

दीनप्रसाद गुप्तज्ञान

我：我，我，我

नयुने। भक्ष्म.

દારીનીયા કેલ્ડ કીમ.

અવધાનું નેહાએ. ઠા. એક પાટના રૂ. ૦-૧૧-૩.

અનાવનાર!

હાથીનીઆ પરદ્યુમરી કંપની,

સોલ એન્ટ:-ધી એન્ડો ઇડીયન ફૂગ એન્ડ કેમીકલ લ્હ.
દરેક જાતની ઇવાઓ વેચનારા, નં. ૧૫૫, જુગામસીં, મું.

આજકાલ અત્તરો ઘણી (હલકા હયા) જાતના વેચાય છે અને પછી વખત અત્તરો ખરીદતી વખત વેચનારાઓની મુનસફી ઉપર રહેવું પડે છે અને તેથી ફરીને લોળા માણસો અથવા અત્તરો સંબંધી જેઓને સમજ નહીં હોય તેઓ હલકા માલની વધારે કીમત આપીને કઠાય છે તેટલા માટે તમે એક વખત નીચે જણાવેલા મધુર પમરાટવાલા અત્તરો લાપરો જેથી કઠાવા ધાસ્તી રહેજ નહીં.

“કામીનીઆ” (રજસ્ટર્ડ) આ મધુર અત્તર કેવડાનું બનેલું છે અને ઘણું મનપસંદ છે. કીમત ૧ દ્રામની શીશીનો રૂ. ૧-૮-૦.

“ગુલશન” (રજસ્ટર્ડ) સફેદ અને રાતા ગોલાબના ફુલોના મીઠાણનું અત્તર છે. ઘણીજ મીઠી વાસ છે. કી. ૧ દ્રામનો રૂ. ૧-૮-૦.

“દીલ-ખહાર” (રજસ્ટર્ડ) નર્મ, ચમેલી, જુંદના ફુલોના મીઠાણનું અત્તર છે. ઘણીજ મીઠી વાસ છે. કી. ૧ દ્રામનો રૂ. ૧-૮-૦.

“રૂબ્રીંગ જવેલ” (રજસ્ટર્ડ) વસંતઋતુમાં ખીલતા ચંપાના ફુલોના મીઠાણનું અત્તર છે. અત્યંત મધુર અને મોહક છે. કી. ૧ દ્રામની શીશીનો રૂ. ૧-૮-૦.

“કામીનીઆ સુરંગી” સુરંગી અથવા ગાવાલીના ફુલોનું અત્તર. કી. ૧ દ્રામની શીશીનો રૂ. ૧-૪-૦.

“કામીનીઆ માલતી” નાગ ચંપાના ફુલોનું અત્તર. કી. ૧ દ્રામની શીશીનો રૂ. ૧-૦-૦.

તા. ૭-૭-૭૦—એક દ્રામ એટલે ૭૦ તેલો. ઉપરના અત્તરો કાચની શણીવાળી બાટલીમાં મુંદર લાકડાની બોલી સાથે આવે છે. કાચની શણીથી રૂમાલમાં નખાય છે. અથવા કાપુસમાં નાંખી ફાંચા તરીકે વપરાય છે; માટે ખરીદતી

વખતે સીલબંધ બાટલી બરાબર નામ વાંચીને ખરીદવી. પ્રાઇસ લીસ્ટ મંગાવો. અડધા ડઝન અને એક ડઝન બાટલી ફ્રેન્સી મખમલના બોક્ષમાં પણ મળે છે. ભાવ માટે લખો.

બનાવનારા, કામીનીયા પરફ્યુમરી કંપની.
સોલ એજન્ટ:-શ્રી એન્ડ્રો ઇન્ડિયન ડગ એન્ડકેમીકલ કં.
નં. ૧૫૫, જુમામસીદ મુબંધ.

પ્રમેહ અને ગરમીના પેશાબ
માટે વાપરો.

ક્યુરેલાઈન (રજસ્ટર્ડ).

પીચકારીની જરૂર રહેતી નથી.

ફક્ત છ કલાકમાં અગત્ય બચ થાય છે.

પ્રમેહ, ગરમી પેશાબમાં અગત્ય થતી, રસી નીકળતી, પેશાબ
અટકી અટકીને થતો, તેમજ ગમે તે કારણથી થયેલી ગરમીને તરત
ખટાડે છે. ફક્ત બે બાગ પીપાથી પેશાબમાં થતી અગત્ય દુર થાય છે.
અને ત્રણ ચાર દીવસમાં દરદ તદ્દન નાશ પામી જાય છે. આ કવા જીવ
વીધનાશક (Antiseptic) દોષથી પીચકારી મારવાની જરૂર રહેતી
નથી. એક એક બાગ દીવસમાં ત્રણ વખત કુદ સાથે લેવો. તેજ, મરમાં,
ખટાસ વગેરે ગરમ ચીજો ખાતી નહીં. ડૉ. શીશી ૧ ના ૩. ૧-૮-૦.

એન્ડ્રો ઇડીયન ડ્રુગ એન્ડ કેમીકલ કંપની.

ઓડમેન્સ.

સાઈમ્સ સાલ્વ. (રજસ્ટર્ડ).

જમે તેવા સંધીવા, તેમજ સરીરમાં વાને છીપે કોઈ
પણ ભાગમાં દુખારો થઈ આવેલો, છાતીમાં યુગ મારવું નેથી
કરીને શ્વાસ જેવવાને તોર પડે છે. સંધીમાં તેમજ કમરમાં
દુઃખવું, સળેખમ, માથામાં મસમ લાગવા અથવા દુઃખારો થઈ
આવેલો વગેરે દરદો હપર ફક્ત થોડો મસમ મસળવાથી તરતજ
આરામ મળે છે. આ મસમ સુંદર ચીનીના પોટમાં આવે છે
અને તે સમર "Odmans Cypress Salve" સખો લખેલા
ટોપ છે. ફક્ત એક વખત વાપરી ખાતી કરો-પાટની (ફ.૩.૧).

એન્ડ્રો ઇડીયન—

ધી એન્ડ્રો ઇડીયન ડ્રુગ એન્ડ કેમીકલ કંપની.

ડાયમંડ જ્યુબીલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

આ એકજ છાપખાનું આખા ગુજરાતમાં છે કે જે તમામ જાતનું જાંબ, બુક અને આર્ટિસ્ટીક વર્ક તેમજ લીથોનું કામ કરે છે. એક વાર કામ પાડી ખાત્રી કરો. એસ્ટીમેટ અને નમુના માટે લખો:-

મનેજર-ડાયમંડ જ્યુબીલી પ્રેસ.

સલાપોસ રોડ-અમદાવાદ.

નવા વર્ષમાં ખાસ લાભ.

શુસીલ સુંદરી.

હિંદુ સંસાર સુધારાને લગતી આ રસીક નોવેલ, કન્યાવિક્રય, બાળલગ્ન, અને વૃદ્ધ વિવાહનાં દુર રીવાજોનું નિક્કલ કરનાર સુખોદક અને અનહદ આનંદરસથી ભરપૂર છે. સુશીલ સુંદરી જોડાંઓની સુખી હાલતોનું વર્ણન; કન્યાઓ પીડાતી વૃદ્ધ વધુ, તથા બાળપત્નીથી પીડાતી બાળાની દુઃખી હાલતો; કવચીત ગાયનો, કન્યાઓની કવિતા, વિગેરે વિષયો અતિ રસમય વાંચવા લાયક છે. સુંદર છપાઈ અને રંગીન ફોટા સહિત છી. આઠ આના છે પણ થોડા વખત માટે માત્ર પોણી દોઢાને છ આનામાં આપીશું. પોસ્ટ વુલ્ડ. તુરંત મંગાવો.

મહેતા હેમચંદ દયાળજી-પ્રિણાવાળા

ધારાવી. સુખર્ષ નં. ૧૭.

The Coronation Durbar.

AT
DELHI 1911.

(Being the descriptive account of their Imperial Majesties
the King Emperor George V and Queen-Empress
Mary's tour in India from 2nd December
1911, to 10th January 1912.)

EDITED AND PUBLISHED BY
Bhagubhai Fatchchand Karbhari.
EDITOR THE JAIN,
BOMBAY.

SOLD BY
Messrs. N. M. Tripathi & Co.
Princess St. Kalbadevi,
BOMBAY.

PRINTED AT
THE DIAMOND JUBILEE PRINTING PRESS
BY
DEVIDAS CHHAGANLAL PARIKH
AHMEDABAD.

Price Rupee One Only.

મી. ભગુભાઈ કૃતેહયંદ કારભારીનાં લખેલાં અને સંશોધિત પુસ્તકો.

વાર્તા,

લંગડો જરવાસ.	૦—૮—૦
કુમુદા. (૪ થી આવૃત્તી)	૦—૧૨—૦
સદ્ગુણી મુશિલા.	૦—૧૨—૦
લંડન રાજ્ય રહસ્ય.	૧—૮—૦
લંડન રહસ્ય.	૧—૪—૦
પંચખાલિકા.	૦—૫—૦

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન.

(સ્વામી વિવેકાનંદ)

સનાતન હિંદુ ધર્મ.	૦—૧—૦
કર્મયોગ.	૦—૧૦—૦
રાજયોગ.	૧—૪—૦
પાતાળજ યોગદર્શન.	૦—૧૨—૦
સ્વામીજીના પત્ર.	૦—૬—૦

પ્રચુટ્થ.

ટોડરાજસ્થાન (બે ભાગ.)	૧૦—૦—૦
નશીબ અને ઉદ્યોગ.	૦—૩—૦
હિન્દજનનો ભોમિયો.	૦—૨—૦

* આ નિશાનીવાળા ચોપડીઓ હાલ સીલીકમાં નથી.

મળવાનું દેખાણું:—એન. એમ. ત્રીપાઠી અને કંપની.

પ્રીન્સેસસ્ટ્રીટ—કાલ્યાણદેવી.—મુંબઈ.

રાજભાષા. (૩ છ વાર.) ૧—૪—૦

*નળાખ્યાન. ૦—૫—૦

જૈન ધર્મ.

*શ્રીપાળ.	૧—૮—૦
શ્રાદ્ધવિધિ.	૨—૦—૦
શત્રુંજય મહાત્મ્ય.	૨—૦—૦
હરીવિક્રમ ચરિત્ર.	૧—૮—૦
તિર્થયાત્રા વર્ણન.	૧—૦—૦

Jain Philosophy. ૧—૮—૦

Yoga Philosophy—૮—૦

ડિક્શનરી.

સ્કુલન્ટસ. અંગ્રેજીનાં. ૩—૦—૦
„ (નહાની.) ૨—૦—૦
ન્યુ પોકેટ. (છપાય છે.) ૧—૪—૦
ધ સ્ટાર. „ „ ૦—૧૦—૦
*સ્કુલન્ટસ. ગુ. અંગ્રેજી. ૩—૮—૦
ધ સ્ટાર. „ „ ૧—૮—૦
*ગુજરાતી પ્રવિર્ણસ. ૦—૪—૦

Dahyabhai Hakamchand Shah,
Pleader,
DHANDHUKA.

પ્રસ્તાવના.

કેટલાક આદ્યજિવ પત્રકાર તરફથી રાજ્યાભિષેકના ટાંકણા પ્રમંભે તેમના પત્રોના ખાસ અંક કાઢવામાં આવ્યા હતા, અને તેથી મેં તે આદ્યજિવ પત્રકારોનું અનુકરણ નહીં કરતાં આ રાજ્યાભિષેકનું ટાંકણું સદા માટે ચાહ્યાર રહે તેવા વિચારથી આ પુસ્તક તૈયાર કરવા નક્કી કરેલું; મારે ખુદ વિચાર દિલ્હી વગેરે જર્મી જાત માલોતી મેળવી આ પુસ્તક લખવાનો હતો. પણ 'ધારતું માણસનું અને કરતું કષ્ટરતું' એ કહેણી પ્રમાણે મારા જોન જન્યુઓના મારા પ્રત્યેના અધ્યામ પ્રેમને લખને હું તેમ કરી શક્યો નહીં. પણ કેટલાક ઐતિહાસિક પુસ્તકો, જનજીના વર્તમાન પત્રોમાં પ્રકટ થયેલા અહેવાલો વગેરે ઉપરથી આ પુસ્તક મેં તૈયાર કર્યું છે. જન્યુ આં મુખી દિલ્હી દરબાર અને નામદાર શહેનશાહ જ્યોર્જ પ આ તથા શહેનશાહખાનુ મેરીના નિન્દુસ્તાનના પ્રવાસનું તમામ સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપવા મેં પ્રયાસ કર્યો છે અને આથી જનનું દિલ્હી દરબાર મંજંધી ગુજરાતી બાષામાં લખાયેલું આ પુસ્તક પહેલુંજ છે.

અંગ્રેજીમાં આ શહેનશાહી દરબારના મંજંધમાં એક સચિત્ર પુસ્તક મદાન દાહરશ ઓફ ઇન્ડીઆ પત્રના ગ્રાહ્ય અધિપતિ ડૉ. સ્ટેનલી-રીઃ લખ્યું છે અને તે પુસ્તકને ખાસ નામદાર સરકારનો આગ્રય મળ્યો છે. વળી આનું મૂલ્ય દસ રૂપિયા હોવાથી તેનો ખપ અમુક વર્ગમાંજ થયેનો. જો મને વખત અને અવકાશ હોત, તેમજ કેટલીક લેખકોએ માયે ન હોત તો હું પણ આ પુસ્તક સચિત્રજ કાઢવા ખારતો હતો, પણ તે કેવળ જોનપત્રના આદકોને મન આપવાનું હોવાથી તેમજ વેચવા માટેની માત્ર અમુક નકસોજ છપાવી દેવાથી જો આ પુસ્તકની ખીણ આરણિ કરવાનો સમય આવશે તો સદગ વધુ હિમને તે હું ૩૦-૪૦ ચિત્ર ધાતીજ આરણિ નદાર પાડવા ધારું છું. આ ખર્ચો આપાદ વાંચનાર ઉપરજ રાખે છે.

જૈન જોવી પૈસા ટકે સુખી એવી કોમના નૈતિક, ધાર્મિક અને
વ્યવહારીક ઉત્તતી માટે આજ દસ વર્ષ થયાં જૈનપત્ર હું ચલાવું છું. અને
તે પત્રમાં વિચાર સ્વતંત્રતાથી અને નીડરપણે જાહેર કરવામાં મને
ધણી મુશ્કેલીઓ નહીં છે, આવી મુશ્કેલીઓ છતાં હું ધર્મના સત્ય
તત્ત્વો અને લોકોમાં શુદ્ધ વિચારના આન્દોલનો ફેલાવવા ભાગ્યશાળી
થયો છું, તેમજ એક સારી સંખ્યા વાંચનારની ઉભી કરવા ભાગ્યશાળી
થયો છું. તેવું કારણ કાંઈ નહીં પણ મારી નીડરતા, અને કોઈની
શંકામાં નહીં ખેંચાવાનો મહારો સ્વભાવજ છે, એટલુંજ નહીં પણ
મારા હૃદયમાં સંબંધીઓનો તે માટેનો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ એ પણ
એક મુખ્ય કારણ છે.

ભાઈઅંધ પ્રજાઅંધ પત્રના માલીકની ખાસ પરવાનગીથી તે પત્રમાં
પ્રાચીન અને અર્વાચીન દિલ્હી, તથા રાજ્યાભિષેક પ્રકરણ પ્રકટ
થયેલા તે માત્ર ચોડાજ ફેરફાર સાથે છાપવામાં આવ્યાં છે; જે માટે
તેમનો આ પ્રસંગે ખાસ આભાર માનું છું.

આ પુસ્તક લખવામાં એક મારા આગલા મહેનતીશ ભાઈ
લીમછ હરજીવને મને મદદ કરી છે અને આ પુસ્તકના મુદ્ર વાંચી
ચોગ મુધારો કરવામાં મારા સ્નેહી ભાઈ મણીલાલ નથુભાઈ દોશી
બી. એ. એ ખાસ મદાય કરી છે—તે માટે આ બંને ભાઈઓનો
હું આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું—અને જે પુસ્તકમાં કાંઈ પણ મારા-
પણું હોય તો તે આ ભાઈઓને લખેલ છે અને જે કાંઈ ખામી
હોય તો તે મારી પોતાનીજ છે એમ હું માનું છું.

જૈન ઓફીસ.

મુંબાઈ

તા. ૧૯-૨-૧૨

સેવક.

ભગુભાઈ કૃતેશ્વર દારભારી.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પાટ.

૧. સમાદ પંચમ ન્વર્ણનું જીવન ! જ્ઞાન.	૧
૨. પ્રાચીન અને સ્વાર્વાચીન દિલ્હી.	૧૬
૩. મુબદ્દી પ્રત્નનો બક્ષિબાવવાનો સહાર.	૭૮
૪. દિલ્હીમાં નાન્યોપોનું દરબાર, વિવિધ પ્રતિષ્ઠા.	૧૧૪
૫. નૂનન પાઠનગરનો પરિપત્ત, અને ચિંતનશીલ નિર્ણય.	૧૬૧
૬. દરબાર પદની સહેનચાહી મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા.	૧૮૮
૭. ના. સહેનચાહ્યાનુની રજપુતાનાની સહેલગાહ.	૨૦૩
૮. કસકતામાં બાદચાહી પદરામણી.	૨૧૦
૯. સહેનચાહી વિતાંયગીરી.	૨૩૨
૧૦. ના. ગાયકવાડ સરકારનું અવિધિએ નમન.	૨૪૭
૧૧. દિલ્હી દરબાર મેંબેધી પ્રકીર્ણ પ્રસંગો.	૨૫૮
૧૨. મુગધનું પ્રદર્શન...	૨૭૫
૧૩. રાજગીન.	૨૮૭
૧૪. રાજ્યાભિષેક ગીન.	૨૮૮

પૂરવણી.

આગત્તા બે દિલ્હી દરબાર.	૧
રાજ્યાભિષેક પ્રકરણ...	૨૦
ભારતવર્ષમાં રાજ્યાભિષેક.	૪૨
બાદચાહી કહેરો, ૧૯૧૨, ૧૮૫૮ ને ૧૯૦૮...	૪૬

થોડા દિવસ પશ્ચાત્ તેમની નામકરણ ક્રિયા વિંડસર મહાલયમાં કરવામાં આવી. એમનું આખું નામ “જ્યોર્જ ફ્રેડરિક ઍર્નેસ્ટ ઑલ્બર્ટ” છે. એઓ સ્વ. ના. શહેનશાહ સપ્તમ એડવર્ડના દ્વિતીય પુત્ર છે. એમના જ્યેષ્ઠ બંધુનું નામ ‘પ્રીન્સ ઑલ્બર્ટ વિક્ટર’ હતું. તેમનો જન્મ ૧૮૬૪ ની સાલમાં થયો હતો. આ ઉભય બંધુઓ વચ્ચે અપ્રતિમ પ્રેમ હતો. બન્ને ભાઈઓ એકજ રાજધાનીના હાથ નીચે ઉછર્યા હતા. બન્ને બંધુઓ દેખાવમાં લગભગ સમાનજ હતા. બન્નેને સાથે રહેવું ગમતું, પણ ઉભયના સ્વભાવ ભિન્ન હતા. છતાં બન્ને વચ્ચેનો પ્રેમ તો અરુખ્લિતજ હતો. પ્રીન્સ ઑલ્બર્ટ વિક્ટરને છવજનું વિષેની વાતો ઘણી પ્રિય લાગતી અને તે કહી સંભળાવવી પણ તેને બહુ રુચીકર લાગતી. પ્રીન્સ જ્યોર્જને બોલવાનો કંટાળો હતો. તેમને શાંતિથી બેસી રહેવું બહુ ગમતું. આટલા માટે તેમને હાસ્યમાં ‘અભાષી જ્યોર્જ’ (George the silent) એવું નામ પ્રાપ્ત થયું હતું. ઉભય બંધુઓ આનંદ, હાસ્ય અને કૌતુકની ભૂતિ હતા. તેમને નવીન અભ્યાસમાં બહુ આનંદ મળતો હતો, તેઓ એવા આચારાચારક હતા કે, માતા, પિતા અને ગુરૂની આજ્ઞાનો કદી પણ લોપ કરતા નહિ.

એક દિવસ બકિંગહામ રાજમહાલયમાં મહારાણી વિક્ટોરીઆ પરિવાર વર્ગની સાથે બેઠાં હતાં. આ વખતે બાળ સ્વભાવ પ્રગણે મસ્તી કરવાને માટે પ્રિન્સ જ્યોર્જને સજ્જ કરવામાં આવી. રાજ માતા વિક્ટોરીઆએ તેમને એક મેજ નીચે મુગાબેસી રહેવાની આજ્ઞા કરી. પિતામહીની આજ્ઞા થતાંજ રાજકુમાર ટેબલની નીચે શાંતિથી બેસી ગયા. ટેબલ નીચે કાંઈ પણ ગરબડ ન જણાવાથી મહારાણી વિક્ટોરીઆએ તેમને બહાર આવવાની છૂટ આપી. જ્યારે પ્રીન્સ જ્યોર્જ બહાર આવ્યા ત્યારે તેઓ તદ્દન નમ્રાવસ્થામાં હતા. પ્રિન્સની નમ્ર દશા જોઈ સર્વના હાસ્યનો પાર રહ્યો નહિ. આ વાત એમની અતી

પ્રત્યાપ્તિની છે. લંડનવાસીઓ ઉભય રાજકુલોને અતી મમતા-
પૂર્વક આદરતા હતા. તેઓ ત્યારે પોતાની માતાની સાથે ગાડીમાં
પેસેન્ડે દરવા જતા ત્યારે સોફાના ટોળાં તેમને હવામાં ફમાવે ઉડાડીને
બને. જ્યજ્યકાર પોકારીને માન આપતા હતા.

આસ્થાગમાં પ્રિન્સ જ્યોર્જ કામદેવ સમાન રૂપ ધરાવતા હતા.
તેઓ હાઇહાઇડરના પોતાકમાં ધણી શોખી હતા.

ઉભય બાપુઓનાં શિક્ષણને માટે મહારાણી વિટોરીઆ તથા
તેમનાં માતા પિતા ધણી કાળજી ધરાવતાં હતાં. તેમને કદી પણ અ-
ચોક્કસ લાડ લગાવવામાં આવ્યાં નથી. તેમને રાજકુમારને શોભે તેવો
શિખાચાર અને વર્તણૂક રાખનાં શિખવવા માટે ધણી કાળજી લેવામાં
આવી હતી. ચૈત્રવ કાળમાં ઉભય બાપુઓ દસરત કરવાના ધણી
શોખીન હતા. વળી તેમને તરવાનો તથા ચાક જોડા પહેરી ખરફર
દોડવાનો પણ ધણી શોખ હતો. એમને રાણી એલેક્ઝાંડ્રાએ નાનપ-
ણમાં મુગાકર લખનાં શીખવ્યા હતા. પાછળથી ઉભય રાજકુમારોને
શીખવવાને માટે રેવરંડ જોનપીલ કાલ્કન નામના ધર્મ ગુરૂને નિયત
કરવામાં આવ્યા હતા. આ ગુરૂના તરફથી તેમને ધર્મનું તેમજ
અગ્રેજી સાહિત્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. આ વખતે પણ તેમને શિક્ષણ
આપવાના કાર્યમાં રાણી એલેક્ઝાંડ્રા બાગ લેતાં હતાં. માતા એલેક્ઝાંડ્રા
તેમને માટે પુસ્તક ખર્ચદ કરવાનું કામ પણ કરનાં હતાં. આ વાત
સત્ય છે કે માતાને હાથે જાગકને જેવી સારી કેળવણી મળે તેવી
કેળવણી અન્યને હાથે મળવી મુશ્કેલ છે. વળી ચૈત્રવ કાળમાં જે શિ-
ક્ષણ મળે તેની અસર લખો કાળ દેકે છે. માતા એલેક્ઝાંડ્રા
પોતાના બન્ને રાજકુમારોનું આરિય સુધારવાને માટે ધણી કાળજી
રાખનાં હતાં. રાજકુમારોને મોજરોખ અને આડંબરથી સદા દૂર
રાખવામાં આવતા હતા. તેમને સદા સાદો પોશાકજ પહેરાવવામાં

આવતો હતો. તેમને સર્વદા સામાન્ય મનુષ્યોમાં ભેળાવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવતો હતો. તેમના શિક્ષાગુરુને એવી સખ્ત આજ્ઞા ફરમાવવામાં આવી હતી કે રાજકુમારો જો કોઈ અયોગ્ય વર્તન કરે અથવા આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે તો તેમને રાજકુવર સમજીને આંખ આગ્ર દાન કરવા નહિ, પરંતુ તરિલે તેમને યોગ્ય શિક્ષા કરવી. સાધારણ મનુષ્યના પુત્રને શિક્ષાગુરુ દાજે જેવી સખ્તાઈમાંથી પસાર થવું પડે છે તેવીજ સખ્તાઈ આ રાજકુમારોએ પણ અનુભવી હતી.

રાજકુમારોના વિચાર જાણવાને માટે એક પ્રશ્નોત્તર ગ્રંથ રાખવામાં આવ્યો હતો. આ ગ્રંથમાં “તમને જાણ્યમાં શું થવું પસંદ છે ?” “તમને કયા ગ્રંથ વધારે ગમે છે ?” આવા પ્રશ્નો લખવામાં આવ્યા હતા. પ્રિન્સ જ્યોર્જે ઉક્ત પ્રશ્નોના ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આપ્યા હતા:—

“મને ખવાસી થવું ગમે છે. મને ફોટન મેરીઅટના ગ્રંથો પસંદ પડે છે, મને એક્સપ્રેસ ઓફર્સ નામ પ્રિય લાગે છે, મને મારા પિતાજીના જેવા થવું ગમે છે.”

જ્યારે ના. રહેનશાહ સાતમ. ઓફર્સ ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં હિંદ પધાર્થી, ત્યારે રાજકુમાર જ્યોર્જને હિંદ આવવાની ક્રિસ્ટ અભિવ્રાજા ઉત્પન્ન થઈ હતી અને તેટલા માટે તેમણે રહિને તોફાન કરી નહયું હતું. અંતે, એમના પિતાજીએ જ્યારે એમ કહ્યું કે “હારી માતા અને જર્મનીની સંબંધ લેવાને અત્રે કોઈ બંધન છે ને ? માટે હું તને અહીંયાં મુકી જાઉં છું. તેમની સંબંધ લેવી એ તારું કામ છે.” ત્યારે તેઓ રાજ. થયા તેઓ આત્મચરિત્રમાં કેવા આનંદાનંદ હતા તે આ ઉપરથી જણાવે સુમત્ય છે.

જ્યારે રાજકુમારો ત્યારે તેર વર્ષની વયના થયા ત્યારે તેઓને જલ્દિયામાં ઉપવૃત્ત થયા એવું શિક્ષણ આપવા સંબંધે વિચાર કરવામાં

આપો. પણ, રાજકુલને સમજી. આત્મામાં જોયે રાજકુલનાર અર્થવાને
 નેતા. આત્મામાં મોહાવાને વિચાર અને અભ્યાસ કરે. પરંતુ હાલના સંજોગો
 વચ્ચે અભ્યાસ પ્રાપ્તિ દેવાને જોયે નેતાએ એક જીવનજીવી દેશ પાસ
 અભ્યાસ નેતાના. જોયે અભ્યાસે લક્ષ્ય જોયે આપે નેતા આત્મામાં રાજકુલની
 ક્રિયા પ્રદર્શિત કરી. આત્મા જોયે રાજકુલનારને “જિજ્ઞાસુ” ના-
 મના લક્ષ્યક લક્ષ્યક પર નાલીમ લેવાને ખાતે મકલમાં આત્મા રેવરંડ
 દાહનને પંખુ તેમની સાથે જ રહેવાનું નથી થયું. નેતા આત્મામાં પ્ર-
 થમ ઉમેદવારી કરનારને કેટલે કેટલામાં આપે છે. આ ઉમેદવારીની
 સાથે રાજકુલનારને શિક્ષણ લેવાનો પ્રારંભ કર્યો. જીવન ઉમેદવારીની
 પેટે જ રાજકુલનારની સાથે વર્તવાની નેતા ખાતાના અભ્યાસનારને આત્મા
 કરવામાં આવી હતી. રાજકુલનાર (લક્ષ્યક આત્માનાર)ના સ્વર્ગમાં કોમે
 રાજકુલનારને કરવા પાડ્યાં હતાં.

દિંદના રાજકુલનારને અભ્યાસ લાઠ સહાયતામાં આવે છે. તેમને
 શિક્ષણ આપની વખતે પણ મોહાવાને, સ્વચ્છંદના અને મોહાવાને
 વિચારી મકલમાં આપનાં નથી. વળી રાજકુલનારને તે શિક્ષણની શી
 જરૂર એવા વિચાર પણ કેટલાંક માણસો ધરાવે છે. પણ પુરોષોદિ
 દેશમાં આવા વિચારો નથી. શિક્ષણથી શાશ્વત ફાયદા થાય છે તે જો
 પ્રત્યક્ષ જોવું હોય તો આપણા ના. સદેનચાહનું જીવન એક ઉત્તમ
 દર્શન પુરું પાડશે. શિક્ષણથી રાજકુલનાર વ્યવહાર કુશળ થાય છે.
 દિંદનામાં રાજકુલનારની કેળવણી પાછળ જોટલી કાળજી લેવામાં આવે
 છે તેટલી કાળજી આજેના અન્ય દેશોમાં લેવામાં આવતી હશે.

રાજકુલનાર આજેના વિચાર અને રાજકુલનાર જોયે જો કરતાં
 વધારે વર્ષ આ પ્રમાણે આગળોટ પર વ્યતીત કર્યાં આ દરમ્યાન તેમણે
 ઉત્તમ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી.

આ વખતે તેઓ જાતેજ પોતાનાં મોજાં શીવતા, અને કપડાં સાફ કરતા હતા. ખીજાં વિવિધ જરૂરનાં કામો પણ તેઓ જાતેજ કરતા હતા. તેઓની :વર્તણુક નિરભિમાનયુક્ત તથા સૌને પ્રિય થઈ પડે એવી હતી.

તેઓ વિશેષ અનુભવ મેળવવાને માટે ઈ. સ. ૧૮૭૯ ના ઓગસ્ટની ૬ હી તારીખે ખીશાટે-Bechante-નામક લડાયક સ્ટ્રીમરપર ગયા. રેવરંડ ડાલ્ટન તો આ વખતે પણ તેમની સાથેજ હતો. આ મુસાફરીનું વર્ણન ખન્ને રાજકુમારોએ પોતાની નિત્યનોંધમાં જાળવી રાખ્યું છે. રેવરંડ ડાલ્ટનની દેખરેખ નીચે આ નોંધ અને અન્ય કેટલાક ખતોપરથી “ખિશાટેપરનો જાળપ્રવાસ” નામક પુસ્તક ખે ભાગમાં બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. પર્યટણનો અંત ૧૮૮૦ માં આવ્યો.

આગખોટપર રહી કરેલા અભ્યાસને લીધે રાજકુમારોનાં અંગ ઘણાં કસાયાં. યુદ્ધ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરનાર પુરૂષોને કડક કસોટીમાંથી પસાર થવું પડે છે અને તેનો અનુભવ રાજકુમારોને પણ સંપૂર્ણ રીતે મળ્યો હતો. આ અભ્યાસમાં હુકમને વિના વિલંબે તાખે થવું એ મુખ્ય આચાર હોય છે. વળી દરેક કામ નિયમિત રીતે થવું જોઈએ. આ સઘળા ગુણો આપણા શહેનશાહમાં સારી રીતે કેળવાયા છે. તેઓ અન્ય કામદારો પેઠે કામ કરતા અને સાદાં કપડાં પહેરતા હતા. તેઓ જાતે આગખોટપર સપ્તમાં સપ્ત મહેનત કરતા અને પોતાનો વારો આવતાં રાત્રે જાગીને પહેરો પણ ભરતા. તેઓ કેવા કર્તવ્ય પરાયણ અને કામ કરવામાં મોભાની તરફ દુર્લભ્ય કરનાર હતા તે નીચેનાં ઉદાહરણપરથી સ્પષ્ટ થશે:—

એક વખત ખિશાટે સેલોનિકા બંદરપર હતી. આ બંદર તુર્કસ્તાનનાં સુલતાનના રાજ્યામલ નીચે આવેલું છે. આગખોટપર ઈંગ્લાંડના રાજકુવરો છે એવી વાત શહેરમાં ફેલાતાં એક શ્રીમંત તુર્કપાશા તેમનું

કરોનું હૃદય આપ્યો. આ વખતે પ્રીત્ત જ્યોત્સ્ના સ્ત્રીને પેલનારી
 રૂપામ, મદનિ ગયું હતું. ત્યારે પેલા ગાયને એક દેવદાસી આપ્યું કે
 આ પ્રીત્ત છે ત્યારે મેણે આપ્યું નહિ. ત્યારે એ દેવદાસી આપ્યું
 ત્યારેજ તેને જમ કરાવે. એક મુઠાને આ આપ્યો. એ દેવદાસી
 એક આપ્યાં હતી ત્યારે ત્યાંજ એક પંડિત મુદરમ સાગરમાડીને
 લેવા આપ્યો હતો, તેને એક નાના અમલદારે આપી આપ્યો. આમાં
 ફરી બધી વસ્તુઓ દેખાડી. પણ પેલા મુદરમની દ્રષ્ટિએ શાસ્ત્રમાર
 નહિ પણ પાધી ને બોલ્યો કે "શાસ્ત્રમાર કદાચ આ વખતે નગાઈમાં
 ભોટવા હતો" આ પાધી વરિષ્ઠ અમલદારે તેનો જમ કરા કરી કહ્યું.
 કે "તમને જે અમલદારે મને વસ્તુઓ બતાવી તે મને પ્રીત્ત
 છે." આ સાંભળી પેલા મુદરમ આમને મક્કિ થઈ ગયો, કારણ કે
 આરે હરનાર અમલદારનું સરીર કોમસાથી સ્થાપ થઈ ગયેલું હતું.

તેમણે શ્યામર, મિત્રો, પાલેમો, મરિયા, કેનેરી દિપો, બાબો-
 ડામ, મીનીલાદ, મેનેડા, સેન્ટ વિન્સેન્ટ અને જનૈક આદિ સ્થળોએ
 પ્રવાસ કર્યો. આ વખતે તેની ઉંમર માત્ર ૧૫ વર્ષની હતી. આ
 મુગ્ધાકરી કરી રજા પછાત બે મહિને પ્રીત્ત લ્યોન પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા
 કરવા નીકળ્યા. તેઓ જાનને પ્રવાસ કરી ૬ સ. ૧૮૯૧ ના ઓગસ્ટ
 માસમાં પાતાના દેશમાં પહોંચ્યા. તેમણે પોતાના પ્રવાસ દરમ્યાન જે
 જે સ્થળો જોયાં ત્યાંનું બુદ્ધિગ્રામ્યતા કિંવા એનિદાસિક ગાન મેળ-
 વવાની એક પણ શ્રેણિ તેમણે જોઈ નહોતી. આ પ્રવાસ દરમ્યાન
 તેમણે જાપાન દેશની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાંના મિકાડોએ તેમનું
 માથું ઉભાડપૂર્વક સ્વાગત કર્યું હતું. તેમને જાપાની રીતમાતો જેમ
 ધણી સમજાવે. તેમણે સમસ્ત જાપાન પોતાની જાતે ફરીને જોયું
 હતું. જાનને મહાલય, જાપાનની કારીગરી, લશ્કર વિગેરેનું અવલોકન
 કરી તેમણે જાપાનના ધર્મની માહિતી પણ મેળવી. ત્યાંથી તેઓ

શંધાલી, હોંગકોંગ અને કોલમ્બો ગયા. અહીંયાં તેઓ હાથીનો શિકાર કરવા ગયા અને બુદ્ધ ધર્મનાં મંદિરો તથા એ ધર્મનું સાહિત્ય જોયું. ત્યાંથી તેઓ પાલેસ્ટાઇન ગયા અને ત્યાંની જોવા લાયક સર્વ વસ્તુઓ જોઈને તેઓ સ્વદેશ સીધાયાં.

એમના પ્રવાસ સમયની કેટલીક વાતો જાણવા યોગ્ય છે. જે વખતે તેઓ બ્રિજટાઉનમાં ગયા તે વખતે ત્યાં લોકો મહારાણીના પ્રેષાત્રનું સ્વાગત કરવાને માટે હર્ષવેલા થઈ ગયા હતા. એક વૃદ્ધ સીધણે તેમના તરફ રાજા ત્રીજા જ્યોર્જના વખતની એક ગીતી ફેંકી. આ ગીતી લઈને તેમણે પોતાની રાજનીશીમાં લખ્યું કે “જ્યોર્જ આ ગીતીને પોતાના ધટિકા યંત્રની સાંકળીમાં સ્મારક ચિન્હ નરિકે રાખી છે.” જ્યારે તેઓ ત્રીનીદાદ પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંના એક સીધીએ તેમને પચાસ વર્ષ સુધી જાળવી રાખેલી એક ચમત્કારિક લાકડી આપીને કહ્યું કે “આ લાકડીને ઇંગ્લાંડ લઈ જજો” રાજકુવરે તેના કલા પ્રમાણે જુલું. આશ્ચર્યનીમાં એક વખત પ્રીન્સ જ્યોર્જ પી. એ. કંપનીની એક સ્ટીમર તપાસવા જતા હતા ત્યારે તેમના કાનપર “અરે પેલો રાજકુવર ત્યારે આવશે? આ પણ એક જાનનો ત્રાસ ન કેની? એવા શબ્દો કાને પડ્યા. પ્રીન્સે આ સાંભળી જવાબ આપ્યો. “હાસ્તો! ત્રાસ ખરોસ્તો!” જ્યારે પેલા ખજાસીએ જાણ્યું કે તેને જવાબ આપનાર અન્ય કોઈ નહિ પણ પ્રીન્સ પોતેજ હતા ત્યારે તેના ગભરાટનો ખાર રહ્યો નહિ. પરંતુ પ્રીન્સે તેને કોઈ પણ શિક્ષા કરી નહિ.

પછી પ્રીન્સ જ્યોર્જ ગ્રીનીયની રાજસ મેવલ કોલેજમાં લખસ થયા અને ટોપિંગ સંબંધી જ્ઞાન મેળવ્યું. તેમની આજ્ઞાથી વંતર તેમને એક જ વર્ષમાં લેફ્ટેનન્ટની પદ્ધતિ નીચુકત કરવામાં આવ્યા. પછી તેમણે યંત્રર, ટૂંબોટ અને એલેક્ઝાન્ડ્રા નામની લગ્નયક સ્ટીમરો પર કામ કર્યું પાડ્યું. તેઓ એટલા તો કર્તવ્ય પરાયણ હતા કે એક વખત

તેમના અનપિતાએ સરખાવી મૂકેલ એવું જોવાયું ત્યારે જ્ય
તેઓ પોતાનું કામ બોલિને કાપા નહેતા ત્યારે તેઓ કમળી અપ
બોટખર કામ કરતા હતા ત્યારે તેમને એક અવારનમે ફેરી તરીકે
સાં જવાનું કામ સોંપ્યું હતું. આ અભાગી ધજા તેમની દત્તો-આરે
સેને મુરો કરવામાં આવ્યા ત્યારે પ્રીત્તે તેની બહારી કમળીને પોતાની
પાસે રાખ્યા અને તેને એક સોવડીનમે મિલો. આરને કહ્યું કે
“ તારો પગાર તો બંધ છે પણ ‘હું તને આ મિલો આપું છું. હું
તારા પાછલા ગુનાઓ ખાર કરું છું. હું નાગી પાસે કંઈ વચન મામતો
નથી, પણ તું નાઈ દેનંદ્ય પ્રમાણિકપણે બનવશે એવી થકા રાખું
છું. પ્રભુ નને મહાપં કરવામાં સદાચ પાઓ અને દુષ્ટમ કરતાં
બચાવો.”

આ અભાગીની પાછલી જીંદગી પ્રીત્તની કમળી શિખામળથી
સુધરી ગઈ હતી.

આ પ્રમાણે પ્રીત્ત પોતાનો વખત અબ્બામમાં ગાળતા હતા
એવામાં કમનસીમે એમના બ્લેક બધુ પ્રીત્ત ઓસ્પટે વિકટરનું મુખ
થયું. તેમના પર એમનો અગુલ પ્રેમ હતો. તેઓ આ બનાવથી
અત્યંત સોકાકુલ થયા, પણ દૈવ આગળ કંઈ કોઈનું ચાલે છે ?

પાલમિંટે પ્રીત્ત બ્લોર્નને ઉત્તરાધિકારી દરાખ્યા અને તેમને
કુલ ઓફ થોર્નની કપાધિથી વિમુક્ત કર્યા. તેઓ થોરા વખતમાં
છેલ્લાં આવી પદોંત્યા અને ત્યાં ૧૮૬૭ ની સાલમાં વિદારીઆ મેરી
ઓફ ટેકની સાથે નેમનાં લગ્ન થયાં.

અને અને આપણાં મહારાષ્ટ્રી મેરી સંબંધે કેટલીક વાતોનો
નિર્દેશ કરીશું. આપણાં મહારાષ્ટ્રી મેરી છેલ્લાંદના રાજા ત્રીજા બ્લોર્ન-
ના ચોથા પુત્ર કુલ ઓફ કેમ્બીજની પુત્રી મેરી ઓડીલેડનાં પુત્રી
થાય છે. એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૭ ના મે માસની ૨૬ મી તારિખે

હતો. એમનાં પિતા માતા ડયુક અને ડચેસ ઓફ ટેકે એમનાં
પ્રત્યે અત્યંત લક્ષ આપ્યું હતું અને એમનામાં દયા, વિનય
મર્યાદશીલ વર્તન આદિ ગુણો નાનપણથીજ વિકાસ પામેલા છે.
તે સોળ વર્ષ સુધીનો કાળ વિદ્યાભ્યાસમાં વ્યતીત થયો હતો.
૧૮૮૪ ની સાલમાં તેઓ પોતાનાં માતૃપિતાની સાથે ઇટાલી
માં ગયાં અને ત્યાંનાં ફ્લોરેન્સ શહેરમાં દોઢ વર્ષ સુધી રહીને લલિત
પ્રાપ્ત કરી.

૧૮૯૧ની સાલમાં જ્યારે તેઓ પોતાના માતૃપિતા સાથે ફ્રાન્સ
માં હતા ત્યારે એમનું વેવીશાળ ઇંગ્લાંડના ભાવી રાજ પ્રીન્સ
લખર્ટ વિક્ટરની સાથે થયું. પરંતુ પ્રીન્સ વીક્ટર અતે ઈન્ડિયન
પ્રશ્નની ખિમારીના ભોગ થઈ પડ્યા, આથી પ્રીન્સેસ મેરીની સ્થિતિ
અનિચ્છનીય થઈ પડી.

ઈ. સ. ૧૮૯૩માં પ્રીન્સ જ્યોર્જ રાજકન્યા મેરીના હાથની માં-
છણી કરી અને તે સ્વીકારવામાં આવી. જ્યારે મહારાણી વિક્ટોરી-
યાએ આ વાત જાણી ત્યારે તેમને અત્યંત આલ્હાદ ઉત્પન્ન થયો,
પરંતુ તેમની ઇચ્છા એવીજ હતી કે જ્યોર્જનાં લગ્ન મેરી સાથે
થાય તો સારું.

એમનાં લગ્ન સમારંભમાં મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયા, યુવરાજ
એડવર્ડ, યુવરાણી એલેક્ઝાન્ડ્રા, રશીઆના ક્રાર, ડેનમાર્કનાં રાજારાણી
હાન્સર હતાં. લગ્નની ક્રિયા સેન્ટ જેમ્સનાં દેવળમાં આર્કબિશપ ઓફ
કેન્ટરબરીના હસ્તે કરવામાં આવી હતી. વિવાહકાર્ય સંપૂર્ણ થયા પશ્ચાત્ત
સેા તોપો ફેડવામાં આવી હતી.

વિવાહ થયા પછી નવયુગલ જ્યારે બર્મિંગહામ પેલેસ તરફ
જતું હતું ત્યારે તેમનાપર રસ્તાની બન્ને બાજુએથી પુષ્પવૃષ્ટિ થતી

હતી અને આનંદના પોકાર મળા હતા. નવ દંપતીને રહેવાને માટે ચોકે ફોરેન નિવન કરવામાં આવ્યો ત્યાં તેઓ આત્મનંદપૂર્વક રહ્યા. મહારાણી સુશિક્ષિત અને મિલનસાર છે. અંધવાંચન, ગાયન અને શિવલુ કામ એ તેમના પ્રિય વિષયો છે. એઓ શિવલુ કામમાં અતિ નિપજ્ઞાન છે. તેઓ કપડાં શીવીને, ગરીબ ગરબાને વહેંચી આપે છે. તેઓ સંકટ સમયે ધૈર્યવાન છે. તેઓ આનંદી છે. પોતાનાં કુંવર નયા કુંવરીનો શિક્ષણને માટે તેઓ અત્યંત કાળજી ધરાવે છે. તેમને પ્રવાસ કરવાનો ધણો શોખ છે. વિવાદ થયા પછી તેમનો ધણીખરો વખત પ્રવાસમાં જ વ્યતીત થયો છે. એમને હાલમાં પાંચ પુત્ર અને એક પુત્રી મળ્યા છે. હોકરોં છે. એમના જોડે કુંવરનું નામ યુવરાજ એડવર્ડ છે. એમનો જન્મ ૧૮૯૪ ના જુન માસની રેંડ મી તારીખે થયો હતો. હાલ યુવરાજ એડવર્ડ “પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ” ની ઉપાધિ વિભૂષિત છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં મહારાણી વિક્ટોરીઆ સ્વર્ગવાસી થયાં અને યુવરાજ એડવર્ડ રાજ સિંહાસનારૂદ થયા. આથી પ્રિન્સ જ્યોર્જને “પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ” ની ઉપાધિ મળી.

‘પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ’ એ રાજની ઉત્પત્તિ.

તેરમા સદકમાં ઈઝ્રાઈલ દેશમાં રાજન પ્રથમ એડવર્ડ રાજ્ય કરના હતા. આ રાજ્ય આનિ હિઝનવાન સૈનિક હતો. અન્ય દેશો જીતવાની તેનામાં ધણી પ્રવળાઈ હતી. આ વખતે વેલ્સ પ્રાંતમાં નાના નાના હાકોરો રાજ કરતા હતા. તેઓ હમ્મેશાં એક બીજા સાથે લડવામાં પ્રવળ હતા અને આથી પડોશમાં આવેલા ઈઝ્રાઈલ દેશને વારંવાર નાસ્ત પડતો હતો. અંધખરે પ્રથમ એડવર્ડ આ પ્રાંત જીતી લેવાનો મનઃક્રમો દીધો. ઘણા દિવસ સુધી લડાઈ ચલી તે વેલ્સના હાકોરો કંટાળી ગયા અને પ્રજા ત્રાસી ગઈ. તેમના કાલ નાવક રજો નહિ

તથાપિ તેઓ એકવડેને તાળે થયા નહિ. તે સમયે અને તેની પૂર્વે ઘણાં વર્ષ થયાં એંડો-એંડસન તથા ષિટન પ્રજામાં પોતાનો રાજ પોતેજ ચુંટી કાઢે એવી પ્રથા ચાલતી હતી. વેલ્સ લોકોમાં તે વખતે રાજ થવાને લાયક કોઈ પણ પુરુષ રહ્યો નહોતો. તેથી ઇંગ્લાંડના રાજાનેજ પોતાના રાજ તરિકે ચુંટી કાઢવાની વેલ્સ પ્રજાની ઈચ્છા હતી, પરંતુ તેઓને પોતાના દેશમાં જન્મેલો અને જોની જન્મ ભાષા વેલ્સ હોય એવો રાજા જોઈતો હતો. આ વખતે દેવ સંયોગે એકવડેની રાણીએ વેલ્સ પ્રાંતમાં કુંવરને જન્મ આપ્યો. આ છોટા રાજપુત્રને બતાવી રાજા એકવડે વેલ્સના પ્રમુખ લોકો પ્રત્યે બોલ્યા “તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે આ નાનો રાજપુત્ર તમારા દેશમાંજ જન્મ્યો છે. એને હજી કોઈ પણ ભાષા આવડતી નથી. એ જો પ્રથમ રાજા હવે તમારીજ ભાષામાં ઉચ્ચારશે. માટે હવે તમારો રાજા આવે છે.” રાજાની આ વાત વેલ્સ લોકોએ માન્ય કરી અને ઇંગ્લાંડનું સ્વામિન્વ સ્વીકાર્યું. આ વખતથી વેલ્સ ઇંગ્લાંડનોજ એક ભાગ થયો અને ઇંગ્લાંડના રાજાના જ્યેષ્ઠ કુંવરને ‘પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ’ (વેલ્સના રાજા)નું નામાભિધાન પ્રાપ્ત થયું.

પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની પદ્ધતિ મળ્યા પછી યોગજ દિવસમાં તેઓ આસ્ટ્રેલીઆના પ્રવાસે નીકળ્યા. આસ્ટ્રેલીઆમાં આવેલાં જુદાં જુદાં અંગ્રેજ સંસ્થાનેએ એકત્ર કરી તેને એક પાત્રામેટ આપી ચિરીજ સાત્રાજ્ય નીચે સ્વતંત્ર કરવા એવો સ્વ નલાગમી વિદિહીઆનો વિચાર હતો. હા. સ. ૧૯૦૨ માં જ્યારે બુલગેજ જ્યેષ્ઠ આસ્ટ્રેલીઆની મુલાકાતે ગયા ત્યારે કિષોર વિચાર પાર પડ્યો. ૧૯૦૨ ના મેની ૫ મે તારીખે આસ્ટ્રેલીઆનાં પ્રમુખ સભાક સભ્યનાં પાત્રામેટ પુણી મુલાકાતે દિવા બુલગેજ જ્યેષ્ઠને હાથે કરવામાં આવી. આસ્ટ્રેલીઆને પ્રજાક કુંવર કરી બુલગેજ જ્યેષ્ઠનાં પંચાદ અંતે તારીખ ૬. ૬. ૧૯૦૨ ના સપ્તમી તેઓ સ્વતંત્ર આસ્ટ્રેલીયા પછી તેમજ ૧૯૦૨ ના

હૈદરાબાદ, આદિ હિંદનાં પ્રસિદ્ધ સ્થળો જોતા જોતા અને લોકોની રીતભાતોનો અનુભવ કરતા કરતા કરાંચીમાં દાખલ થયા અને કરાંચીથી ૧૯ મી માર્ચ ૧૯૦૬ ને દિને 'રિનાઉન' સ્ટીમરમાં એસી યુનઃ સ્વદેશ તરફ સિધાર્યા. એમનાં આગમન વખતે આપણા લોકોએ જે ઉત્તમ રાજનિષ્ઠા વ્યક્ત કરી હતી તે સંબંધે એમનો અભિપ્રાય કેવો છે તે જણાવવાને માટે એમના પોતાનાજ શબ્દો નીચે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે.

મુંબઈ છોડી ગયા પછી યુવરાજ તે વખતાના ગવર્નર લૉર્ડ લેમીંગ્ટનને એક આભારદર્શક પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે:—

“ મુંબઈના સર્વ જાતીના અને ધર્મના લોકોએ અમારા પ્રત્યે જે સહાનુભૂતિ તથા નિષ્ઠા પ્રદર્શિત કરી છે તે જોઈ અમે બન્ને અતી સંતુષ્ટ થયાં છીએ આ સર્વ વાતો અમારા સ્મરણમાં ચિરકાળ સદોદિત રહેશે. રસ્તામાંથી અમે પસાર થતાં હતાં તે સમયે મુંબઈનાં અસંખ્ય લોકોએ જે પ્રેમ ભરિત આનંદોદ્ગાર કાઢી અમારું સ્વાગત કરીધું તેથી અમારાં મન અતી પ્રસન્ન થયાં છે. તેમનાં વર્તનપરથી અમને એમ લાગે છે કે જાણે અમે અમારા સ્વદેશી અને સ્વજનોની વચ્ચેજ છીએ. માટે તમે લોકોને અમારો કૃતજ્ઞતા યુક્ત સંતોષ જણાવશો. ”

આ રીતે ૧૯૦૫ ની સાલમાં આપણા હાલના શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુએ ભારે દાઢ માઢ તથા અતીશય પ્રસન્નતાથી આ દેશમાં પ્રવાસ કરીધો હતો.

હિંદુસ્તાન તથા ઇંગ્લાંડના માછ સમ્રાટ સખ્તમ્ એડવર્ડ તા. ૬ ફી મે ૧૯૧૦ ને દિને પરલોકવાસી થયા. તેમની પછી આપણા હાલના સમ્રાટ પંચમ જ્યોર્જ નામ ધારણ કરીને ગાદીપર બેઠા. ઇંગ્લાંડના રાજાને “ હું દેશના સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે રાજ ચલાવી

[illegible]

જિલ્લા આમાન્યપર મુલ્ય કદિ આધારનો નથી, એ આમાન્યનું
સેવકા એક કોટિ તેર લાખ ચોરસ માપ છે, અર્થાત્ આખી પુર્ણ-
ના પંચમા બહાર કોટનોનું આમાન્યની વસ્તી ૪૦ કોટિ કરતાં
પણ અધિક છે.

આવા પ્રયંત શાસાનના અધિપતી ના પંચમ જ્ઞાનને શાસના-
ભિષેક શાસનાન વિધિથી વેરત મિન્દર અર્થ નામક પ્રાચીન દેવતામાં
કરવામાં આવ્યો. આ સમારંભની તૈયારી લાંડનમાં લાંડનમાં પ્રજા
દિવસથી ચાલી રહી હતી. આ સમારંભમાં બાગ લેવાને તથા તેને
જોવાને આખી દુનિયાના સર્વ ધર્મના અને સર્વ કર્મના લોકો લાંડનમાં
એકત્રિય થયા હતા. જુદા જુદા દેશના રાજાઓ, મોંડલિકો, અમીર
ઉમરાવો, વડીલો, સરદારો તથા નામાંકિત માણસો અનીવ કિસ્મતાપૂર્વક
સમારંભમાં બાગ લેવાને માટે આવ્યા હતા. પાદશાહી સ્વામી જોવાને માટે
રસ્તાની બન્ને બાજુએ લાખો સ્ત્રી પુરુષો અમલી (બુધવારની) રાત્રિ-
શીત્ર જોસવા માંડ્યાં હતાં જોસવાનું બાકું પ્રત્યેક માણસ હીંક સરાસરી
વીસથી પચ્ચીસ રૂપિયા સુધી હતું. અને આ બાડાની ઉપજ દોઢ
દોડી રૂપિયાથી પણ અધિક થઈ હશે એવો અડસટો કાઢવામાં
આવ્યો છે. આ સમારંભ પ્રસંગે સુવ્યવસ્થા રાખવાને માટે ૪૫

સૈનિકો, ૧૫ હજાર પોલીસના સિપાઇઓ તથા આશરે ૨૦ લાખ
 ખારકસો રોકવામાં આવ્યાં હતાં. અનેક પ્રકારની સુંદર કમાનો, દેવળ,
 પતાકા, નિશાનો, સ્તંભો વગેરેથી લાડન નગરી ઘેરભુવન સમ શોભા
 ધારણ કરી રહી હતી. ગુરવારનો પ્રાતઃકાળ થતાંજ જેમ્સ પાર્કમાંથી
 ૨૧ તથા ટાવરમાંથી ૪૧ તોપો છોડવામાં આવી. બરાબર સાડા છ
 વાગે દેવળના દરવાજા ખુલ્લા મુકવામાં આવ્યા. દરવાજા ખુલ્લતાંની
 સાથેજ લોકોનો ધસારો થવા લાગ્યો. દેવળમાં સાત હજાર માણસોને
 માટે ખેસવાની મગવડ કરવામાં આવી હતી. મધ્યભાગે એક ઉચ્ચ
 તથા ભવ્ય આસનપર સમ્રાટ માટે એક તથા મહારાણી માટે એક
 એ પ્રમાણે બે સિંહાસનો ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. સવારે સાડાઠસ
 વાગે બટિંગહામ પેલેસમાંથી રાજા સાહેબની સ્વારી વેસ્ટમીન્સ્ટર
 ઍબીમાં આવવા માટે બહાર નીકળી. રાજા સાહેબના રથને આઠ
 ઘોડા ગેડવામાં આવ્યા હતા. રાજા સાહેબનો રથ ચાલવા માંડતાંજ
 આરે તરફ અપૂર્વ જલ્પોપ થઈ રહ્યો. આવા દાદમાંથી પાદશાહી સ્વારી
 આશયે બાર વાગે વેસ્ટ મીન્સ્ટર ઍબીમાં જઈ પહોંચી. આ વખતે
 દેવળમાં એક પ્રચંડ જલ્પોપ થયો. બરાબર સવા બાર વાગે રાજ્યા-
 બિરોધ દિવાનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. પ્રથમ હથેલોપાસના ચક્ર
 અને તપચાત્ર પ્રતિજ્ઞાવિધી થઈ, ત્યાર પછી રાજા સાહેબ નિકટમાંજ
 રાખી મુકેલા પ્રાચીન તથા ઐતિહાસિક ચિત્રાપરના સિંહાસન પર જઈ
 બેઠા એટલે અભ્યંગ વિધિની શરૂઆત થઈ.

સિંહાસન.

જે ઐતિહાસિક અને પ્રાચીન સિંહાસનપર ના. એડવર્ડનાદ પંચમ
 જર્જર ને અબિરોધ થયો તે સિંહાસનની પૂર્વ પિઠિત નીચે લખ્યા
 પ્રમાણે પ્રેમિક છે. દરબાર લોકોમાં એક જોશ નામનો મહાવર
 થઈ ગયો છે. તેણે જે મોઢાપર દબા રહીને દરરોજે કોઈ મેડવોઃ

દેવો તેજ શીશા કાલ દિગ્ગાંતરો શબ્દમૈત્રી મિંદામન રૂપે દિગ્ગા-
 એ. આ શીશા પ્રથમ પાંચેટાકાળથી મિમર દેશમાં ગઈ અને ત્યાંથી
 તેને "ગુણાવત" નામનો એક શ્રીક્રી શ્રદ્ધાસ્થ રૂપેન દેશમાં લઈ ગયો.
 પછી ત્યારે રૂપેનમાં વચના અર્પણાન શરૂકર્યો એક મંચ આશર્યામાં
 રહેવા ગયો ત્યારે તે આ શીશાને પોતાની આંખે લેતો મેળો દેતો.
 રફાટલાંડનો રાજા પદેમે હર્મસ નેત્ર આશર્યામાં પોતાના દેશમાં
 ઉપાડી લાવ્યો. રફાટલાંડના રાજાએ આજ રીતે પર અભિષિખ થતા
 દના. ઇ.સ. ૧૨૫૬ ની સાતમાં દિગ્ગાંતર રાજા પદેવા એવા
 રફાટલાંડ દેશ દસ્તખત કરી આ શીશા દિગ્ગાંતર આણી, ત્યારથી
 દિગ્ગાંતર રાજાએ પણ તેના ઉપર અભિષિખ થાય છે.

સિંદામનપર મેલા પછી મુખ્ય ધર્માચાર્યે રાજા સાદેળની વસ્ત્ર-
 સ્થળ, દસ્ત અને મસ્તકને તેજ લગાડી તરતજ તેને વસ્ત્ર વતી મુછી
 લીધું. ત્યાર પછી રાજા સાદેળને વસ્ત્ર આપવાનો સમારંભ થયો અને
 તેમને નડવાર તથા મજનો બરેમે હરણારી લખ્યો આપવામાં આવ્યો.
 લખ્યાપર સર્વ રાષ્ટ્રીય ચિન્હોની નકશી કાઢવામાં આવી છે. આ
 લખ્યાપર દિંદના રાષ્ટ્રીય ચિન્હ તરિકે એક કમળની નકશી કાઢવામાં
 આવી છે. પોશાકની પછી રાજચિન્હો અર્પવાની વિધિનો પ્રારંભ થયો.

મુકુટ ધારણ કરતી વખતે ધર્માચાર્યે મંત્રોચ્ચાર કર્યો અને
 રાજા સાદેળે પોતાનું મસ્તક આમળ લાવી મુકુટ પહેરી લીધો.

આ મુકુટ વજન આશરે પાંચ સેત છે. આ મુકુટ ઇ. સ.
 ૧૮૩૮ માં નૈશાર કરવામાં આવ્યો હતો. સ્વ. મહારાજી વિઠેટારીઆના
 મસ્તકપર આજ મુકુટ પહેરાવવામાં આવ્યો હતો. પ્રત્યેક નવીન રા-
 જાઅભિષેક સમયે તે પર નવીન અમુલ્ય રત્નો જડવામાં આવે છે.
 મહારાજી વિઠેટારીઆના અભિષેક વખતે તે મુકુટમાં ૨૭૮૩ હીરા,
 ૧૧ પાના, ૭ ઈંદ્રનીલ, ૫ માણેક અને ૨૭૩ મોતી જડવામાં આવ્યાં

હતાં. હમણાં આ મુકુટમાં આફ્રિકા દેશમાંથી આણેલા ‘કુલિનન’ નામના જાગતપ્રસિદ્ધ હીરાનો તથા એક નવીન માણેકનો ઉમેરો થવાથી તેની કિંમત ઘણીજ વધી ગઈ છે.

ન્યાં રાજસાહેબે મુકુટ ધારણ કર્યો કે સર્વત્ર રાજના નામનો જયઘોષ અને વાંધોનો મંગળધ્વનિ ચાલુ થયો. રાજસાહેબના મસ્તક-પર મુકુટ ચઢતાંજ અમીર ઉમરાવ તથા દરજ્જાવાળા લોકોએ ઘોડાની નીચે મુકેલી ટોપીઓ મસ્તકપર પહેરી લીધી. મુકુટ ધારણ વિધિ સંપૂર્ણ થયા પછી ધર્માચાર્યે આશીર્વાદ દીધા. અંતે અમીર, ઉમરાવોનો મુજરો થયો અને પાદશાહને નજરાણાંની ભેટ કરવામાં આવી. આ પ્રમાણે રાજ સાહેબનો અભિષેક થયા પછી રાણી સાહેબનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો. રાજ સાહેબ અને રાણી સાહેબના અભિષેકમાં ફરક માત્ર એટલોજ હતો કે રાણી સાહેબનો અભિષેક ઐતિહાસિક સિંહાસનપર ન થતાં નીચે રાખેલી એક સાદી ખુરસીપર કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી આ રાજદંપતીએ પરમેશ્વરની અનન્યભાવે ભક્તિ કરી અને એકવાર પુનઃ શપથ લીધા. હવે અભિષેક વિધિ સંપૂર્ણ થયો. એ વિધિ પૂર્ણ થયા પછી રાજ સાહેબની સ્વારી બાદશાહી મહેલ તરફ ગઈ. રાત્રે લંડન શહેરમાં દીપોત્સવની પેઠે રોશની કરવામાં આવી. તેમજ ગાયન, વાદન, નર્તન વગેરેના અપૂર્વ જલસા આખા શહેરમાં ચાલુ રહ્યા હતા. પાછળના બે દિવસોમાં છોકરાંઓ તથા પરાણાઓને મીઠાણાની આપવામાં આવી. ગરિબ ગરબાને અતિ દાન આપવામાં આવ્યું, સૈન્યની ક્ષાયત થઈ, અને દારૂખાનું છોડવામાં આવ્યું હતું.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન દિલ્હી.

દિલ્હીના તખ્તપર થયેલા રાજ્યો.

આ શહેરનું નામ દિલ્હી શા ઉપરથી પડ્યું તે વિષે મતભિન્નતા છે ખરી; પરંતુ તેની નજીકમાં પ્રથમ જે નગર પ્રાચીન હોય. હતું તેનું નામ દિલ્હી નહોતું. તેની સ્થાપના મહાભારતમાં ધર્મ પાતનને માટે પ્રખ્યાત થયેલા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર દ્વારા હતી અને તેને 'ધન્વપ્રસ્થ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. મહાભારતમાં તેનું વિમનવાર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તે વખતે દસ્તીનાપુરમાં ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેના પુત્ર કૌરવોએ પાંડવોને દસ્તીનાપુરની દક્ષિણે 'કુરુક્ષેત્ર' માં આવેલું 'ખાન્ડવપ્રસ્થ' નામનું ૫૦ માઈસના વિસ્તારનું જંગલ બક્ષિસ તરીકે આપ્યું હતું. તે જંગલમાં તક્ષક જ્વનના લોકો રહેતા હતા અને તેમનું રક્ષણ ધન્વ કરતો હતો. એમ કહેવામાં આવે છે કે અર્જુન અને દ્રુષ્ટો અમિતે તૃપ્ત કરવાને માટે આ 'ખાન્ડવપ્રસ્થ' ને જાળી મૂક્યું હતું. તેમાં રહેતા મય દાનવ નામના સિદ્ધરાક્ષસીને બચાવવાથી તેણે ઉપદ્રવના બદલામાં તે રથને પાંડવો માટે ચેન સ્થાટિકમણીના રત્ન વર્તિત્ર મહામળોથી દિવ્ય શોભાવાળું નગર તૈયાર કરાવી આપ્યું. તે જગે ધન્વની 'અમરાવતી' નો પણ ઉપદાસ કરતું હોયની, એવી તેની રમણીયતાને લીધે તેને 'પૃથ્વી ઉપરના સ્વર્ગ' ની ઉપમા મળી હતી, તથા તેનું નામ 'ધન્વપ્રસ્થ' રાખવામાં આવ્યું હતું. પાંડવોના સમયમાં તેનો વિસ્તાર બહુ વધી જયો હતો અને તેને પુરોષમમ્

(સર્વ નગરોમાં શ્રેષ્ઠ) નું અભિધાન મળ્યું હતું. વળી તે કામ દરમ્યાન તેને ઇંદ્રપ્રસ્થના અર્ધમાં શક્રપ્રસ્થ, શક્રપુરી, શતકેતુપ્રસ્થ વગેરે નામોથી તથા તેની સ્થાપના ખાંડવપ્રસ્થ નામના જંગલમાં થએલી હોવાથી તે નામે પણ ઝોળખવામાં આવતું હતું. મહાભારતમાંથી એમ પણ મળી આવે છે કે કૃષ્ણના પાત્ર અનિરુદ્ધના પુત્ર વબ્બનો ચાદવોના રાજા તરીકેનો રાજ્યાભિષેક તેજ શહેરમાં થયો હતો. દિલ્હીની આ સર્વ પ્રાચીનતા માત્ર પુસ્તકોનાં પાનાંમાં જ રહેલી છે અને તેમાં પણ અનેકાનેક કારણોથી થએલી અતિશયોક્તિને લીધે મૂળ વસ્તુમાં સત્ય કેટલું છે તે શોધી કાઢવાનું કાર્ય બહુ કઠિન થઈ પડે છે, કેમકે તે પુસ્તકોમાંની હકીકતને અનુમોદન આપનારા દાર્શનિક પુરાવાનો જુદી જુદી રાજ્યકાન્તિને લીધે લોપ થઈ ગયો છે, તોપણ એટલું તો ખરું જ કે દિલ્હી પ્રાચીન કાળમાં એક વૈભવી શહેર હતું, મધ્યકાળે તે વૈભવને ટકાવી રાખ્યો હતો તથા અર્વાચીન કાળ પણ આપણને દિલ્હીના વૈભવનું જ દિગ્દર્શન કરાવે છે.

હવે આપણે ઇન્દ્રપ્રસ્થનું નામ દિલ્હી શાથી પડ્યું તે તપાસીએ. તેને માટે ચાલતી બે જાતની દંતકથાઓ જાણવામાં આવી છે. કેટલાક જોએ પ્રથમ હસ્તીનાપુરને હાલનું દિલ્હી માને છે તેઓ એવી વિગત રજૂ કરે છે કે એકવાર કાંઈ લગ્ન વિષયક કામ માટે કૃષ્ણના મોટા ભાઈ બળરામ હસ્તીનાપુરમાં કૌરવોની રાજસભામાં આવ્યા હતા. વાતચીતના પ્રસંગમાં કૌરવો અને બળરામ વચ્ચે બોલાચાલી થતાં એકદમ ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ બળરામે પોતાના શસ્ત્ર હળવડે હસ્તીનાપુરને જમીનમાંથી ઉખેડી નાંખી તેને યમુના નદીમાં ડુબાડી દેવાની તૈયારી કરી. શહેરની આવી દુર્દશાથી ગભરાયેલા બીજા, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે બળરામ પાસે જઈ તેમની સ્તુતિ કરી

દક્ષિણ ભાગમાં લાગ્યા, જેથી બજારમાં પાનાનો કોષ સંભાળીને દસ્તાનાપુરને તેની જગ્યાએ પાંડુ મુક્યું. પરંતુ ત્યારથી તે શહેર રીક્ષ પાનાથી તેનું નામ દીલી અને તેના અંખમાં રૂપે દિલ્હી પાડ્યું ! આ શહેરનો ખરો ઇતિહાસ ૧૧ માં સિદ્ધાનંદ ખંડેશ્વરથી શરૂ થાય છે, જે વખતે શુંવાર વંશનાં રાજાં અનંગપાલે દાસ જે રથને કુતુબ મિનાર ઉભેલો દેખાય છે તે સ્થળે લાલ કીસ્મો બાંધી શહેરની સ્થાપના કરી હતી. એમ કહેવામાં આવે છે કે તે મધુરામાંથી મંદ્રમુખ નિઃશ્વરિત્વની પ્રશંસાને લગતા લેખવાળો એક સ્તંભ લઈ આવ્યો હતો અને ઈ. સ. ૧૦૫૨ માં તેની સ્થાપના દિલ્હી ખાતે મંદિરોની મધ્યમાં કરી હતી કે જેના પત્થરો વડે પાછંગથી મુમત્ઝમાનોએ કુતુબમિનાર બાંધ્યો હતો. અનંગપાલે આ સ્તંભની સ્થાપના ઉપરથી પણ દિલ્હી નામની ઉત્પત્તિ થવાનું જણાવવામાં આવે છે અને તે વાત ધણાખરા માન્ય પણ રાખે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે એક શાહજો અનંગપાળ રાજાને કંઈક દુર્ગ કે આ રથના એટલો હિંડો પહેાંચ્યો છે કે તેનો નીચેનો ભાગ ખરોખર ચેપનાગ વાસકીની રૂપ ઉપર આવ્યો છે, જેથી આ શહેર તથા તેના સ્થાપકનું સબ્બ વંશપરંપરા કાયમ અને આબાદ સ્થિતિમાં રહેશે. અનંગપાળે તે કચનની પરીક્ષા જેવા કેક નીચે મુઠ્ઠી ફરીથી ખોદ્યું તો રથબનો નીચેનો ભાગ લોહીથી ખરડાએલો લાલ રંગનો માલુમ પડ્યો, તેથી તરતજ તે પૂરી દેવાની તેણે સૂચના કરી. પરંતુ તેના કમનસિબે તે સ્તંભ જે મૂળ સિંચમાં હતો તે જગ્યાએ નહિ રહેતાં ત્યાંથી ખસી ગયો. આ પ્રમાણે રથબનો નીચેનો ભાગ રીક્ષ પડી જતાથી તે શહેરનું નામ રીક્ષી (દિલ્હી) પડ્યું. આ ઉત્પત્તિની શોધ પાછંગથી થએલી હોય એમ લાગે છે કારણ કે દિલ્હીનું નામ પ્રથમ દિલ્હી હતું કે જે નામ સાધારણ રીતે બધા હિંદુઓ વાપરે છે. મુસલમાની સબ્બ દિલ્હી છે. દિલ્હીની ઉત્પત્તિનું સૌથી વધુ માનવા

કે દિલ્હી તરફ ખિલકૂલ દષ્ટિ પણ ન કરે ! એ ઉપરથી એટલું માની શકાય છે કે દશમા સૈકાના મધ્યકાળ પર્યંત દિલ્હી કેવળ ઉગ્ગઢ હાલતમાં પડી રહ્યું હતું. ત્યાર પછી અનંગપાલે તે જગ્યાએ દિલ્હી શહેર વસાવ્યું હતું, ત્યાર પછી પૃથ્વીરાજે પોતાના નામથી વસાવેલું શહેર હાલમાં પુરાણી દિલ્હીના નામે ઓળખાય છે. ઈ. સ. ૧૩૨૦ માં તુરંગી તખલક બાદશાહ મહમદશાહે તખલકાબાદ નામનું નગર વસાવી પુરાણી દિલ્હીના વતનીઓને જળરદસ્તીથી નવા શહેરમાં વસવાની ફરજ પાડી, પરંતુ તેની યોજના નિષ્ફળ ગઈ. તે જ વંશના ફીરોઝશાહે ફીરોઝખાદનું નગર પણ તે જ સ્થળે વસાવ્યું હતું. વળી ઇન્દ્રપત અને જહાંપનાહ નામના શહેરો પણ ત્યાં વસ્યાં હતાં. છેવટે ઉપર જણાવી ગયા મુજબ હાલનું શહેર શાહજહાને વસાવ્યું હતું.

અત્યાર સુધી આપણે વિષયાંતરમાં ઉતરી પડ્યા. હવે પૃથ્વીરાજ ચહુઆણનું શું થયું તે તપાસીએ. પૃથ્વીરાજે શાહબુદ્દિન ધોરી. કનોજના રાજા જયચંદ્રની પુત્રી સંયુક્તાનું દરજી કર્યું હતું. તેનાં કેટલાંક કથાનકો બહાર પડી ગયાં છે. તેથી અને તેનું વર્ણન આપવું ખીનજરૂરી છે. માત્ર એટલું જ કહીશું કે હિન્દુસ્તાન સદાને માટે મોટે ભાગે પરદેશીઓના અધિકાર તળે આવવાનો મૂળ પાથો આ બનાવથી પૃથ્વીરાજ અને જયચંદ્ર વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલા કુસંપથી રોપાયો અને ‘ધર ટુટે ધર ઝાય’ એ કહેવત પ્રમાણે જયચંદ્રની સહાયનાથી ધોરી શાહ શાહબુદ્દિન પૃથ્વીરાજ ઉપર વિનય મેળવી શક્યો એમ પૃથ્વીરાજ રાસામાં જણાવેલું છે. જોકે શાહબુદ્દિનને પણ પૃથ્વીરાજનો પરાજય કરતાં ટાંકે ઓછી મુશ્કેલી નડી નહોતી. તે વખતે તેની સત્તા પંચજન સુધી હતી તે પ્રથમ હિન્દુસ્તાન સર-કરવાની સાક્ષ્યથી એક મજબૂત સંસ્થા સાથે હિન્દુ-રા સુધી આવ્યો, કેટલાંક હિન્દુ રાજાઓ તેને આગ

વધતો અટકાવવાને એટલા થયા અને પૃથ્વીરાજને પોતાનો મરદાર બનાવી શાહજુહિનની આમે મવા. તેમની પાસે ૨૦૦ ઘોડેસ્વારો અને ૨૦૦ દાથીઓ હતા. અરસ્તવાની કાનારે ચાલેપર અને કનારની વચ્ચે નારાયણ કે જે દાસ તીરથી નામથી ઓળખાય છે તે રથને મેળામેલનો અને વિન્દુઓનો બેરો થયો. તુમુલ મુલના પરિણામે દિલ્હીના રાજાએ શાહજુહિનના જામણા દોષને ધાપલ કર્યો અને એક પગ માવમાં તેનો નાસ ચમ ગયો હોત. પરંતુ તેના વફાદાર સેવકો તેને ત્વરાથી ત્યાંની કોઇ ગુપ્તસ્થળે કપાડી ગયા. ધખી વિનાનું શુભકામના સૈન્ય નાહું અને વિજેતા વિદ્વેજોની હાવણીથી ૪૦ માસ દૂર તેઓ ગયા ત્યારે જ અટક્યા. આ અંખાનેનો કિન્ને શાહજુહિનના મનમાં સજ્જત પર ફરી બેઠો અને એમ કહેવામાં આવે છે કે ત્યાર પછી તે ઠી પછુ ચાલિથી ઉઘ્યો નહોતો કે તેની એક પછુ પગ દિલગીરી કે ચિન્તા વગરની ગઈ હતી નહિ. ઈ. સ. ૧૧૯૩ માં તે ફરીથી ૧,૨૦,૦૦૦ મુનના ઘોડેસ્વારો સાથે પૃથ્વીરાજ સામે ચડી આવ્યો. પૃથ્વીરાજ કાંઈ તેનાથી દખાય તેવો નહોતો. તે પછુ પોતાના ઠસા-યેલા સૈનિકોની સાથે શાહજુહિનની સામે થયો. પાણીપતના મેદાનમાં બન્ને મળ્યા. પ્લો દાટનાં પહેલાં જ શાહજુહિનનું લશ્કર પૃથ્વીરાજની હાવણીમાં છૂપી રીતે દાખલ થયું અને તેને સખ શીક્ષ્ણ આપી છવતો કેદ પકડી, તેનો નાશ કરવામાં આવ્યો. શાહજુહિન સ્વદેશ તરફ ગયો. પરંતુ તેના મુલામ કુનજુહિને તે જ સાલમાં ચારિન્દ્રરાયનો પુત્ર જે દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો હતો, તેની પાસેથી દિલ્હીનું રાજ્ય લઈ લીધું. દનોજના જલ્પચંદને પછુ શાહજુહિને છોડ્યો નહોતો અને લગ્નમાં જલ્પચંદ કુનજુહિનના તીરથી માર્યો ગયો હતો. આ પ્રસંગે એક ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. જ્ઞેધપુરના મુન્સી દેવિપ્રસાદ કાવચ્ચ મુન્સિદે 'વવનરાજ વંશાવળી' નામનું એક નાનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું

સ. ૧૧૯૩ માં કુતુબખાનારે 'બંધાવવાનું' કામ શરૂ કર્યું હતું. આ
ખાનારે જગતની અગ્રણીઓમાંની એક ગણાય છે; તેમાં અનિશ-
ચોક્તિ ઘણી જ થોડી છે. મુસલમાનોના જલ્દીથી મુજબ તેમણે દિ-
લ્હીનાં ૫૨ સ્થાપી સત્તા મેળવી તેના સમારકારે આ ખાનારો બંધાવવાની
કુતુબુદ્દીનને ઈચ્છા થઈ હતી. તે ખાનારો તેના જમાઈ શમ્સુદ્દીન અલતમશના
વખતમાં એટલે ઈ. સ. ૧૨૧૨. પછી પૂરો બંધાઈ રહ્યો હતો. તે ખાનારામાં
કેટલીક દિન્દુ કારીગરી આવડા પડે છે. તેથી કેટલાક એમ કહે છે કે
પ્રથમ કોઈ દિન્દુ રાજાએ સમારકારમાં ઉભો કરવા માર્ગે તે પાછ-
ળથી અલતમશે પૂરો કર્યો હતો, અને બીજી તરફથી એમ પણ કહે-
વામાં આવે છે કે દિન્દુ કારીગરો તેમાં કામ કરતા હોવાથી તેમણે
પોતાની રચના લખાઈ કરી હશે. ગમે તેમ હો, પણ તે ખાનારો અ-
દિતીય થયો છે. તેની ઉંચાઈ ૨૩૮ ફીટની છે અને તેના પાંચ ભાગ
છે. તે પાંચે ભાગ ઉપર ચડતું એ કાંઈ સરેસુ કામ નથી. તેનો પહેલો
ભાગ ૯૫ ફીટ, બીજો ૫૧, ત્રીજો ૪૧, ચોથો ૨૫ અને પાંચમો ૨૨
ફીટ ઉંચો છે. તેની દેઠ ઉંચાઈએ ચડીને જોતાં આસપાસનો દેખાવ
મનોહર અને રમણીય લાગે છે. એક તરફ નીચવર્ણીય યશુના સર્પની
પેઠે વાંકી મૂંઝી ચાલી જાય છે. મુવિદ્યાજ દિલ્હીનાં મોટાં મકાનો,
આસપાસનાં ખરેખર અને દરીયાળા બુધિ એ મને કુતુબખાનાર ઉપ-
રથી જોતાં દિલ્હીની પ્રાચીન બંધાવવાનું પ્રેક્ષકને બાન કરાવે છે અને
તેના ઉપર આવેલી અન્યોનેક આકર્ષણો પાછા નેની આંખોમાંથી
દિલ્હીનાં દુર્ભાગ્યને મારે બેચાર અણનાં બિન્દુ વહેવડાવે છે. મનુષ્ય
પ્રાણીની મારફત આ જગત ખાનાર જગત અચરનચર કુદરતી આકર્ષણો
બોગ માર્ગ પડ્યો હતો. એમ કહેવામાં આવે છે કે ઈ. સ. ૧૩૬૮
માં સમ્રાટ જલ્દીયાથી તેના રીખરનો બાગ ૫૫ ગણે હતો, ૭
દારીજાહ તથાકે સમગ્રનો હતો અને તે વખતે તેનાં સરેખરન-

રનો ઉપયોગ કર્યો હતો. ત્યાર પછી સિકન્દર લોદીના સમયમાં તેના ઉપર વિજળી પડી હતી, અને તેમાં પણ કેટલુંક નુકસાન થયું હતું. ઈ. સ. ૧૭૮૨ અને ૧૮૦૩ માં થએલા ધર્તીકંપોથી પણ તે મીનારના ઉપરનો ભાગ તૂટી પડ્યો હતો. કેટલાક વખત સુધી એ તેવી દશામાં રહ્યો અને ઈ. સ. ૧૮૨૯ વાળા ધર્તીકંપ પશ્ચાત્ તેનો ફરી જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો. છેલ્લા ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં થએલા ધર્તીકંપથી હિન્દુસ્તાનના ખીજા ભાગમાં ઘણું નુકસાન થયું હતું, પરંતુ કુતુબમિનાર ઉપર તેની કાંઈ પણ અસર થઈ નથી. કુતબુદ્દિન પછી તેનો પુત્ર આરામ ઈ. સ. ૧૨૦૯ માં ગાદી ઉપર આવ્યો પરંતુ તેના બંનેથી અસ્તમશે તેને નાલાયક દરાની ખાર માસમાં જ તેની પાસેથી રાજ્ય ખુંચવી લીધું. ઈ. સ. ૧૨૩૬ માં અસ્તમશના મૃત્યુ પછી તેનો શાહજહો રકનુદીન ફીરોજશાહ ગાદી ઉપર આવ્યો, જે ઘણો ધાતકી ગણાતો હતો તેને એક વર્ષ પછી પદબ્રષ્ટકરી તેની બહેન રઝીયા બેગમને દિલ્હીની અધિષ્ઠાત્રી નિમવામાં આવી. દિલ્હીના રાજ્યાસન ઉપર કોઈ સ્ત્રીનો સ્વતંત્ર રાસી તરીકે રાજ્યાભિષેક થયો હોય તો તે માત્ર રઝીયા બેગમ જ હતી. સ્વ. મહારાણી શ્રી વિક્ટોરીઆના રાજ્યાભિષેકનો મહોત્સવ દિલ્હી ખાતે કરવામાં આવ્યો હતો ખરે, પરંતુ તે સમયે સ્વ. મહારાણીની અપેક્ષાએ તેમના ફેટાથી જ સંતોષ માનવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે રાણી મેરીના મસ્તિક ઉપર મુકુટારોપણ થયો હતો. રઝીયા બેગમમાં બાદશાહી તુખમને અનુસરતા તમામ શુભો હતા. તેના વર્તનને સખ્ત રીતે વખોડી કાઢનારાઓ પણ તેનું હૃદય એક 'સ્ત્રી' નું હતું તે સિવાય ખીજો કાંઈ પણ આરોપ મૂકી શકતા નથી. તેણે મુસલમાનોના ધાર્મિક ગ્રંથ કુરાનનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને બ્યારે તેનો પિતા દક્ષિણ દેશ છતવાને ગએલો તે વખતે તેની ગેરહાજરીમાં રાજ્યની સંભાળ રાખી હતી. તે મરદોની માફક ટોપી

અને તેણે પહેલની, તત્કાલે જન્મવળાં દેવી અને કુલેન જન્મ અધિકાર
નિવાર દાવી ઉપર કરવી દેવી હતી. અંગતેના જન્મવળાં ને અન્ન-
માળી નહિ. ૭૫૪૦ વર્ષે રોન, ૫૪૫૦ નેત્રે બાન તેજે જન્મને અવધાન
ને એક આજ્ઞામીનીઆને ગુલામ દેનો તેના નમ્ર જન્મવેળા ૫૪૫૦-એ
મીધે આપ્યો કે જે ખડાપાન દુષ્કૃત્યના નહોતો. તેણી અને યશાદાએ
મૃદા દાખ્યો, તેણે પોતાનો જન્મક જન્મદારીથી દર્શાવે ૫૪૫૦ અને ને કે
૫૪૫૦ અને તેનો પાન કરવામાં આપ્યો. તેણે લગભગ ૪૨ વર્ષ રાજ્ય
કર્તુ હતું. તેના પછીના બે આદ્યારોની શાસકીમાં વિરાજપદાત
મિવાય વિશેષ કોઈ જન્મવાનું મય્યે આવે નેમ નથી. જન્મોપલિત મદ-
ખડાદ જે ઈ. સ. ૧૨૪૭ માં ગાદી ઉપર આવ્યો હતો તેની શાસકી
પ્રથમવા થોમ હતી. તેનું આંતર જીવન જન્મ જન્મ પવિત્ર હતું. તેને
એક જ પત્ની હતી તે પોતાની દામની મદેનથી મળેલી કમાઈ
ઉપર નિર્વાહ ચલાવતો હતો. તેણે દરશન અને દિવંગે દનિવાસ તેમજ
કરાઓ હતો, કે જેને તેના નામ ઉપરથી 'નખિનિ નામિરી' નામ
આપવામાં આવ્યું હતું. એવા આદ્યારો દિલ્હીની ગાદી ઉપર જન્મ
થોમ ૪૨ થયા છે. નામિરિન પત્ની ગુલામ વંશના બે ત્રણ આદ્યારો
ગાદી ઉપર આવ્યા કે જેમાંના આમુદીન જયજનને સાહિત્યનો સારો
જ્ઞાત હતો તથા તેના કરબારમાં સાક્ષરોનું મંડળ એકઠું થતું હતું,
જે મારે જોખસાદીએ પણ તેની પ્રથમ કરી છે. હેલા રાગા દેકાખા-
દેનો ઈ. સ. ૧૨૮૮ માં જન્મવાદીન ખીસજીએ પાન કરાવ્યો અને
ને દિલ્હીની ગાદી ઉપર આવ્યો.

ખીસજી વંશ આખા દિસ્તાન ઉપર ચિરસ્થાયી રહે એવી અ-
સર નિપજની ગયો છે. અત્યાર સુધી મુસલ-

ખીસજી વંશ. માન રાગઓ ફક્ત દિલ્હીએ પાસેથી પડાવી
લીધેલા દિલ્હીના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની જ

વેતરણુમાં હતા. તેમણે રાજ્યના વિસ્તારમાં કાંઈ પણ વૃદ્ધિ કરી નહોતી. ખીલજી વંશનો પહેલો બાદશાહ જલાલુદ્દિન ઇ. સ. ૧૨૮૮ માં દિલ્હીની ગાદી ઉપર આવ્યો. દરી કામ થયા પછી તેનો ડોળો દક્ષિણ તરફ ખેંચાયો અને તે વખતે સારી પ્રસિદ્ધિ પામેલું દેવગિરી તેણે લઈ લીધું. તેના વખતમાં તાતારના મોગલ લોકો દિલ્હી ઉપર ચાર વખત ચડી આવ્યા હતા અને ચારે વખત જલાલુદ્દિને તેમનો સમ્મ પરાજય કર્યો હતો તથા તેમનામાંના કેટલાકને મોટી સંખ્યામાં પોતાના ગુલામ બનાવી ઇસ્લામ મતના અનુયાયી બનાવ્યા હતા. તેમને રહેવાને માટે દિલ્હીમાં એક વિભાગ કાઢી આપ્યો હતો, જે હજી સુધી મોગલપુરા નામે પ્રસિદ્ધ છે. જલાલુદ્દિનને સંતાન નહોતું. પરંતુ અલાઉદ્દિન નામનો એક ભત્રીજો હતો, કે જે પોતાના કાકાનો ધાત કરી ગાદી પચાવી પડ્યો. તેનામાં યુદ્ધકૌશલ્ય, શૌર્ય વગેરે કેટલાક ગુણો પ્રશંસવા લાયક હતા. પરંતુ તેનામાં એક મોટો દુર્ગુણ જુલમીપણાનો ગણ થો છે કે જેથી તે ‘ખૂની’ ના ઉપનામથી ઓળખાય છે.

ગુજરાતવાસીઓને તેનું નામ હમેશને માટે સ્મરણમાં રહી જશે

કારણ કે મુસલમાની રાજ્યનો તેણે જ ગુજરાતમાં

અલ્લાઉદ્દિન.

પગપેસારો કર્યો હતો અને ગુજરાતીઓ પાસેથી

તેમનું સ્વરાજ્ય ઝૂંટવી લેનાર તે જ હતો.

અણુહિલપુર પાટણના રાજકર્તા “ધેલા” ના ઉપનામથી ઓળખાતા કરણનો ઇતિહાસ વાચકોથી ભાગ્યે જ અજાણ્યો હશે. તેથી તે વિષે અત્ર ખાસ પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. તેણે ગુજરાત ઉપર જ સ્વારી કરીને સંતોષ માન્યો નહોતો, પરંતુ રજપૂતાનાના રાજાઓ સામે પણ બાથ બીડવાને તે ચૂંચ્યો નહોતો, જે કે તેમાં તે જોઈએ તેટલો કાવ્યો હતો નહિ. રજપૂત રમણીઓને દ્રસાવવાની અને તેમનું હરણ કરવાની શરૂઆત કરનાર તે જ હતો. તેણે પોતાની પ્રજામાંના હિંદુઓ

ઉપર પણ બહુ મુશ્કેલી સુઝવામાં હતી આથી રાખી નહોતી. તેજે પોતાને મહેલા લિલ્લપને માટે મહાન સીકંદર બીજાનું પદ ધારણ કરી દ્યું. મોગલોએ તેના વખતમાં પણ દિલ્હી ઉપર બે વખત સ્વરૂપી કરી હતી જે બંને વખતે તેઓ નિષ્ફળ ગયા હતા અને તેમનામાંના જેઓ પકડાયા તેમને અઘાડહિને હાથીના પગલે કમસતી નાંખ્યા હતા તથા જીવના રહેંસાવી નાંખ્યા હતા. એક કષ્ટિર નામનો ખેતમે અઘાડહિનના સેનાનાથક અસરખાનને ખંભાનમાંથી શુધામ તરીકે મળી આવ્યો હતો તે અઘાડહિનને ખુબ બહાસો થઈ પડ્યો હતો. અઘાડહિને તેના ઉપર અત્યંત વિશ્વાસ મૂક્યો અને પરિણામે શુધામ કાષ્ટરે જ તેના માલિકનો ઝેરથી આંત આણ્યો અને તેના સાહબદા સાહબુદિન ઉમરને ઇ. સં. ૧૩૧૭ માં ગાદીએ બેસાડ્યો. પણ ખીજ સાહબદા મુખારકે એક જ વર્ષમાં કાષ્ટર અને ઉમરનો અંત આણી દિલ્હીની ગાદી મેળવી. મુખારકનો વિશ્વાસ ખુશરખાન નામના એક અરુપર્થ જાનિના હિન્દુએ પૂરતો મેળવ્યો હતો કે જે વિશ્વાસ મુખારકનો નાશકારક થઈ પડ્યો અને ઇ. સ. ૧૩૨૧ માં ખુશરખાન દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો. દિલ્હી ગામનાં જેમ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો અવારનવાર બદલાયાં છે, તેવી રીતે તેના ઉપર રાજ્ય કરતા રાજાની જાનિ, ધર્મ અને કૃત્રિમાં પણ સંક્રાન્તિ થતી જ ચાલી છે. છેવટે ટેક બંગી જેવી હલકી જાતિના ખુશરખાન પણ એક વાર થોડાં વખતને માટે દિલ્હીનો અધીશ્વર રહ ગયો ! એ પણ આશ્ચર્યજનક !

પરંતુ હલકા માણસો અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં મદોન્મત બની જાય છે, તેમ ખુશર પણ સત્તાના મદમાં ઊડી તપલખ વંદી. જાહેર અયોગ્ય વર્તન ચલાવવા લાગ્યો. પંત-બનો સુબો ગાઝીખાન તપલખ તે મદન કરી

શક્યો નહિ. વળી તેને દિલ્હી પચાવી પાંડવાની આ તક પણ સારી લાગી અને તેથી ખુશરુ ઉપર ચડાઇ કરી તેને મારી નાંખી ઈ. સ. ૧૩૨૧ માં તેણે તથલખ વંશની દિલ્હી રાજ્ય ઉપર સ્થાપના કરી. તેણે ગાઝીખાનને બદલે હવે પોતાનું ગ્યાસુદ્દિન નામ ધારણ કર્યું, અને હાલના દિલ્હીની ઉત્તરે ચાર માઈલ દૂર આવેલી ટેકરાવાળા જગા ઉપર તથલખખાદ નામના શહેરની સ્થાપના કરી હતી. હાલમાં તેમાં ખડેરો મોટાં વિશાળ અને જોવા લાયક છે. પરંતુ ત્યાં વસતિ ખીલકૂલ નથી. આ ગાઝીખાન ગુલામવંશવાળા ગ્યાસુદ્દિન બલબનના ગુલામ મલિક તથલખને એક જટ જાતની સ્ત્રી દ્વારા થએલો છોકરો હતો. ગ્યાસુદ્દિન પંછી ઈ. સ. ૧૩૨૫ માં મહમદ તથલખ ગાદી ઉપર આવ્યો. દિલ્હીની ગાદી ઉપર આ બાદશાહના જેવો તરંગી અને વિચારહિન બાદશાહ ખીજે કોઈ થયો હોય એવું જણાતું નથી તેણે દિલ્હીને બદલે દોલતાબાદ (દેવગીરી) ને પાટનગર બનાવવાનો ત્રણ વખત પ્રયત્ન કર્યો હતો જેમાં દિલ્હીવાસીઓને અનેક પ્રકારનું તુકસાન વેઠવું પડ્યું હતું. તેના વખતમાં તાંબુચરનો મુસાફર ઇબ્ન બતુતા હિન્દ ખાતે આવ્યો હતો. તેણે દિલ્હીની મુલાકાત લીધી હતી અને તેને ત્યાંનો વાર્ષિક ખાર હજાર દિનારના દરમાયાથી ન્યાયાધીશ દરાવ્યો હતો. તેણે દિલ્હીના વર્ણનમાં લખ્યું છે કે જ્યારે હું દાખલ થયો તે લગભગ ઉજ્જડ જેવું હતું. તેમાં મોટાં મકાનો ઘણાં થોડાં હતાં. તે તદ્દન ખાલી થઇ ગયું હતું અર્થાત્ તેનાં ઘરો લોકોથી તળાવેલી હાલતમાં જણાતાં હતાં..... અર્થાત્ એ દુનિયાના સર્વથી મોટા શહેરમાં સૌ કરતાં થોડા લોકો જ વસતા હતા. તેનું વર્ણન ખરૂં લાગે છે કારણ કે ફરિસ્તા પણ તેમ જ કહે છે કે ' પાટનગર દિલ્હી હુવડોનું રહેણાણ તથા જંગલના હિંસક પ્રાણીઓને રહેવા લાયકનું સ્થળ થઇ પડ્યું છે. આ સિવાય ઇબ્ન બતુતા દિલ્હી માટે લખે છે કે આ સર્વ સુંદર શહેરમાં એક સાથે સૌંદર્ય

અને મજબૂતાઈ સમાયેલી છે. તેનો કિલ્લો એટલો મજબૂત છે, કે આખી દુનિયામાં કેણ પણ નગરને તેના જેવો કિલ્લો છે નહિ. આ હિન્દુસ્તાનનું અને ખાસ કરીને પૂર્વમાં કસ્લામીઓનું મોઢામાં મોઢું શહેર છે. તે ચાર શહેર એકઠાં મળીને થયેલું છે.....તેના કિલ્લાની પહોળાઈ ૧૧ હાથ એટલે લગભગ પંદર સોજ ફૂટની છે.....તેની મધ્યિય ધળી મોટી છે અને તેના સીંદરની સાથે સરખામણીમાં મૂકી શકાય એવું એક પણ સ્થળ નથી. પ્રથમ તે હિન્દુનું મંદિર હતું. મહમદ તખલખના તરખીપણાના અનેક લખવા મોઢા છે અને તે જાહેરમાં આવી ગયેલા છે. મહમદ પછી શીરોજશાહ તખલખ ઇ. સ. ૧૩૫૧ માં ગાદી ઉપર આવ્યો. તે વિદ્વાન, હાલો અને બુદ્ધિમાન હતો. તેણે દુમાયુની કબર અને રીઝની વચ્ચે જે જગ્યા છે તેના ઉપર શીરોજશાહ નામનું નગર વસાવ્યું હતું, અને તેને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું હતું. મહમદશાહથી જેમને નુકસાન થયું હતું તે તેણે બરી આપ્યું અને ફાજલારી કાપડમાં સુધારો કર્યો નથા લોકો ઉપર દબાવું કરનારા અને ખાસ હેરાન કરવાને માટે જ નખાયેલા કરો તેણે કાઢી નાંખ્યા અને જાહેર કામોમાં પુષ્કળ નાણું ખર્ચ્યું હતું. તેણે ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવાને માટે ઉત્તર દિશામાં એક મોટી નહેર ખોદાવી હતી અને એ તેનું સૌથી મોટું કામ હતું. તેનો પૌત્ર આસુદ્દિન ખીજે સને ૧૩૮૮ માં ગાદી ઉપર આવ્યો પણ તેણે એક કરનાં વધુ વર્ષ પર્ષન સભ્ય કર્યું નથી. તે જ સાલમાં તેનો દોઢો ના-સિદ્દિન મહમદશાહ ગાદી ઉપર આવ્યો, જેના પછી પાંચમે વર્ષ તેના સિદ્દર અને મહમદ નામના બે શાહજાદા એક જ સાલમાં એક પછી એક ગાદી ઉપર આવ્યા હતા.

હોસ્લા મહમદ તખલખનો સમય દિલ્હીને માટે બહુ મુઠેલી બર્ષો હતો. ઇ. સ. ૧૩૯૮ માં તાતારી મોગલશાહ તૈમુર હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યો અને માર્ગમાં આવતાં ગમે ભૂટો અને

તૈમુરશાહ.

આજતો તે ઠેઠ દિલ્હીના ઝાંપા સુધી આવી પહોંચ્યો. મહમદશાહ અને તેના સરદારો જીવ લઈને દિલ્હીમાંથી નહાસી ગયા અને મોગલો જોગો અત્યાર સુધી દિલ્હી મેળવવામાં અનેક વાર નિષ્ફળ ગયા હતા, તેઓ આ વખતે તૈમુરની સરદારીથી વિજયી નિવડ્યા. તૈમુરે દિલ્હીમાં પ્રવેશ કરી પોતાને શહેનશાહ તરીકે જાહેર કર્યો. મોગલોના હૃદયમાં અત્યારસુધી દળાઈ રહેલા વૈરની જવાબાઓ નીકળવા લાગી અને તેમણે દિલ્હીવાસીઓની કતલ ચલાવવા માંડી. ફેટલાહ રસ્તા તો અનાથ પ્રાણીઓનાં મુકદ્દાથી એટલા બધા ભરાઈ ગયા હતા કે ત્યાં થઈને ચાલવાનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. તે વખતના ભયંકર દેખાવનું વર્ણન આપવું અશક્ય છે. તે સંબંધી કલ્પના જ તેની ભયંકરતાનો કાંઈક ખ્યાલ આપી શકશે. તૈમુર દિલ્હીમાં પાંચ દિવસ પર્યંત રોકાયો હતો અને જ્યારે મોગલો તેમના ભયંકર કૃત્યોથી કંટાળ્યા અને દિલ્હીમાંથી હવે કાંઈ પણ લેવાનું બાકી ન રહ્યું ત્યારે તૈમુરે કુચ કરવાનો સૈન્યને હુકમ આપ્યો. દિલ્હીથી ઉપડતી વખતે શ્રીરાજશાહે બંધાવેલી આરસપહાણની મસ્જિદમાં જઈને તેણે ખુદાએ તેના ઉપર કરેલી મહેરબાની માટે નમ્રતાપૂર્વક તથા અંતઃકરણપૂર્વક તેની બંદગી કરી હતી. તે દિલ્હીમાંથી પુષ્કળ ઝવેરાત વગેરેની લૂટ કરી ગયો અને ઘણાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને તેણે ગુલામ તરીકે વેચી નાંખ્યાં. તૈમુરને શ્રીરાજશાહે બંધાવેલી મસ્જિદ બહુ પસંદ પડી ગઈ હતી. તે એ મસ્જિદ બાંધનાર કડીઆને પોતાની સાથે સમરકંદમાં એવા જ ઘાટની એક બીજી મસ્જિદ બાંધવાને માટે લઈ ગયો હતો. તૈમુરે દિલ્હી ઉપર કરેલી ચઢાઈનું વિગતવાર વર્ણન ફરિસ્તાએ પોતાના ઇતિહાસમાં યથાસ્થિત રીતે આપ્યું છે. તૈમુરના ગયા પછી એ માસ સુધી દિલ્હી રાજ વગરનું અને લગભગ માણસો વગરનું રહ્યું હતું. જે પછી મહમદ તખલખના સરદાર દોઝતખાંએ આવી તેની લગામ

પોતાના હાથમાં લીધી. ધીમે-ધીમે ન્હાસી, ગુએલા માંખુએ દિલ્હીમાં બસાવા સાચ્યા અને ચોડા વખતમાં વિખરાઈ ગુએલી વસેતિ હરી દામ થઈ, મદમદ પાછો આવ્યો અને તેને પેન્થન આપવામાં આવ્યું જે દરમીયાન તે અને ૧૪૧૨ માં મૃત્યુ પામ્યો.

સીયદ ખીજરખાં સુલતાન શીરાજશાહ તથાજખનો નોકર હતો અને ત્યારે તૈમુર સદી આવ્યો હતો ત્યારે તે તૈમુ-
સીયદ વંશના રત્ના પક્ષમાં બળી ગયો હતો. તેથી તૈમુરે તેને પોતાના નરથી પંજનખનો સુંબો કરાવ્યો હતો. તેણે દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કરીને તે દોલતખાં પાસેથી ઇ. સ. ૧૪૧૪ માં છીનવી લીધી. ૬ વર્ષ પછી મુખારક અને ૧૪૨૦ માં, ખીજરખાંના પૌત્ર મદમદ ઇ. સ. ૧૪૩૩ માં અને તેનો પુત્ર અકબરહિન ઇ. સ. ૧૪૪૫ માં અનુક્રમે દિલ્હીની આદી ઉપર આવ્યા. તેમના વખતમાં દિલ્હીને લગતા ખાસ જાણવા જોગ બનાવો બન્યા નહોતા; કારણ કે લોકોનાં મન ઉપરથી હજી સુધી તૈમુરની ચડાઈવાળા ત્રાસજનક બનાવની અસર દેર થઈ હતી નહિ. છેલ્લો બાદશાહ દિલ્હીનું સત્ત્વ પોતાના પિતાના નોકર બદિસોલ લોદીને સોંપી પોતે બહાઉ ખાતે ચાલ્યો ગયો.

લોદી વંશના સ્થાપક બદિસોલે ઇ. સ. ૧૪૫૨ થી ૧૪૮૮ સુધી સાનિપૂર્વક સત્ત્વ ચલાવ્યું હતું. તેનો શાહ-
લોદી બાદશાહો. જ્યોતી સીકંદર તેના પછી આદી ઉપર આવ્યો. તેણે હિન્દુઓનાં મંદિરોનો નાશ કર્યો હતો નવા પાત્રાગુઓને ઘણી હેરાનમનિ પડેલાં હતાં. તેણે આશાને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું હતું. નોખા તે કારણથી દિલ્હીની અમલતને ઠોંઠા પત્રુ અલવજ પડેલી હતી નહિ. તેના જૂઠ્ઠાના પરિજ્ઞામે સત્ત્વમાં દેર દેર જગવા કહવા લાગ્યા હતા. તેની ૪૩ી ઇલાદિમ ઇ. સ. ૧૪૧૭ માં દિલ્હીને બાદશાહ થયો. ને પત્રુ તેના આપના ગયો ન

હતો અને તેથી તેના રાજ્ય અમલ દરમીયાન શાન્તિ પ્રસરવાને બદલે ઉલટી અશાન્તિ વધતી ગઈ. તે વખતે તૈમુરનો વંશજ બાબર પોતાના વડવાએ દિલ્હી ઉપર મેળવેલી હતનો હક કરતો ચઢી આવ્યો. તેની સાથે વિશાળ સૈન્ય અને કેળવાયેલા યોદ્ધાઓ હોવાથી તેને વિજય મેળવાની આશા રખાતી હતી. તોપણ ઇબ્રાહિમ તેની સામે ગયો હતો અને ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં પાણીપતના મેદાનમાં યુદ્ધ થયું. તેમાં ઇબ્રાહિમની સંપૂર્ણ હાર થઈ અને લડાઈના મેદાનમાંજ તેની કતલ થઈ ગઈ હતી. બાબરે દિલ્હી અને આગ્રા ઉપર એકદમ આધિપત્ય મેળવ્યું અને હિંદુસ્તાનમાં મોગલ આદેશાહત સ્થાપિત થઈ. જે અત્યાર સુધીના ખીજા મુસલમાની વંશ કરતાં બહુ લાંબો વખત સુધી એટલે લગભગ ૩૨૫ વર્ષ સુધી ચાલી હતી.

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે ગુલામવંશના સમયથીજ મોગલો વારંવાર હિંદુસ્તાન ઉપર ચડી આવતા હતા. તેથી એમ જણાય છે કે હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા મુગલોજ તેમનામાં હતી. પરંતુ રાજ્યાતમાં તેમની પાસે પૂરતાં સાધનો નહિ હોવાથી તથા દિલ્હીના આદેશાહોએ પણ તેમની સામે મજબુતાઈથી ઝીલેલી ટકરને લીધે તેઓ જોઈએ તેટલા ફાવ્યા નહોતા. તૈમુરશાહ વિજયી નિવડ્યો હતો અને દિલ્હી તેના તાબા નીચે આવી ગયું હતું. પરંતુ વિદેશી મુસલમાનોમાં મોટે ભાગે જે ધનલોભ જોવામાં આવે છે, તેવોજ લોભ તૈમુરમાં પણ હતો. તેથી ફક્ત દિલ્હીની પ્રજાનું દ્રવ્ય લૂંટી લેઈ તેની કતલ ચલાવી જોવો આવ્યો તેવોજ તે પાછો સ્વદેશ તરફ ચાલ્યો ગયો હતો. જે તેણે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા કરી હોત તો તેને કાંઈ મોટી મુશ્કેલી નહત નહિ. તૈમુરના પ્રપૈત્ર બાબરમાં મહત્વાકાંક્ષા હતી. ધનલોભ કરતાં રાજ્ય લોભની સત્તા તેના

હદય ઉપર વિશેષ હતી અને તેથી જ તે મોગલ બાદશાહનું સ્થાપન દિલ્હી ઉપર કરી શક્યો, તથા સમ્યક્ષાંબને લીધે જ દિલ્હીના બાદશાહ થયા. પછી પછુ તેણે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેનું વર્ણન આપનાં પહેલાં અત્યારે દિલ્હીને જ હિંદુસ્તાનનું પાટનગર, ગણવામાં આવે છે તેનું એક અમત્યનું કારણ આપણે તપાસીએ. મોગલ બાદશાહન દિલ્હી ઉપર લાંગા વખત સુધી રહી હતી. તેની પહેલાંન મુસલમાન બાદશાહોએ કદા દિલ્હી અને તેની આસપાસના દેશે ઉપર જ પોતાનું આધિપત્ય મેળવવા યત્ન કર્યો હતો. અત્યારે મોગલ બાદશાહોનો પ્રયત્ન આપણા હિંદુસ્તાનને પોતાની સત્તા નીચે લાવવાને હતો. માત્ર ગણતરીના અપવાદો સિવાય ઔરંગઝેબના સમય સુધીમ આખું હિન્દુસ્તાન દિલ્હીની શહેનશાહન નીચે આવી ચૂક્યું હતું અને તેથી હિન્દની તમામ પ્રજાના મનમાં દિલ્હી માટે સ્વભાવતઃ માનબુદિ રહેતી હતી. અંગ્રેજ બ્રાહ્મણોના આગમનકાળમાં તેમને પણ દિલ્હીના બાદશાહોની સહાયતા મેળવવાની પ્રસંગોપાત જરૂર પડતી હતી. આ કારણને લીધે જ દિલ્હીને અધ્યાપિત્યન પ્રાપ્ત-હિન્દુ માનવામાં આવે છે. જે મોગલશાહ બાબરે દિલ્હીને પદ્મે કોમળીના શહેરને પોતાનું પાવન જનાર્યું હોય અને છેવટ સુધી તેમ પાટનગર કાયમ રહ્યું હોય તો અત્યારે દિલ્હીને જે અગત્ય આપવામાં આવે છે એ તેને મળતી હોય નહીં.

જ. સ. ૧૫૨૬ માં દિલ્હી હસ્તગત થયાં પછી બાબરે કદા પાંચ વર્ષપર્યંત સત્ત્વ રહ્યું. તેણે ગીતાડના ગુલ સંજ આથે કહેલા બુદ્ધ સિવાય ખીજે જનલ વાગ્નેય બનાવ તેના અમલમાં બનેલો જણાવે નથી. તેણે પોતાના મરણુચલ્યાએ પડેલા મુ

દુમાયુને પોતાનું જીવન બલિયાની ખુદાને કહેલી બંદગીના પા

બાબરથી
જહાંગીર.

મે હુમાયુન સાંગે થયો અને બાબર મરણ પામ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૩૦ માં હુમાયુન ગાદી ઉપર આવ્યો. તેણે જૂના ઇન્દ્રપ્રસ્થની ન-કમાં જે હાલમાં 'પુરાણા કીલા' ને નામે ઓળખાય છે, તે બંધા-તો હતો. બંગાળનો સુબો શેરશાહ જે અધિકારન હતો, તેણે દિલ્હી પર ચઢી આવીને ઈ. સ. ૧૫૪૦ માં હુમાયુનનો પરાજય કર્યો અને ને કાશ્મીર તરફ હાંકી કાઢ્યો. તેણે દિલ્હી શહેરના ફરતો નવો બંદ બંધાવ્યો હતો, તેનો 'લાલ દરવાજો' ત્યાંની જેલના સામે રસ્તાની માથાએ એકાન્ત સ્થાનમાં આવેલો હતો પણ જણાય છે. તેના પછી ઈ. સ. ૧૫૪૫ માં ગાદી ઉપર આવેલા સલીમશાહે સલીમગઢ નામનો કીલ્લો બંધાવ્યો હતો. તેના પછી ઈ. સ. ૧૫૪૯ ની એક જ સાલમાં અનુક્રમે મોહમ્મદશાહ અને સિકંદરશાહ ગાદી ઉપર આવ્યા, જેમાંના છેલ્લા રાગનો પરાજય કરી ઈ. સ. ૧૫૫૫ માં હુમાયુન ફરીથી ગાદી-શાહ થયો. ૧૫૫૬ માં સીદી હુસૈન પાંચાથી થયેલા અફઘાનથી તેનું મૃત્યુ નિપજ્યું હતું. તેની કબર સલીમગઢની પડોશમાં જોશમાં આવે છે, જે મોગલ પાદશાહના પ્રારંભકાળથી આધ્યાત્મિક કારીગી-રીનો સર્વોત્તમ નમૂનો ગણાય છે. અફઘનશાહે ચૌદ વર્ષની ભાતી વયે રાજ્યનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો. તેને આગ્રે રહેવું બહુ પસંદ પડ-તું અને તેથી તે બાબે જ દિલ્હીમાં આવતો હતો. તેનું મૃત્યુ પણ અકાલમૃત્યુ થયું હતું. જહાંગીર શાહશાહ ઈ. સ. ૧૬૦૫ માં ગાદી ઉપર આવ્યો. તેણે પણ તેના પિતાની માફક જ દિલ્હીની ઉપર જ રહી હતી. અફઘનશાહ અને જહાંગીર જેવા મોગલવંશના પ્રતિદ-શાહશાહો દિલ્હીના દરિયાસ આધે તરફ જેવા સુબાસ આજમને બહુ અગત્યની કબજા કરે છે. અફઘનશાહના સમયના મુસ્લિમ દરિયાસના અત્યુચ્છરે તેના 'અકબર અકબરી' માં દિલ્હી રી-સ્ટોરેજ નેમ જગમ કરાવેલું છે. તે હમે છે કે દિલ્હી એક મોહમ્મદ

જહાંગીરનો ખીજો પુત્ર શાહશુદ્દિન મહમદ જેને શહાજહાનનો
 ઇલ્કાબ મળ્યો હતો તે ઇ. સ. ૧૬૨૯ માં
શહાજહાન. તખ્તનશીન થયો અને ત્યારથી દિલ્હીનું દરમાઈ
 ગઝેલું લાગ્ય ખીલવા લાગ્યું. તેણે ઇ. સ.
 ૧૬૩૮ માં અર્વાચીન દિલ્હી વસાવ્યું અને તેનું નામ શાહજહાન-
 આદ શામ્યું, જેને હાલમાં દિલ્હી કહેવામાં આવે છે. તેના દરતો
 મજબુત કીલ્લો બંધાવવામાં આવ્યો તથા તેમાં પોતાના મહેલો ઉપરાંત
 તેણે જુમામસ્જીદ પણ બંધાવી હતી, જેમાં ફરીજાનઆદ અને પદાણ
 શેરખાનના નવા શહેરનો માલ વાપરવામાં આવ્યો હતો. વળી તેણે
 જમુનાની પશ્ચિમે એક નહેર પણ ખોદાવી હતી. તેણે તૈયાર કરવા
 માંડેલાં કેટલાંક બાંધકામોનું કામ ચાલતું હતું, તે દરમ્યાન તેના મોટા
 શાહજહાદ દારા શિકોહે તેને આગ્રામાં લઈ જઈને રાખ્યો, જ્યાં બીજા
 શાહજહાદ ઔરંગઝેબે તેને ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં પદબ્રષ્ટ કર્યો હતો. ખરી
 રીતે જેતાં શહાજહાનના વખતથી થોડાક અપવાદ સિવાય દિલ્હી મોગલ
 રાજ્યનું પાયતખ્ત ગણાવા લાગ્યું હતું. ઔરંગઝેબ પણ તેના રાજકાળના
 પ્રથમ ભાગમાં દિલ્હી ખાતે રહેતો હતો, જ્યાં બર્નીયરે તેની ઇ. સ. ૧૬૬૩
 માં અને ટેવર્નીઅરે ઇ. સ. ૧૬૬૫ માં મુલાકાત લીધી હતી. બર્નીયરે શહા-
 જહાને વસાવેલા નવા દિલ્હીનું સારું વર્ણન આપ્યું છે. આ સ્થળે બર્નીઅરનું
 વર્ણન બહુ હોવાથી આપી શકાય તેમ નથી, પરંતુ જેમને શહાજહાનના
 રાજ્ય અમલ દરમ્યાનના દિલ્હીનો ઇતિહાસ જણાવાની ઈચ્છા હોય તેમણે
 તેનું પુસ્તક લાંચી જેવું. ટેવર્નીઅરનું વર્ણન ટૂંકું છે અને તેના વર્ણન
 ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે શહાજહાનને આગ્રા કરતાં
 દિલ્હી વધારે પસંદ હતું, કારણકે તેને દિલ્હીની હવા વધારે માફક
 આવતી હતી. તે વખતે આદશાહ અને વ્યાપારીઓ જહાનાબાદમાં
 વસતા હતા અને ગરીબો તથા ઉમરાવ વર્ગનો મોટો ભાગ જૂના
 દિલ્હીમાં રહેતો હતો.

સર્વોપરિપાણું હતું તે ઘડી ગયું અને જુદા જુદા પ્રાંતોના સુબા તથા
 યજ્ઞીરો પોતાની સત્તા નીચેના મુલકોના સ્વતંત્ર માલિક બનવા લાગ્યા.
 મરાઠાઓ પણ આવો લાગ જવા દે તેવા ન હતા. તેમણે પણ દિલ્હી
 તાબાના દેશોમાં ધુસવા માંડ્યું. આમ છતાં તે વખતનો સહુથી લમકર
 અને ત્રાસજનક બનાવ ધરાની શાહ નાદીરશાહે ઇ. સ. ૧૭૩૯ માં
 ચલાવેલી દિલ્હીની પ્રબળી કતલવાળો હતો. તેણે દિલ્હી ઉપર હુમલો
 કરીને તાતારી તૈમુરશાહે ચલાવેલી કતલનો તાદસ્ય દેખાવ ફરીથી
 લોકદષ્ટિ સમક્ષ રજુ કર્યો. ૫૮ દિવસ સુધી દયાહીન ધરાનીઓએ
 ધનીકો અને ગરીબોમાં લૂંટ ચલાવી હતી અને અનર્ગળ ધન તેઓ
 પોતાની સાથે હિન્દુસ્તાનમાંથી લઈ ગયા હતા. ‘મયૂરાસન’ જે શહા-
 જહાને બનાવરાવ્યું હતું તે પણ તેઓ પોતાની સાથે લઈ
 ગયા હતા.

તેના પછી તેનો શાહબદ્દો અહમદશાહ ગાદી ઉપર આવ્યો.
 જેને ઇ. સ. ૧૭૫૪ માં પદબ્રજ કરી આલમ-
મોગલ વંશનો ગીર ખીજને તપ્તનશીન કરવામાં આવ્યો હતો.
અંત. ઇ. સ. ૧૭૫૬ માં અફઘાનનો શાહ અહમદ
 દુરાની હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યો હતો,

તેણે પણ નાદીરશાહનું અનુકરણ કરી દિલ્હીમાં થોડી ઘણી કતલ
 ચલાવી હતી. ૧૭૫૯ માં ગાઝીઉદ્દીને આલમગીરનું ખૂન કર્યું અને
 શાહઆલમ ખીજે રાજ થયો. તેજ સાલમાં મરાઠાઓએ દિલ્હી
 હસ્તગત કર્યું હતું અને શાહઆલમને તેમના રક્ષણ તળે લીધો તે
 પછી એવો બનાવ બન્યો કે તમામ બાહ્ય કિલદી ગઈ. જે તેમ
 બન્યું ન હોત અને મરાઠાઓ દિલ્હીને બરોબર રીતે સાચવવામાં
 શક્તિમાન નીવડ્યા હોત તો એક વાર ફરીથી લગભગ ૬૦૦ વર્ષના
 અંતરે દિલ્હી ઉપર હિન્દુ રાજ્ય થવા પામ્યું હોત. પરંતુ ઇ. સ. ૧૭૬૧

માં અદ્વૈત દુશની અને મરાઠાઓ વચ્ચે પાણીપતના મેદાનમાં યુદ્ધ થયું, તેમાં મરાઠાઓ સામે હાર પામ્યાં. શાહઆલમ - ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં અંગ્રેજોને બેંગલોર, બિહાર અને ઝારીસાની દીવાની સત્તા આપી હતી. તે પછી રાદોશાઓએ બંગલોર છોડી શાહની આજો દાડી તેને ફેડ કરી લીધો કે જેમના પંચમાંથી તે ન્દારી જણ પામ્યો હતો.

ધણા પ્રાચીન કાળથી ચર્ચ કરીને અત્યાર સુધી દિલ્હીના તખ્ત ઉપર ધર્મ ગમેલાં રાજાઓનો દ્વંડો અને આવસ્યક ઇતિહાસ આગળ આવી ગયો છે જેની સાથે પ્રસંગોપાત જુદા જુદા રાજા અને બાદ-શાહોએ દિલ્હીમાં તથા તેની આસપાસ બનાવેલા મહાલયો, પ્રાસાદો, મીનારાં વગેરેને લગતો દ્વંડો દેવાય પણ આપેલો છે. પરંતુ તેની વધુ વિગત જાણવાને વાચકો આતુર રહે તે સ્ખાવિક છે, તેથી અત્રે મુખ્ય મુખ્ય જેવા લાંચક તથા ઐતિહાસિક સ્થળોનું જરૂરી વર્ણન દ્વંડો વિગત સાથે આપવું કમિન ધાર્યું છે.)

ધણા પ્રાચીન કાળમાં પાંડવોના સુમયમાં દિલ્હી ખાતે મયદાનવે એક મંદોરો અને વિશાળ અદ્વૈત કરીગરી-કુતુબ મીનાર. વાળો મહેલ બંધાવ્યો હતો. તેની કરીગરીને મારે એટલું જ કંદેવું બસ થશે કે દુર્બોધન જેણે મનુર રાજા પણ તે મહેલમાં રહેતાં જાગને સ્થળ અને સ્થળને જાણ માની ટોપટી વગેરેની દરિએ હાંસીપાત્ર થયો હતો. પરંતુ તે પછી ત્રીની મએલા લાંબા કાળ દરમિયાન તે પ્રાસાદનો નાશ થઈ ગયો છે અને હાલમાં તો ફક્ત 'મહાબારત' સિવાય ખીજા કોઈ પણ પુસ્તકમાં તેનું નામ નિશાન જણાવતું નથી. જે તે અત્યારે હસ્તી ધ-રાવતું હોય તો દુનિયાની અજબબીજીમાં તે સર્વોચ્ચ ગણાતો હોય. નેનાથી ખીજે નંબરે દિલ્હી ખાતે અદ્વૈત કરીગરીવાળો કુતુબ

મિનાર ગણાય છે, જેની કેટલીક હકીકત અમે અગાઉ આપી ગયા છીએ. ફર્ગ્યુસન તેનું વર્ણન આપતાં જણાવે છે કે તે મિનારાના નીચલા માળનો ઘેરાવો લગભગ ૧૩૨ ફુટનો છે. ઈ. સ. ૧૭૯૪ માં જ્યારે તેની ઊંચાઈ માપવામાં આવી ત્યારે તે ૨૪૨ ફુટ થયો હતો. તોપણ તે વખતે તેનો કેટલોક ભાગ પડી ગયેલો હતો, તેથી એવી અટકળ કરવામાં આવે છે કે તેની મૂળ ઊંચાઈ તેથી પણ દશ કે વીસ ફુટની વધારે હશે. તે મિનારાની ફરતો ચાર મોટા ઝંખા છે, કે જેની ઊંચાઈ જમીનથી અનુક્રમે ૯૭ ફુટ, ૧૪૮ ફુટ, ૧૮૮ ફુટ અને ૨૧૪ ફુટની છે. તેની ઉપરનો કુતુબ મિનારનો ભાગ એવો આરસપહાણથી બાંધવામાં આવ્યો છે, જ્યારે નીચેના ત્રણ માળમાં લાલ પથ્થરનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ મિનારાના કુમટનું અનુકરણ કોના ઉપરથી કરવામાં આવ્યું છે તે સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી. તોપણ એટલું તો જણાય છે કે તેના જેવો મિનારો તે વખતમાં બીજો એક પણ હસ્તી ધરાવતો નથી. તેની હરીફાઈ કરે તેવો ફોલો-રેન્સ ખાતે ગીઓટોએ બાંધાવેલો મિનારો છે. આ મિનારા ફરતાં ઊંચામાં ઊંચું મહોમેદન તરફથી બાંધાવેલું મકાન ફક્ત કેરોમાં હસનની મસ્જિદ એક જ છે. તોપણ આ મિનારો કાંઈ મુદાની બંદગી કરવાને બાંધવામાં આવેલો નહતો. તેનો નીચેનો ભાગ તે માટે ઉપયોગમાં લેવાતો હશે, પણ ઉપરનો વિભાગ તો મહોમેદનોએ 'જય સ્થંભ' સ્થાપવાના હેતુથી જ વધારે હોય તેમ જણાય છે. તેની ઉત્તરે ૪૭૦ ફુટ દૂર અલાઉદ્દિને આ મિનારાના ઘેરાવાથી બમણો મોટો મિનારો બાંધાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. પરંતુ તેને ફક્ત ૪૦ ફુટ સુધી જ ઊંચો લઈ જઈ એમને એમ તેનું કામ પડતું મુકવામાં આવ્યું હતું. આ કુતુબમિનાર બાંધવાનું કામ ઈ. સ. ૧૧૯૬ માં શરૂ થયું હતું જે ઈ. સ. ૧૨૩૫ માં પૂરો થયો હતો.

કુતુબ મિનારની નજીકમાં હિન્દુ શાસ્ત્રની બાદગીરીનો એક લોક સ્થંભ આપણા દેશમાં આવે છે. તે પાંચમાં સૈકામાં બંધાએલો હોય એમ લાગે છે. આ

મિનારની લંબાઈ હાલ તો ફક્ત ૨૩ ફુટ ૮

ઇંચની જ છે. પરંતુ તેનો ઘેરાવો સગમગ ૫૦૦ ફુટ ૧૦૦ ફુટનો છે.

તેના ઉપર પ્રાચીન શીશાએષ આવેલો છે, પરંતુ તેમાં કશીની નોંધ લેવામાં આવી હોય એમ જણાતું નથી. તેના ઉપરના આકારના દેખાવ ઉપરથી પ્રિન્સેપ જણાવે છે કે તે ગ્રીક કે ચોચા-સૈકામાં બંધાએલો હોયો જોઈએ. બાકી હજી તેની સ્થાપના પાંચમા સૈકાના અંતમાં કે છઠ્ઠાની શરૂઆતમાં થયેલી જણાવે છે. ફર્ગ્યુસન સાહેબ કહે છે કે તે ઈ. સ. ૩૧૩ થી ૪૦૦ સુધીમાં થઈ ગયેલા 'ગુપ્ત વંશના ચંદ્ર-ગ' વગેરેના વખતમાં બંધાએલો હોયો જોઈએ. આપણે તે સ્થંભ ઈ. સ. ૪૦૦ માં બંધાએલો હોય એમ માનીએ તો, તે સમયમાં હિન્દુ જ્ઞાનમાં યાત્રિક શક્તિ તથા સિલ્પશાસ્ત્ર કેટલું બધું આગળ વધેલું હોતું જોઈએ તેનો આપણને સંદેહ જ નહીં. આવી શકશે આવેલ ભોદસ્થંભ હજી સુધી યુરોપમાં કોઈએ બંધાવેલો હોય એવું જણાયું નથી. વળી સમગ્ર ૧૪ સૈકા સુધી વર્ષાદ વગેરેનાં તોફાનો સહન કરવા છતાં પણ તે ભોદસ્થંભ ઉપરના શીશાએષ હજી જોઈને તેવી જ નિયતિમાં છે. આ પણ હિન્દુઓએ 'જપસ્થંભ' સ્થાપવાના હેતુથી જ બંધાવેલો હશે.

હિન્દીનાં બધાં મંત્રોમાં આ હિન્દી મહેલનેવા લાવક તથા વખા-
લુવા લાવક છે. તે ફક્ત તેની કારીગીરીને માટે જ તે

હિન્દી મહેલ વખાલુવા લાવક છે એમ નથી, પરંતુ તે બાદ-
સાહેબના વાસ્તુશાસ્ત્ર તરીકે પણ દરેક હાથમાં

માનાદિ ઉપયોગ કરે છે. ફર્ગ્યુસન જણાવે છે હિન્દીનો મહેલ

પૂર્વમાં બલકે આખી દુનિયામાં વિશાળ અને ભપકાઅંધ મકાન છે. આ મહેલ યમુના નદીના કીનારા ઉપર બાંધવામાં આવ્યો છે. તે પૂર્વ પશ્ચિમ ૧૬૦૦ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૩૨૦૦ ફૂટ છે. તેના ફરતો લાલ પથ્થરનો કાલ્સો બાંધેલો છે, જેમાં વચ્ચે વચ્ચે ચોટીદારોને માટે બૂરજો રાખવામાં આવ્યા છે. તેનો મુખ્ય દરવાજો સંઘની ચોકની સામે આવેલો છે. આ મહેલમાં ખીજનું મકાનો સાથે દિવાને આમ અને દિવાને ખાસ પણ આવેલા છે. દિવાને - આમ ૨૦૦ ફૂટ લાંબો અને ૧૦૦ ફૂટ પહોળો છે. તેની મધ્યમાં આવેલ આરસપહાણની બેઠક ઉપર બરોબર દરવાજાની સામે એક વખત મયૂરાસન તે મહેલને શોભાવતું હતું. તેની પાછળ બગીચો છે અને પૂર્વમાં રંગમહેલ નજરે પડે છે, જેમાં હમામખાનાં વગેરે છે. દિલ્હી મહેલમાં ઉત્તર અને દક્ષિણના બે સરખા વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ઉત્તર વિભાગમાં નાની કોર્ટો તથા બાદશાહી પરાણાના ઉપયોગને માટે મહેલો બંધાવવામાં આવ્યા છે, જેમાં 'દિવાને ખાસ' નામનો શહાજહાને બંધાવેલાં મકાનોમાં સૌથી સુંદર અને કીમતી મહેલ આવેલો છે. તેના જેવો એક મહેલ જે આગ્રામાં છે, તેના કરતાં આ ઘણો મોટો અને કીમતી પણ છે. " દુનિયામાં જે કોઈ સ્વર્ગ હોય તો તે આ જ છે " એવો તેના ઉપર આપવામાં આવેલો લેખ સર્વથા ઉચિત જ છે. તેની પાછળ પૂર્વ તરફની બાંધણીના બગીચા આવેલા છે, જેમાં ડુવારા તથા બેઠકો પણ રાખવામાં આવી છે. તે સિવાય જનાના માટેનો વિભાગ પણ વિશાળ બાંધણીવાળો અને બાદશાહી જનાતખાનાને યોગ્ય બંધાવેલો હતો. દિલ્હી મહેલમાં હાલ તો દાખલ થવાનો હોલ, નોખતખાના, દિવાને આમ અને દિવાને ખાસ, રંગ મહેલ તથા ખીજ એક બે મહેલો આવી રહેલા છે. પરંતુ હાલમાં તેની બહુ સંભાળ લેવામાં આવતી હોય તેમ જણાતું નથી.

મોગલ આદલાલોએ હિન્દુસ્તાનમાં જમાવેલી ત્રણ મસ્જિદોમાંની
 હિન્દી ખાતે આ જુમા મસ્જિદ છે. ખીજી મસ્જિદ
 જુમા મસ્જિદ. આગરે રતેદપુર સીકા ખાતે અને શાહજહાને
 આમાં ખાતે જમાવેલી હતી. આમાં ખાતે જમા-
 વેલી મસ્જિદને મોતી મસ્જિદ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. જુમામસ્જિદ
 આરમપદાજી અને લાલ પત્થરથી બાંધવામાં આવી છે. પરંતુ આશ્ચર્ય
 એ લાગે છે કે શાહજહાને આ મસ્જિદમાં બંદગી કરવાને માટે ખાસ
 સ્થાન રાખ્યું નહોતું. સામાન્ય લોકોની માનીતના એવી છે કે જુમા
 મસ્જિદ આખી દુનિયામાં સૌથી મોટામાં મોટી છે, પરંતુ તેમ કંઈ
 નથી. જુમા મસ્જિદના ત્રણ દરવાજા પણ જેવા લાયક છે. તેની
 આસપાસના દેખાવ પેશાસેમના હેરમસ-સેરીફની માદ આપે છે.
 જેમ હજીમાં દેશમાં હસન મસ્જિદ પ્રગટીય ગણાય છે, તેમ હિન્દુ-
 સ્તાનમાં હિન્દી ખાતે જુમા મસ્જિદ પણ પ્રગટીય ગણાય છે. તે
 મસ્જિદમાં પેસવાના મુખ્ય માર્ગ પાસેના પત્થર ઉપર લખેલા લેખો
 જુમા મસ્જિદનો સહજ હનિદાસ આપણી પાસે રજુ કરે છે. વળી
 આ મસ્જિદમાં માનનીય મેદોમેદન મહાત્માઓની નિશાનીઓ પણ રા-
 ખવામાં આવેલી છે, જેમાં પત્થર ઉપર કોનરેલા મેગમ્મરનાં પગમાં,
 મેગમ્મરની સ્ત્રીપરો અને તેમની દાદીના લાલ વાગ વગેરે જેવાં
 આવે છે. વળી ઇ. સ. ના સાતમા સદીમાં લખાએલા કોરાનની હસ્ત-
 લિખિત ધન પણ ત્યાં આમજ રાખવામાં આવી છે.

શુધામ વંશના બાદશાહ અહમદશની કબરની કારીગરીની ધન-
 ધાદારી શીલ્પકારો પણ પ્રસંસા કરે છે. પુરાણ
 અહમદશની કબર. હિન્દીમાં મોટી મસ્જિદની પાછળ જ આ કબર
 આવેલી છે. જે કે તે જહાની છે તોપણ
 હિન્દુ કારીગરીની કળમતાને માટે તે જખાલુવા લાયક છે. લાલમ

તેની ઉપર છાપડું ન હોવાને લીધે તેને કેટલુંક નુકસાન થયું છે. તેના માટે એક વાત ખાસ જાણવા જેવી છે કે તે ઈ. સ. ૧૨૩૭ માં બંધાએલી છે અને હિંદુસ્તાન ખાતે સૌથી પહેલ વહેલી તે કબર બાંધવામાં આવી છે.

મહોમ્દનોએ દિલ્હીપર વિજય મેળવ્યો ત્યાર બાદ એક સૈકા પછી આ કબર બાંધવામાં આવી છે તેના ઉ-
અલાઉદ્દિનની કબર પરના શીલા લેખપરથી જણાય છે કે તે ઈ. સ. ૧૩૧૦ માં અલાઉદ્દીને બંધાવેલી હતી. આ કબર બહારથી ચોરસ ચોરસ પડ અને અંદરથી ૩૪ ફુટ છે. આ કબર જેવી સુંદર બાંધણીવાળું મકાન તે વખતથી મોગલ સમય સુધીમાં બીજું એકે પણ બંધાયું હોય એવું જાણવામાં આવ્યું નથી. જો કે બહારથી આ કબરને કેટલુંક નુકસાન પહોંચ્યું છે ખરું તોપણ તેના વર્ગનાં બીજાં મકાનો જેવી જ તેની સ્થિતિ જળવાઈ રહી છે.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં સને ૧૮૫૭ નો બળવો એ એક જાણીતો બનાવ છે. તે વખતે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની બળવાનાં સ્મારક ધરબાર કરતી હતી, અને લોર્ડ ડેલહૌસી વા-
ચિન્હો. ઇસરોયના પદ ઉપર હતો. બળવો શમી ગયા બાદ હિંદનો કારભાર ના. મહારાણી વિક્ટોરી-
 આના હાથમાં આવ્યો હતો. જો કે આ બળવાને દિલ્હી સાથે જાઓ અંબંધ નહોતો પરંતુ એક છેવટના ઘેરાના બનાવ ઉપરથી તેને અ-
 ગત્ય અપાય છે.

ઘેરાના સ્મારક ચિન્હ તરીકે એક સ્મારક સ્થંભ ઉભો કરેલો છે. આ કામ બહુ ઉંચા પ્રકારનું નથી. જો તેને સ્મારક સ્થંભ. વીસ કે ત્રીસ ફીટ વધુ ઉંચો કરવામાં આવ્યો હોત તો તે જોનારને કાંઈક ટીક લાગત. આ

ગમેલ 'દીવ' નો ઉપરના આગમાં આવેલ છે. અને તેના તરફ દરિયા કાંઠાં તે આપણને ૧૮૫૭ ના જંગલમાં બંધ કરે રિવરિયે અ-સરકારક ધ્યાન આપે છે.

બાળકમાં બનાવેલી બનાવનાર જાણીતા નિકામનું એક જાણુ

શમિર કરવાની બધાર 'નિકામન' જાણુ

નિકામનનું
બાળકું.

માં ઉપર કરવામાં આવ્યું છે. તા. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે પોતાના મિત્રમાંની નાની કુટી સારી, જે જાણુએ કહે રહીને નિકામન

શમિર કરવાને ઉપરી દેવાનો વિચાર કરતો હતો તેજ જાણુએ આ બાળકું ઉપર કરેલું છે. તેજામાં શાખુલ કરવાની નજીકમાં આવેલી છે.

અરકારી નાર જોરીસની નજીકમાં જુના હાથખાનાનો દરવાજો

હજુ પણ મૂળ સ્થિતિમાં જાણી ગમેલો જો.

જુના હાથખાનાનો વામાં આવે છે. અને તેના ઉપર એક લેખ

દરવાજો.

કોતરેલો છે જેમાં થેરાના બનાવેલી બરેલા કા-

મનું વર્તન આવેલું છે. વળી તારખાનાના અ-

મતકારોના સંબંધમાં પણ એક નવો લેખ કોતરેલો જોવામાં આવે

છે. તે લેખમાં ઉલ્લેખ જણાવેલું છે કે "વીજળીના તારથી દિ-

કુસ્તાન બચવા પામ્યું છે" આ શબ્દો સર રોજકે મોન્ટોગોમરીના

છે. આ તારના સંબંધમાં એવી હકીકત છે કે ત્યારે બજાબોરોએ

દિલ્હીના દિવાને થેરા ધાલ્યો ત્યારે દિલ્હીથી એક તારનો સરકાર અ-

જાત્રા મોકલવામાં આવ્યો હતો. તેની મનકમ નીચે પ્રમાણે હતી.

"તા. ૧૧ મી મે સન ૧૮૫૭, અંગ્રાજાથી બધાં રોકેલોએ; દિલ્હીથી

નીચેની હકીકત હમણાં જ મળી; અમારે જોરીસ છોડવી જ પડશે.

મીરનના સીપાઈઓ તમામ બંધવા જાણી નાંખે છે. અમે નીકળી

ગયા છીએ. મી. સી. ટાંક મૂલવી ગયા છે એમ ધારીએ છીએ કે

તે આજે સવારે બહાર ગયા હતા અને ત્યાંથી હજુ સુધી પાછા

આવ્યા જ નથી. અમારા સાંભળવા પ્રમાણે નવ યુરોપિયનોને મારી નાંખવામાં આવ્યા છે. છેલ્લી સલામ.” અંગ્રાંજીની ઓરીસના સીગ્નેલરે, આ સંદેશો સિરહિંદ હુદ્દાના લશ્કરના ઉપરી મેજર જનરલ સર એચ. બર્નાડને મોકલ્યો અને તેણે એક નકલ પંખખના તે વખતના ચિક કમીનસાર સર જોન લોરેન્સને મોકલી તથા એક નકલ કમાન્ડર-ઇન-ચીફ જનરલ એન્ડ્રીન જે સીમલે હતો તેને મોકલી. સર જોન લોરેન્સ જે આ વખતે રાવળપિંડિમાં હતો તેને જે નકલ મોકલવામાં આવેલી તેજ હાલ સરકારી દફતરમાંથી મળી આવેલી છે. આ તારની યોજનાના પ્રતાપે જ દિલ્હીની પરિસ્થિતિની ખબર બહાર મોકલી શકાય હતી અને તેથીજ બચાવની સગવડ થઇ શકી હતી.

“ સેઇન્ટ જેઠ્ઠ્ઠ મેમોરીઅલ ચર્ચ ” નામનું એક ખ્રિસ્તિ દેવળ કાસ્મિર દરવાજાની નજીકમાં આવેલું છે.

સેઇન્ટ જેઠ્ઠ્ઠ મેમોરી બળવામાં જે જે કામ આવી ગયા તેમનાં નામ **યાદગીરી.** તથા તેમના સંબંધની બળવાને લગતી હકીકતો

તથા તેમના કમરણ સ્થાનો આ દેવળમાં નજરે પડે છે. આ દેવળ બાણીના કર્નેલ સ્પીનર સી. બી. એ બંધાવ્યું હતું. તે રોમન કેથોલિક મતનો પક્ષપાતી તથા ધર્મપરાયણ વૃત્તિવાળો હતો અને તેણે મુસલમાનો માટે એક મસ્જિદ અને હિંદુઓ માટે એક દહેર પણ બંધાવી આપ્યું હતું. તે સિવાય કાસ્મિર દરવાજાને તથા તેની અને મોરિ દરવાજાની વચ્ચે આવેલી દિવાલ પણ ધેરાની વાદ આપનારાં અગત્યનાં ચિન્હો છે.

દિકામાં અકબરશાહના વખતનાં બનાવવામાં આવેલા દિવાને આમ તથા દિવાને ખાસ નેવા હાલક છે.

દિવાને આમ અને દિવાને આમ બંને પ્રગ્ભ માટે હતો અને **દિવાને ખાસ,** દિવાને આમમાં બાદશાહી મંત્રીનું કામ હતું. મુસ્લિમો જેને દુનિયાની આકાશી અગત્યની

મીઠા તરિકે આજીવન દત્તો જેવું ચારણું પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ
 દિવાને આશ્રમાં ૪૨ સપ્તમામાં આપેલું હતું. મુનુચંદ્રના દિવસ ઉપનયન
 વામ દેવેલીએ સ્વદેશ દત્તો. આ મુનુચંદ્રના આગે નારિયેલું દિવસ
 ઉપર મેલી આશ્રમે તારે તે દેવેલી ઉપર બેસા દત્તો. અને હાલ પણ
 તે હાનના ચરેર તેદશનમાં ૪૨ દે. દિવસે આશ્રમી મુંદરો અને
 બખ્તના જોનારને છક કરી નાંખે તેવી છે. તે આશ્રમે દેવેલી ૧૨ આ-
 રસપદાજીને બોલાવેલો છે. આ દેવેલી દિવસમાં પણ બખ્તનો છે.
 તે દેવેલીમાં સનાતનના બજવાના મહત્ત્વમાં, બજવામાંજો બજાદરવાદને
 દિવસો વારસાદ બદલે રખો. દત્તો, અને તે ૪૨ દેવેલીમાં શિયા મુનુ
 પાછી બજાદરવાદની તપાસ થય અને તેને દેવેલીમાં કરવામાં આવ્યો
 દત્તો. આપણા મુનુચંદ્ર ચરેરવાદ અને તે વખતના પ્રિય આશ્ર
 વેસના માનમાં સને ૧૮૭૬ માં એક નામ પણ દિવાને આશ્રમાં ૪૨
 કરવામાં આવ્યો દત્તો. ૧૯૦૩ ના રાજ્યાંતરેના દરબાર વખતે પણ
 આ દેવેલીને સારી રીતે રાખવામાં આવ્યો દત્તો.

બીજું કથન મોતી મરજીદ જોવા જેવું છે. આશ્રમી મોતી
 મરજીદથી આ શરીરમાં કાંઈક જીવતી છે. પરંતુ
 મોતી મરજીદ. તે આકર્ષક છે. આ સિવાય કાળા મરીદ, સ-
 રાશી હાલસ્કુસ, ચંદની ચોરમાં આવેલો રાજન
 દેવેલી, કુમારુતી રખર વચેરે થયાં જોવાજોગ રથેલો છે.

અને પારીએ છીએ કે અર્વાચીન દેવેલીની સામાન્ય પરિસ્થિ-
 તિને લગતી કેટલીક જાણવા જોગ દેવેલી
 સામાન્ય દેવેલી. પણ અને આવેલી ઉપયોગી થઈ પડશે. દિવસો,
 પંચાંગ પ્રવાર્ધના દિવસો જીવતાનું મુખ્ય રાહર
 છે. તે યમુના નદીના કીનારે છે. તે દેવેલીથી ૫૫૬ માઈલ અને
 મુંબઈથી ૫૮૨ માઈલ દૂર થાય છે. તેની વસ્તી સને ૧૮૮૧ માં

૧,૭૩,૩૯૩, સને ૧૮૯૧ માં ૧,૯૨,૫૭૯ અને સને ૧૯૦૧ માં ૨,૦૮,૫૭૫ ની હતી. ત્યાં મિલ ઉદ્યોગની પ્રગતિને લીધે વસ્તી દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે. સન ૧૯૦૧ માં ૧,૧૪,૪૧૭ હિંદુઓ, ૮૮,૪૬૦ મુસલમાનો, ૩,૨૬૬ જૈન, ૨,૧૬૪ ખ્રિસ્તિઓ તથા ૨૨૯ શિખ લોકો હતા. હાલનું દિલ્હી શહેર લગભગ સવા બે માઇલના વિસ્તારમાં છે. સત્તાવનના બળવામાં જાણીતો થયેલો ઉત્તર તરફનો કિલ્લો લગભગ પોણા માઇલમાં છે અને તે “વોટર બેશન” થી “મેરી બેશન” સુધી આવેલો છે. ઉત્તર તરફના કિલ્લામાં કાશ્મિર દરવાજો હતો જે મરાઠાઓએ બંધાવેલો હતો પરંતુ તેને હાલ ત્યાંથી ખસેડવામાં આવ્યો છે. પશ્ચિમ તરફના કોટમાં કાબુલ, લાહોર, ફરાશખાના, અને અજમેર નામના દરવાજા છે. શહેરમાંથી નદી તરફ જવાના ખૈરાદી અને રાજવાટ નામના દરવાજા કાઠી નાંખવામાં આવ્યા છે. કળા અને બાદશાહ નામના દરવાજા પણ હાલમાં બંધ કરવામાં આવ્યા છે. દિલ્હી શહેરના, ચંદની ચોકથી, નાના મોટા બે ભાગ પડે છે. શહેરમાં ઇગર્ટન અને બિલીમારન વગેરે મોટા રસ્તાઓ પણ છે. શહેરના અગ્નિ ખૂણામાં દર્યાગંજ નામની છાવણી છે જ્યાં દેશી લશ્કરની એક ટૂંકડી રહે છે. ખીજું લશ્કર કિલ્લામાં રહે છે. લાહોર દરવાજાની બાજુએ સદર બજાર આવેલું છે. તેની આગળ કાદમ શરિફ અને ઇદગાહ આવેલો છે. રીજ તરફ જુનો કેમ્પ આવેલો છે. આ કેમ્પનો સત્તાવનના બળવામાં નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. પશ્ચિમે યમુના નદીની નહેર આવેલી છે. આ નહેરની વચ્ચે અને રાજમાર્ગની ઉત્તરે ખવારીનું મેદાન છે. દિલ્હી દરવાજાથી અડધા માઇલ ઉપર અને દર્યાગંજ કેમ્પના અગ્નિખૂણામાં ફિરોજખાદનાં ખંડેર નજરે પડે છે, જ્યાં ફીરોજશાહે મૂકેલો “બાદનો લાટ” હજુ પણ છે, ત્યાંથી એક માઇલને છેટે “પૂરાણા કિલ્લો” અથવા “ઇંદ્રપત” છે, અને તેની

દક્ષિણ દિશામાં બે મોટા આગળ સાવનાં હુમાયુનની કબર આવે છે. હુમયુનનારથી પૂર્વમાં પાંચ માઈલ છે તે તપશખાબાદનો મલ્ક કિલ્લો નથા તપશખશાદની કબર આવેલી છે. દિલ્હીમાં મ્યુનિસિપાલિટી સન ૧૮૫૦ માં સ્થપાઈ હતી. સને ૧૯૦૩-૦૪ માં તેની આવક આશરે ૭ લાખની અને ખર્ચ પાંચ લાખનું હતું. સાધારણ લશ્કરમાં, બ્રિટિશ સરકારની પાયદળ સીપાઈઓની એક હુકડી તથા ઘોડું તોપખાનું છે અને તે કિલ્લામાં છે. દર્યાગંજમાં દેસી ઘોડેસ્વારની એક હુકડી રહે છે.

સહેરમાં ઉદ્યોગો ઘણી જાનના છે. રૂપા ઉપરની કારીગરી, કસબ દીકાનું કામ, તાંબા પીત્તલનાં વાસણો, હાથી-

હુમર ઉદ્યોગ. ઈંદ ઉપરની કોનરમ્પી, વણાટ કામ, સોના રૂપાનું બરનકામ, નાની છખીઓનું ચિત્રકામ વગેરે હુમર ઉદ્યોગ હીક છે. પરંતુ પ્રથમ મોમય ખાદશાહોના વખતમાં જે ઉચા પ્રકારની કારીગરી હતી તે હાલમાં જણાતી નથી તે સિવાય દિલ્હીમાં કાપડની તેમજ ખીજ કેટલીક મીસો છે અને તેના ઉદ્યોગ હીક આવે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં કુલ ૨૨ કારખાનાં હતાં અને તેમાં ૩૪૬૦ માણસો કામ કરતાં હતાં. ત્યાંથી મુખ્યત્વે કરીને કાપડ, રેશમ, અનાજ, આમડાં, રમણચીક પદાર્થો, તંબાકુ, ખાંડ, તેલ, જરીકામ તથા સોના રૂપાની કારીગરીનું કામ પરદેશ ખાતે જાય છે. ત્યાંના વેપાર સિંધ, કાશ્મીર, અવધાર, જેપુર તથા પંજાબનાં સહેરા આવે હીક આવે છે.

સહેરમાં એક મ્યુનિસિપલ હાઈસ્કૂલ છે. તે સિવાય અંગ્રેજો-અરેબીક, અંગ્રેજો-સંસ્કૃત, તથા શાદન્ગરા હા-

ટીજવણી.

સ્કૂલ વગેરે નિશાળો પણ છે. આ સિવાય રોયનથી એક માઈલને છેડે એલ. મુનામલે

અંધાવેલી ધર્મશાળા અને બીજી પણ કેટલીક ધર્મશાળાઓ છે. જુની દિલ્હી તરફ મારોલી આગળ ચોમાસામાં મોટા મેળો ભરાય છે.

દિલ્હી શહેરનાં કેટલાંક ખંડેરોને લગતી હકીકત અહીં આપવાનું થોડું ધારીએ છીએ. પ્રાચીન દિલ્હીથી દક્ષિણ દિશામાં બે માઇલના અંતરે ઇંદ્રપ્રસ્થનું ખંડેર આવેલું છે. તેને હાલમાં પુરાણો કિલ્લો અગર

ઇંદ્રપ્રસ્થ.

‘ઇંદ્રપત’ કહે છે. તેનો અર્થ “ઇંદ્રનું શહેર” એમ થાય છે. તે શહેર જુના પાંડવવનમાં પાંચવામાં આવ્યું હતું તેથી તેને પાંડવપ્રસ્થ પણ કહેતા. પાંડવોના વખતમાં તે શહેરની શોભા, ઇંદ્રના શહેર ચામ-રાવતીની બરાબર હતી એમ કહેવાય છે. તેની પાસેના પાણીપત, બાઘપત, સોનપત, અને નિલપતના શહેરોને પણ હાલમાં ઇંદ્રપ્રસ્થ જ ગણવામાં આવે છે. અકબરનાશાહ શેરશાહે તેનું નામ ફેરવીને શેરશાહ ખંડેરોના હાલમાં જે ભાગ દેખાય છે તે બધા શેરશાહ અને હુમાયુના વખતના છે તેમણે તે ખંડેરો પાંડવોના વખતનાં જૂનાં છે એમ સ્પષ્ટ જણાવે આવે છે. યમુના નદીના પુલના રસ્તા ઉપર હવડુ પણ પાંડવોએ દશ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા તેની નિશાનીઓ તરફે પડે છે અને આ જગ્યાએ મેળો પણ ભરાય છે. આ ખંડેરની પાસે નિધમ્મેશ્વર ધાટ આવેલો છે કે જ્યાં આગળ ભગવાન શંકરે વેદોનું જ્ઞાન ફરી પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

શહેરની દક્ષિણે આવેલે યમુના નદીના કાંઠે ફિરિયાખાનનું ખંડેર છે. સુલતાન રહમતુલ્લાખાનની હામરની સ્થાપના પાંચમા સદીમાં જ આ આવેલું છે. એમ કહેવાય છે કે અહીંના જે મેળો ભરતે તરફે પડે છે તે સુલતાન રહમતુલ્લાખાન છે. ફિરિયાખાનને કિલ્લો નીચે

ફિરિયાખાન.

તે સુલતાન રહમતુલ્લાખાન છે. ફિરિયાખાનને કિલ્લો નીચે

૧૩૫૦-૭૦ ના અરસામાં ખાંધવામાં આવ્યો હતો. આ દિલ્હી
 ખુદના ઝાટથી દક્ષિણ તરફ આવેલો છે. આ ખંડેરના કેટલોક
 સમાન શાહજહાંનાખાદનાં મકાનોમાં વાપરામાં આવ્યો હતો. આ
 ખંડેરની પાસે પણ કેટલીક જાણવા જેવી જગ્યાઓ છે. લાલ દર-
 વાજની દક્ષિણે દરિયાની ધર્મશાળા છે. આ ધર્મશાળા, પંજાબના
 અગાઉના એક મુસલમાન સુબા દરિયાદે બનાવરાવી હતી, અને
 હાલમાં તેને જોઈ તરીકે વાપરવામાં આવે છે. જુમા મસ્જિદ પણ
 આ ખંડેરની નજીકમાં છે. હાલમાં તે મસ્જિદના દેખાવ ઉપરથી
 જણાય છે કે પ્રથમ જ્યારે તે બાંધી હતો ત્યારે તે ઘણી જ સુંદર
 અને ભવ્ય હોતી જોઈએ. આ મસ્જિદમાં અગર તેની જોડેના મકાનમાં
 આસપાસીર બીજાને એક છતીરે સન ૧૭૬૧ માં મારી નાંખ્યો હતો.
 શેરશાહવાળા દિલ્હી શહેરના દરવાજાને લાલ દરવાજો કહે છે અને
 તે પુરાણા કિશ્તી નેત્રાલ્ય દિશામાં છે. આ પછી લાલ નામનો અશોકના
 વખતનો એક સ્થંભ છે. આ સ્થંભ શિરોજશાહે દિલ્હીમાં
 પોતાના મહેલમાં ચણાવ્યો હતો. આની ઉંચાઈ ૩૭ ફીટ છે. તેની
 નીચેનો ઘેરવો નવ ફીટ અને ચાર ઇંચ છે. તેના ઉપર અશોકના
 વખતના ચાર લેખો કોતરેલા છે. એકું કહેવાય છે કે તે ઇ. સન ૫૦૦
 વખતનો વરસના અરસાના છે. સિવાય આ સ્થંભના મૂળ આગળ
 પણ એક હિંદી લેખ કોતરેલો હતો જે ઘણા બ્રાહ્મણો તથા ખીજા
 પણ કેટલાક હિંદુએ વાંચી શક્યા નહતા, પરંતુ એક સાધારણ સમસે
 તેનો અર્થ કહી બતાવ્યો હતો. વળી આ સ્થંભ ઉપર ઇ. સન ૧૧૬૪
 ના વખતનો, શ્રીહામ્પ રાજા વિસલદેવના રાજ્ય કાળનો પણ એક
 લેખ છે. આ સ્થંભ ઉપરથી પુરાણા કિશ્તી, શિરોજશાહના ખંડેરનો,
 દુમાપુત્રના રાજ્યનો તથા શહેરના ઘણા જુના ખંડેરનો સારો દેખાવ
 જણાય છે. લાલ દરવાજાની દક્ષિણે મહાબાજાની કબર છે.

સરદાર જહાંગીરના વખતમાં થઈ ગયો હતો અને તેણે નૂરજહાંન તથા જહાંગીરને કેદ કર્યાં હતાં તે જાતે શરવીર રજપુત હતો.

આ કિલ્લો મોગલ બાદશાહ હુમાયુન અને અધ્યાન સરદાર

શેરશાહે બંધાવ્યો હતો. તે ધન્દપ્રસ્થની બાળુમાં

પુરાણો કિલ્લો. આવ્યો છે તેથી કેટલાક તેને પણ ધન્દપ્રસ્થ

કહે છે. તેનો દક્ષિણ બાજુનો દરવાજો તથા

તેની કારીગરી જોવાલાયક છે. આ કિલ્લાના ખંડેરની નજીકમાં પણ

કેટલાંક સ્થળો છે. તેનો દાનિદાસ પણ અત્રે આપીએ છીએ. મોગલ

શહેનશાહ હુમાયુનનો રોજો અહીંઆ આવેલો છે, તે સુંદર છે પણ

નાજમહેલ જેટલો સુંદર નથી. પરંતુ તે જોનારને એટલું તો જણાઈ

આવે છે કે આ રોજો એક મોગલ શહેનશાહનો છે. તેમાં એવી

સાદાસ રાખેલી છે તેથી એવો ખ્યાલ આવે. આ રોજમાં

દક્ષિણ દિશાથી અંદર જવાય છે, અને તેની અંદર ફક્ત એક

હુમાયુનની જ કબર છે. આ કબરવાળો હોલ ઘણો જ સુંદર અને

ભવ્ય છે. આ રોજો તેની બેગમ હાજરબેગમે બંધાવેલો છે અને તે

બેગમની કબર રોજના પશ્ચાત્તમુખ તરફ છે. શહેનશાહ જહાંગીર

જ્યારે પોતાના પુત્ર ખુરામની પાછળ પડ્યો હતો ત્યારે તેણે રસ્તામાં

આ પોતાના દાદાની કબરની મુલાકાત લીધી હતી તથા ત્યાં લગ્નરો

રૂપાઆ કકાને વહેંચ્યા હતા. વમુના તરીના કિનારો તરફ આગળ

જતાં સુંદર મહેલની ઘટ્ટા દેખાય છે ત્યાં બહાની બાજુએ નિસિયુ-

રજ આવેલો છે. આમાં કોઈનિખાતની કબર છે અને તે ખાતખાતાન

કિરો અકબરના પ્રધાન ખેડેનખાને હ. મ. રજવામાં બંધાવી હતી

એમ કહેવાય છે. આ કાનખાને ખેડેનખાનના સન્દર્ભમાં સારી બ-

હાફરી જતા રાખેલી છે. પાદશાહ મ. ખેડેનખાને આ તેની કબર કરાવી

હતી. તેનાથી પાછા આવતા જતાં જોડેના વખતનાં મુનો પુલ આવે

છે. તે પૂરને બાર દેખાનેવાળા પક્ષ કહે છે, અને તેની નાંગે જાગે
એક વહેણા બપ છે ત્યાંથી જોનાં પક્ષ બળેા જ મુંદર દેખાય છે.
જુના દિલ્હી યદેરનાં ખડેરા (એટલે પ્રયુગજાતે દિલ્હી જાણનાદ,
સિરિ અને તપલખાખાદ) અડધી થોડે છે. આની અને તે
જૂનાં યદેરનાં ખડેરા વચ્ચે જમુના નદીનો એક વહેણા છે. તે વહેણા
ઉપર એક પક્ષ છે તે વડે ત્યાં જાલ સમાય છે, અને તે ખડેરામાં
જૂનો કિલ્લો હતો. એમ કહેવાય છે કે તે કિલ્લાને પર દરવાજા
હતા. પરંતુ હાલ તો તેનો નાશ નાશ થઈ ગયો છે. હુમાયુનના
રાજાની નજીકમાં હમાખાનની કબર તથા મસ્જિદ છે. આ હમા-
ખાને સહેનસાદનો એક સરદાર હતો. કબર તથા મસ્જિદ દેખા-
વમાં આકર્ષક છે. પુરાણા કિલ્લાથી આસરે ત્રણેક માઇલ ઉપર અને અ-
જમેર દરવાજાની દક્ષિણે આસરે એક માઈલ છેડે જાંતરમંતરનાં
ખડેરા આવેલાં છે. આ મકાનો જેપુરના રાજા તાંપરીજી ઇ. સ. ૧૭૨૪
માં બંધાવ્યાં હતાં. આ રાજા પાસેના જ માધવગંજ નામના ગામમાં
રહેતો હતો. આ મકાનોમાં તારાઓની ગનિઓને જાળવવાને સાર એક
મકાન બાંધવામાં આવ્યું હતું અને તેને જાંતરમંતરનું નામ આપેલું
છે. જાંતર ભોડેએ તે મકાન ચલાયા પછી અડધી સદીમાં તેનો લગ-
ભગ નાશ કરી નાંખેલો છે. ફક્ત હવે તો તે ખડેરામાં એક વિષુવ-
વત અંબંધનું ધંત્ર તથા તેની આસપાસ બે નાનાં મકાનો છે. આ
મકાનોમાં તારાઓની ચારી માફી અસર ચંચાનું ચોધી કાઢવાનું કામ
થતું હતું. આ મકાનની આસરે પાંચસો વાર છેડે ઉગર બાવલી ના-
મનો હવાડો છે. આગળ ચાલનાં ખેરપુર ગામમાં ખેરપુરનાં ચાર ખં-
ડેરા છે. રસ્તાની પાસે જ સૈયદવંશના ત્રીજા મહમદશાહની કબર છે.
આ મહમદશાહ ઇ. સ. ૧૪૪૫ માં થઈ ગયો છે. આ કબરના હા-
લના દેખાવ ઉપરથી કહી શકાય છે કે આગળ તે ઘણી જ મુંદર

કારીગરીવાળી હોયી જોઈએ. આ સિવાય બે ત્રણ કબરો સારી અને જોવા લાયક છે. પરંતુ તે ઉપર નામ નથી. ગામથી ઉત્તર તરફ આ શરે ચારસો વાર કરતાં વધુ દૂર જતાં લોદી વંશના સિકંદરશાહની કબર છે. આ સિકંદર લોદી ઇ. સ. ૧૫૧૭ માં ગુજરી ગયો હતો અને તેના પછી નવ વરસે હિંદુસ્તાનમાં શહેનશાહ બાબરે મોગલવંશ સ્થાપ્યો હતો. આ કબરની આસપાસ કિલ્લો છે. કબર ઉપર ઉંચી જાનની કારીગરી છે જે જોનારને એકદમ છક કરી નાંખે તેવી છે. તે કબરની પાસેના જે થાંભલાને ધ્રાનસ વળગાડવામાં આવે છે તે થાંભલો જોનાના કોઈ મંદિરમાંથી કપાડી લાવવામાં આવેલો છે. મુઆરીકપુરથી દક્ષિણમાં એક માલક ઉપર એક સુંદર મસ્જિદ છે. તે ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં બંધાવેલી છે. મુઆરીકપુર ગામમાં મુઆરીકશાહની કબર છે. આ કબર મુનાના મુનના હોવાનું કહેવાય છે. સફરજંગની કબરના દક્ષિણે બે માલક ઉપર મલમલપુર આવેલું છે. અહીંયા એક સુંદર મસ્જિદ છે. આ જગ્યા અને મલમલપુરના કબર વચ્ચેની જમીન ૧૨૦ મલમલક અને તેમજ તેમજના જગ્યા ૫૦ હતી. તિલામુદીન નામની

કુતુબમિનારો બંધાવવાનું કામ કુતબુદ્દીને શરૂ કરાવ્યું હતું તે શમ્શુ-
દીન અસ્તમશે પૂરું કરાવ્યું હતું. અલ્લાહદીન ખિલજી જેને આપણે
ખૂનીના નામથી ઓળખીએ છીએ તેણે કુતુબમિનારાની નીચે અલી-
દરવાજા બંધાવેલો છે. પૃથુરાજના કિલ્લાની ઉત્તરે કેટલાંક જૂનાં ખડેરા
છે તેમાં શેખ નિઝામુદ્દીન ઓલીયાની માતાની કબર આવેલી છે. કુતુ-
બમિનારની પશ્ચિમે અધમખાનની કબર છે અને તે લાલકોટની દિવાલ
ઉપર આવેલી હોવાથી આસપાસના લોકોમાં જાણીતી છે. પાસે તેની
માની કબર હતી તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે એવી દંતકથા છે. અધમ-
ખાન અને તેની માનો ઇતિહાસ એવો છે કે ગુજરાતના રાજાઓ
પાસેથી અધમખાને મંડુને પકડી આણ્યો હતો. આ મંડુનો કિલ્લો
નર્મદા નદીના કાંઠાના પ્રદેશમાં આવેલો છે. તેની પત્નિને પોતાના
કબજામાં લીધી. તે સ્ત્રીને, તેણે પોતાના તાબે કરવાને ઘણી સમજાવી
જેથી તેણીએ આપઘાત કર્યો હતો. જ્યારે શહેનશાહ અકબરે આ વાત
જાણી ત્યારે તેણે અધમખાનને બોલાવી મંગાવી તેને ઘણો જ ધિક્કાર્યો હતો
અને તેણે બીજી બે સ્ત્રીઓ પકડી આણી હતી તે પણ મોકલી આપવાને
હુકમ કર્યો. તે બંને સ્ત્રીઓ ફરીઆદ કરવાને અકબરના મહેલમાં
આવી હતી પરંતુ અધમખાનની માએ તેમને ઝેર દેવડાવી મારી નાં-
ખ્યાથી અકબરના કાને તેમની ફરિયાદ પહોંચી ન હતી. અધમખા-
નની કબરથી અગ્નિખૂણામાં ગંડક બાવલી નામનું તળાવ છે. આ ત-
ળાવની પૂર્વ દિશાએ જતાં એક રોજાંઝી-એઇન નામનું સુંદર તળાવ
છે. તે ઇ. સ. ૧૫૧૬ ના અરસામાં બાંધેલું કહેવાય છે. કુતુબમિનાર
આગળનો અલાઇ દરવાજો પણ ઘણો જ જોવા લાયક છે. તેમની
અંદરનું કોતરણી કામ ઘણું જ ઉંચા પ્રકારનું છે. આ દરવાજો પૂરો
થયા પછી પાંચે વરસે અલ્લાહદીન ગુજરી ગયો હતો. કુતુબમિનારથી
અગ્નિખૂણામાં અલ્લાહદીન ખુનીની કબર છે. તેને મહમદ તખલખના

મંત્રિજી દિરાજ તથા સખે-રીષેર કરાવી હતી. આ કબર પાસે એક મસીદ છે. તે પણ ખડેર જેવી હાલતમાં છે. આગળ વર્તા અસ્તમ હતી કબર આવે છે. આને લગતી કેટલીક હકીકત આગળ આપવામાં આવી છે. આ અસ્તમય સુધામ વંશનો રાજા હતો અને તેનું નામ સમસુદિન અસ્તમય હતું. સુલ્તાના રહ્યા બેઠાનું તે બાપ થતો હતો. કુતુબ મિનારાથી દક્ષિણે આસુદિન અસ્તમની કબર છે. આ આસુદિન ઇ. સ. ૧૨૮૭ માં શુજી ગયો હતો. તેની પાસે તેના દીકરા શેરખાનની કબર છે જે તેના અગાઉ મરાણ થયેલા હતા. પશુ-રાજના કિશાના અઘાઇ દરવાજાની પૂર્વ તરફ. હમામઝમીનની કબર છે. આ કબર ઇ. સ. ૧૫૩૯ માં બનેલી છે અને તેમાં આરસપાહાણ પણ વાપરવામાં આવ્યો છે. કુતુબમિનારા પાસે જે લોખંડી સ્થંભ છે તે લગભગ છઠ્ઠા સૈકા જેટલો જૂનો છે. આ સ્થંભ ઉપર છ લાંબી ટીઓ ચોખા અક્ષરથી લખેલી છે. તેમાંથી એમ સમજાય છે કે આ સ્થંભ ચંદ્ર રાજાએ બનાવરાવ્યો હતો. વળી તે ઉપર તુવાર વંશના અનંગપાળ ખાનઝે દુકા લેખો લખાવેલા છે. તેમાં એવું લખેલું છે કે દિલ્હીને ઇ. સ. ૧૦૫૨ માં ફરી વસાવવામાં આવ્યું હતું. લોખંડી સ્થંભની ઇ.સ. ૨૩-૮ ઇ. છે. તે વિષે એવી ક'તકથા આપે છે કે તે સ્થંભની ખાલી કોથનામના મસ્જદ સુધી જઈ ચોટી હતી અને તુવાર વંશના એક રાજાએ તે ખાખની ખાત્રી કરવા માટે તે સ્થંભ કઢાવી લેયો તો તેના છેડે લોહીના ગ્રંથ દીઠ જેથી તેની ખાત્રી થઈ હતી. પરંતુ આથી તેને એવો સાપ નડ્યો કે તેનું રાજ્ય પણ નાશ પામ્યું હતું. કુતુબમિનારાની દક્ષિણે જામશીમસ્જદ છે. તે ઇ. સ. ૧૫૨૮ ના અરસામાં બાંધવામાં આવી હતી અને ના. ખ્રિસ્તિય સરકારે તેને સમરાવેલી છે. કુતુબમિનારા દિલ્હીના ના. ધનિહાસ વાંચનારાઓથી બાંધે અમલદારો દ્વારા એટલું નિઃસંશય છે કે તેના નિર્માણ માત્ર સુધામવંશના પદેલા કુત-

બુદ્ધિન ઐએકે બંધાવવો શરૂ કર્યો હતો. છતાં કુતુબ સાહેબ નામના કોઈ ફકીરે બંધાવ્યાનું કહેવામાં આવે છે તે માનવાને કાંઈ સખા કારણ નથી. મિનારાના પહેલા માળમાં એક લેખ છે તેમાં દિલ્હીના ગુલામવાંશના પહેલા રાજનું તથા તેના માલીક મહમદધોરીનું નામ લખેલું છે. ખીજા ત્રીજા અને ચોથા માળોમાં અસ્તમદના નામવાળા લેખો છે, અને પાંચમો માળ જે ફીરોજશાહે ઇ. સ. ૧૩૬૮ માં સમરાવ્યો હતો તેમાં તેના સમારકામ બાબત ઉલ્લેખ કરેલો છે. તે મિનારાની અંદર જવાનો દરવાજો હાલના સમયનો છે. તે દરવાજા ઉપર ઇ. સ. ૧૫૦૩ ની સાલનો લેખ છે તેમાં એમ જણાવેલું છે કે સિકંદર લોદીએ આ મિનારાનું સમારકામ કરાવ્યું હતું. તે પછી અંગ્રેજ મરકારે તેને પૂરેપૂરો સમરાવેલો છે. કુતુબમિનારાની કુલ ઉંચાઈ ૨૩૮ ફીટની અને પગથીયાં ૨૭૯ છે. કુતુબશાહની મસ્જદ લગભગ દોઢસો ફીટમાં આવેલી છે. ઉત્તરાદા અને પૂર્વ તરફના દરવાજા ઉપર પણ આગી સ્થિતિમાં છે અને તેના ઉપર આ મસ્જદના પાયાની બાબતનો લેખ કોતરેલો છે. દક્ષિણ તરફના દરવાજાનો નાશ થઈ ગયો છે. મસ્જદના બધા પથ્થરો હિંદુ અગર જૈન દેવળોમાંથી વાપરેલા છે. પૂર્વ તરફના દરવાજા તરફથી અંદર જતાં મસ્જદનો દેખાવ ઘણો જ ચારો તરફ પડે છે. આ મસ્જદને હિંદુઓ કોઈ વખત કાકરદાર અને આનંદ ખાંભાનું નામ પણ આપતા. ફીરોજશાહ તત્કાલે મસ્જદને નાશ કરી હતી. તેમજના વખતમાં આ મસ્જદની અંદર એક રમત રમવામાં હતી. તેમજે પણ તેને ઘણી જ વખતની હતી અને એ જ તમુકાની ખીજા મસ્જદ સુનરકંદ બનાવવા માટે તે દિલ્હીનાં બહારનાં કાંઈ નવાં હતાં. કુતુબમિનારાની પશ્ચિમે કુતુબ મહેલના કાંઠા આવેલા છે કુતુબનું પશ્ચિમ તરફ નામનો એક મુકરરો જે નાનું નિર્માણ. ના. ૧૨૩૫ ના અરસામાં મુઘલો આવેલો તેના ઉપર આ આ નિર્માણ નામ પડેલું છે. એમ કહેવાય છે

માં મારી નાખ્યો હતો. કબર તથા મહેલ બંને જોવા લાયક છે. તે લગતો કિલ્લો તથા રાજો એ બંને ઇ. સ. ૧૩૨૧-૨૩ ના અરસા બંધાવેલાં છે. હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોએ બાંધેલા સઘળા કિલ્લાઓ તથા મહેલો કિલ્લો સૌથી મોટો છે એમ કહેવાય છે. તથા ખાનસાહ તેના પુત્ર મહમદ તથા બે તથા મહેલ બે મહેલો મારી નાખ્યો હતો. તે બાદશાહ રાજ્યના કામ પ્રસંગે બંગાળામાં ગયો હતો અને ત્યાંથી દાકામાં જઈ તે દિલ્હી પાછો આવતો હતો ત્યારે તેને દિલ્હીમાં સન્માન આપવા તેના પુત્ર મહમદ તથા બે એક શમિયાનો ઉભો કરાવી ત્યાં બેસી પ્રજાનો એક મેળાવડો કરવાની તૈયાર કરી હતી. આ શમિયાના પેસતાં જ તે તૂટી ગયો અને તેથી તે બાદશાહનું મરણ થયું હતું. શમિયાનામાં એવી યુક્તિ વાપરવામાં આવી હતી કે જ્યારે તેને પાડા હોય ત્યારે તુરંત જ પાડી નાખી શકાય. તથા ખાનસાહ પછી તેને દીકરો મહમદ તથા બે ગાદીએ બેઠો. તેણે તથા ખાનસાહમાંથી પોતાના રાજધાની દૌલતાબાદમાં કરવા માટે ઘણા જ ચત્ર કર્યો હતો, અને તેથી આ તથા ખાનસાહ લગભગ ઉજ્જડ જેવું થઈ ગયું હતું. પાછું વસ્યું હતું પણ ફિરોજખાન વસ્યા પછી પાછું તે વસતિ વગરનું થઈ ગયું છે. મહમદ તથા બે દૌલતાબાદમાં રાજધાની ફેરવવા માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમાં ઘણાં માણસોની ખુદારી થઈ હતી તેથી તે ખૂની શાહનું ઉપનામ પણ લોકોએ આપ્યું છે. તથા ખાનસાહના સંબંધમાં એવી દંતકથા છે કે નિઝામુદ્દિન ઓલિયાના આપથી જ આ શહેર ખંડેર જેવું થઈ ગયું. પરંતુ ખરું કારણ તો એ છે કે ત્યાં હવા પાણી ઘણાં જ ખરાબ તથા રોગની ઉત્પત્તિ કરે તેવાં થઈ જવાથી એમ થયું છે. તથા ખાનસાહના કિલ્લામાં મોટા મોટા પથરો વાપરવામાં આવ્યા છે, તથા તેમાં ત્રણ ત્રણ માળના પુરજો અને મોટી મોટી સો છે તથા ત્રણ તથા ખાનસાહના નૈઋત્ય તરફના ખૂણામાં આદિ

સાબાદ કે મહમદાબાદ નામનું ખડેર છે. તે ખડેરની આસપાસ કિલ્લો છે અને પશ્ચિમ તરફથી તેમાં જળાય છે. એનાથી એકાદ માઈલ દૂર નાઈ (હગમ) નો કિલ્લો આવેલો છે. આ કિલ્લામાં પહેલાં કોઈ ફકિરનો વાસ હતો એમ કહેવાય છે. અને મોમલોના હુમલાથી કંઈ હરમન ન થાય માટે કિલ્લો કરાવી લીધો હોય એમ જણાય છે. આદિ-સાબાદથી આશરે અડી માઈલ ઉંટે સરબકુન્ડ નામનું તળાવ છે. તે લગભગ આઠમા સદીના જરૂરું જૂનું છે. દિલ્હી અને મથુરાનો રસ્તો જ્યાં મળે છે ત્યાં આગળ જાદરપર આવેલું છે. નિઝામુદ્દીનની કબર અહીંથી આડેક માઈલ થાય છે. તપલખાબાદના નેમત્ત ખૂશામાં આશરે ત્રણેક માઈલ ઉપર ખિરકી મસીદ છે. પશ્ચિમ લોકોએ બંધા-વેલી મસીદોમાં આ એક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. તે મસીદ ઈ. સ. ૧૩૮૪ માં જહાનખાને બંધાવી હતી. આ મસીદમાં પ્રથમ આસ-પાસના કેટલાક ગોમડાના લોકો આવીને વસ્યા હતા પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બગવા પછી તે લોકોને ત્યાંથી ખસેડવામાં આવ્યા છે અને હાલ તેમાં કોઈને રહેવા દેવામાં આવતું નથી. ખિરકીની મસીદથી બન્ને વારના આશરે ઉત્તર તરફ જતાં યુસફ ક્તાલની કબર છે અને તેની ઉત્તરે આશરે અડધા માઈલ ઉપર યુસફ ક્તાલના દિકરા કબિ-શદ્દિન ઝોલિયાનો રોજો આવેલો છે. તેને લાલચુંબજ કહે છે. આ રોજો મુઘલના મહમદ નવલખે બંધાવ્યો હતો. ખિરકી ગામની પૂર્વ તરફ અને જહાંપનાદના કિલ્લાની લાઈનમાં પાણીને જળા માટે સાત પગાહ આવેલું છે. આ સાત પગાહ મહમદ નવલખે ઈ. સ. ૧૩૨૬ માં બંધાવ્યું હતું. આગળ અડધો માઈલ ઉત્તર તરફ ચાલતાં નઝીરુદ્દીન મહમદની કબર આવે છે. તેને ચિરાગ દિલ્હી કહે છે. આ નઝીરુદ્દીન મહમદ, નિઝામુદ્દીન ઝોલિયાનો શિષ્ય હતો અને તે ઈ. સ. ૧૩૫૬ માં ગુજરી ગયો હતો. આસપાસ આવેલો કિલ્લો ચહેનશાહ મહમદ-

તે સર્વજનને સુખેષે વર્ણવેલા કેળવણીનાં પ્રયત્નોને કાંતીએ નિમગ્નતામાં આવ્યા હતાં. તેને પ્રથમ યુની યોજનાની પાંચ કલેશમાં આવી. ગ. બીનો આગ, મુનિસિપલ કોમિશન, સંમતિવાન વગેરે કેટલાંક અમલનાં મકાનો પણ આ યુના રજાપરત આવેલાં છે. માદુરતાનાઓને ફરો દાર છે અને તેને દિલ્હી, અન્ડેરી, લાંબેરી, કાપુડી અને કાશ્મીરી દરવાજાઓ છે. ઉત્તર-તરથી કોરની દીવાલોનો રેખાવ મારી રીતે વેલ હાથ છે. ઇ. સ. ૧૮૦૪ અને ૧૮૧૨ ની દરમિયાન બ્રિટિશ સરકારે તે બંધાવેલી હતી, કમળ કે તે અગાઉ મરાઠાઓ ધણી વખત દિલ્હી ઉપર હુમલા કરી લૂંટ કરી ચલા. પરંતુ સત્તાવનના બળવા પ્રતી ના. સરકારે પોતે જ તે દિવાલ પાડી નાખી છે. દિલ્હી દરવાજાની દરિયે આશરે અડધા માસ ઉપર શીઆલ બગીચ છે અને તેની નજીક દયાગંજની કાવળી આવેલી છે ત્યાં દેખી અંકરની એક ટુકડી રહે છે. ખરી રીતે ઇ. સ. ૧૮૦૩ પછી દયાગંજમાં રાણેની લશ્કરી કાવળી ગઈ હતી, પરંતુ બગવાના સમય પછી તેમાં કેટલાંક સરકારી ખાનાઓની કોમિશનો રાખવામાં આવી છે. ખરાબી દરવાજાની ઉત્તર તરફ વત્તાં રીતાન કિલ્લી મસીદ છે. તે મસીદ ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં મોગલ કહેનશાહ આદમજીની એક પુત્રીએ બંધાવેલી છે. મસીદનું મકાન થાણું ન મુદર અને બેવા લાયક છે અને ખાસ કરીને તેમાં વત્તાનાં પગથીયાં બેનારને ગઢિન કહે તેવાં છે. ઇ. સ. ૧૮૫૦ ના બગવામાં આ મસીદ વચ્ચે કમને મોટા વાપરવામાં આવતી હતી. મહત્ત્વ યોકના રજાની ઉત્તર દિલ્હી બેકનું મકાન છે તેમાં પ્રથમ બેગમ યમર ગઈ હતી. બગવાના સમયમાં બેગમના ને વખતના મેનેજરે પોતાનો તથા પોતાના કુટુંબને ત્યાં રહીને ૧૮૫૯ વર્ષે રજા. મુનિસિપલ કોમિશની નજીકમાં અંદની માલના રજા દિલ્હી સંમતિવાન આવેલું છે તેમાં મોગલોના વખતના

હુન્નરો તથા કારીગરીઓના નમૂનાઓનો સંગ્રહ કરેલો છે. તે બેબાઈ મોગલ શહેનશાહોના વખતમાં દેશમાં કેવા કેવા હુન્નરો અને કારીગરીઓને ઉત્તેજન મળતું હતું તેનો સંદેશ ખ્યાલ આવે તેમ છે. જુમા-મસ્જિદની પૂર્વ તરફ ઊંચીની હોસ્પીટાલ છે. તે પંજાબમાં મોટી મોટામાં મોટી ગણાય છે. હોર્ટ ઊંચીને તેનો પાયા નાખ્યો હતો તેથી તેનું નામ ઊંચીની હોસ્પીટાલ પડેલું છે. દિલ્હાના લાહોરી દરવાજાની એકાદ માઈલ ઉપર કોટલપુર મસ્જિદ છે. તે ઈ. સ. ૧૮૭૬ માં ચાહજહાનની એક બેગમે નિમાજ પઢવાને સારૂ બંધાવી હતી. મસ્જિદ ઘણી જ મુંઝર છે અને તેની જોડે એક બાગ છે. લાલ કિલ્લો શહેનશાહ ચાહજહાને ઈ. સ. ૧૬૩૮-૪૧ માં બંધાવ્યો હતો. તેને બે દરવાજા-એક લાહોરી અને બીજો દિલ્હીનો છે. લાલ કિલ્લાની આંદર મોટી મસ્જિદ, દિવાને આમ, જવાનખાના, દિવાને ખાસ, રાંમહેલ્લ વા ખાદશાહી જવાનખાનુ, રંગરે મોટાં અને જુનાં મકાનો આવેલાં છે, જેમાંના ખાદશાહી જવાનખાનાનાં હાલના કિલ્લાના ફેરફાર અનુસાર બંધાવવાનું બદલાવવાનું છે. આગળેની દરવાજા પાસે માર્ગખાનની કબર છે. માર્ગખાનને એ કિલ્લાના નિઝામુલમુલકને પૂત હતો. આગળ જવાન મોગલ ઉર્દૂવાની મોતરી મસ્જિદ આવે છે. મોગલ ઉર્દૂવા સિવાય વગરના શહેનશાહ મદનશાહનો બની હતો તે તેણે જાંબુ લેવાને તરિકે પેનાનુ નામ રાખ્યાન કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૭૩૨ માં તત્કાલે મોગલને નાદિરશાહીખાન દિલ્હી ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે મોગલો કાલ પેતાને નાદિર તે મસ્જિદનાં બેડો હતો. કામુલી દરવાજાની પશ્ચિમ તરફ કહમ્પાલી મસ્જિદ છે. જુમા-મસ્જિદની હાલમાં જુમાનાં મોગલોને છે. તેને જુમાનુ મસ્જિદ ખતુ કહે છે. દિલ્હી કામુલીની પશ્ચિમે જુમા-મસ્જિદ છે તેને હાલના દરવાજા પાસે આગળનાં મસ્જિદો છે. જામુલી કામુલીની પશ્ચિમે હાલના મસ્જિદ છે. આગળનાં મસ્જિદ

વંશના શીરોન્મુખાદના મોટા પુત્ર રેતદખાનની કબર છે. તેની ઉપર પાણીના હવામાં બગદાદના ખવિશ્વાએ મોકલેલો પવિત્ર લેખ છે. બુમા મસીદના નૈઋત્ય ખૂણામાં ઠાળી મસીદ અથવા કલ્યાણ મસીદ છે. તે ઇ. સ. ૧૩૮૦ માં બંધાવેલી છે. તેની નજીકમાં મુલતાના રહ્યાએગમની કબર છે. કુદ્દસીયા બાગ શહેરની બહાર યમુના નદીને કાંઠે છે. મોગલ બાદશાહ અહમદશાહની મા કુદ્દસીએગમે તે બંધાવ્યો હતો. તેની આસપાસની કેટલીક દિવાલો પાડી નાંખેલી છે પરંતુ એક દરવાજો હજુ પણ છે અને એક મુંદર મસીદ છે. બાગના નૈઋત્ય ખૂણામાં લખનૌનો કિલ્લો છે જ્યાં પ્રથમ સત્તાવનના બગવામાં કમિશનર સીમસન કેન્દર રહેતો હતો પરંતુ હાલમાં ત્યાં હિન્દી કસબ છે. કાસ્મિરી દરવાજાની ઉત્તરે એક માધ્યમ ઉપર મેટકાફ હાઉસ છે. ને મહાન સ્વર ટી. ટી. મેટકાફે બંધાવેલું છે. સત્તાવનના બગવામાં મેટકાફે લશ્કરને પછી ૪ સારી મદદ કરી હતી. તેથી ના. સરદારે તેને પછી ચાખારી આપી હતી. મેટકાફની કબર સેન્ટ જોહન દેવળમાં છે. પોસ્ટ ઓફીસ અને સેન્ટ જોહન દેવળની વચ્ચે યુનિવર્સિટી રક્ત છે અને તે ૪ રસ્તે કાસ્મિરી દરવાજાથી આશરે છસેંવાર ફર યુનિવર્સિટી હાઉસિંગ છે. આ હાઇ-મુલવાળા મહાનમાં પ્રથમ માર્દન આસિખાન રહેતો હતો અને હિન્દીના મેમીક્ટનો ઇ. સ. ૧૮૦૩ પછી પછાં વરસ સુધી તેમાં રામ હતો તથા ને પછી ઇ. સ. ૧૮૮૩ સુધી હિન્દીની મરાઠી મોમેન પંખુ નેમાં હતી. મારોરી દરવાજાથી આશરે આઠમા આગળ ઉપર અને સરદારી તાર તથા ટપાલ ઓફીસની નજીક બગવાના વખતના દરખાનું મહાન છે. તેના દરવાજા ઉપર એક લેખ છે તેમાં બજારના મજદૂરો ને નવ અમિતેએ બહારૂરી કરે! બચાવ કરે! હતો તેમનાં નવા તથા તેનાં સગની કેટલીક દારીગ બચાવેલી છે. કાજુલી દરવાજાની આગળ

સાલગળા માર્ગે ઉપર જોવાયેલા પાને મુખાદિ જાગે છે. તે દિલીની
 જાગેલાં જુનાનાં જુનો છે. શહેરના આગિખાનાં આશરે પશ્ચિમ માથે
 ઉપર પત્થરમંજર નાનનું ખંડેર છે. તે પ્રથમ એક નાનું જાગેલું હતું અને
 ત્યાં આગળ ૬. મ. સ. ૧૮૦૩ માં મરાઠાઓ અને હાઈ કોર્ટ વચ્ચે
 એક લડાઈ થઈ હતી. એટલી માથનાં રાણીના જાગ આવેલો છે તે
 મોગલ શાહજહાં જહાન-આરા મેઝમે બંધાવેલો છે. હાલના કોખાવથી
 એમ જણાય છે કે આગાહ તે જાગ મળે મુંદર હોયો જોઈએ
 અદિઆ જે પથરનો હાથી છે તે પ્રથમ દિલી દરવાજા પામે હતો.
 મહુમ મહારાણી વિદ્યોદયીયાનું એક જાવસું પણ આ જાગમાં છે.
 યમુના નદીની નહેરનું પાણી પણ તેમાં લેવાય છે. કાહિરી દરવાજાથી
 એક માઠલ ઉપર રેલવે સ્ટેશન છે. કામુલી દરવાજાની ઉત્તરે આશરે જે
 માઠલ ઉપર ટેકરીઓની હારે આવેલી છે તેને રિજ કહે છે. અરવ-
 લીના પર્વતોની હારનો આ રિજની નજદીક અંત આવે છે. તે
 ટેકરીઓની હારથી શહેરને ફરતી રીતે દુશ્મનોના હાથથી રક્ષણ મળી
 શકે તેમ છે. ત્યાં આગળ હાટ તથા ગ્રહોની ગતિઓ જોવાનું મકાન
 આવેલું છે. શાહજહાંના આદથી થોડે દૂર શિકારના કામ માટે એક
 મકાન બાંધેલું હતું. હાલ તે ખંડેર જેવું થઈ ગયું છે. સિવાય એક
 સ્થંભ છે, તે સ્થંભ એક જ આખા પથરનો અને કુઆઈમાં ૨૪ ફીટ
 છે. એમ કહેવાય છે કે એક રાજાએ તે સ્થંભ ખોદી કઢાવવા યત્ન
 કર્યો હતો. પરંતુ ખોદતી વખતે તેનાંથી અનેક વીંછીઓ નીકળવાથી
 જેમનો તેમ કાયમ રહેલો છે. તેની નજીકમાં આર યુરજવાળી મસીદ
 છે. તેને હાલમાં સમારવામાં આવ્યાથી તેની કારીગરી અદસ્ય થઈ
 છે. કામુલી દરવાજાથી આશરે જે માઠલ ઉપર રૌશન-આરા જાગ
 છે. આ જાગ મોગલ શહેરશાહ શાહજહાંની શાહજહાં રૌશન-આ-
 રાએ બંધાવેલો છે. જાગ ખરેખર મુંદર અને જોવા જેવો છે. દિલીની

શહેનશાહ શાહજહાને વસાવ્યું ત્યાર સુધીમાં દિલ્હી ઉપર અનેક આ-
સમાની-મુલતાની ગુન્ગરી ગાંધ, મોટા મોટા હુમલા થઇ ગયા અને
તેથી શહેર ઘણી વખત તો ઉગ્ગડ પણ થઇ ગયું હતું; છતાં પણ
પાછું ફરી ફરી તે વસ્યું! હાલનું દિલ્હી જે સ્થિતિમાં છે તે યુધિષ્ઠિ-
રના સમયનું ઈંદ્રપ્રસ્થ નથી; તોપણ તેની પ્રાચીનતા તો તેટલી મોટી
જ માનવામાં આવે છે અને એ માનીનતાને સૌ કોઈ કમ્પ્યુઝ રાખે
છે; ના. શહેનશાહે પણ તે માનીનતાનો સ્વીકાર કર્યો છે અને તેથી
જ તે નામદારે ત્યાંના પ્રાચીન તપ્ત પર ખિરાજ હિંદના સામ્રાજ્યની
લગામ પોતાના હસ્તમાં ગ્રહણ કરી છે.

૩

મુંબઈની પ્રજાનો ભક્તિભાવવાળો સત્કાર.

હિંદુસ્તાન એ પુરાણ પ્રસિદ્ધ અને દુનીઆ ઉપરના સર્વ દેશો
કરતાં રાજ્ય ભક્તિ અને રાજ્ય નિકામાં એક સર્વોત્કૃષ્ટ દેશ છે.
મુંબઈ, એ તેના વેપાર, ઉદ્યોગ, અને ધન-દોલનના વૈભવને દાખ-
વતું એક કેન્દ્ર સ્થળ છે. પ્રથમ આ નગરી એ માત્ર થોડાં મ-
ન્ડીમારોને રહેવાનો એક ટાપુ હતો; પરન્તુ ક્રમે ક્રમે ખ્રીષ્ટીય
રાજ્યના મુસેદબર્કી રક્ષણ તજે રહી એક નાના ગામડામાંથી ચોરાશી
બંદરના વાવટાનું મહાન સ્થળ ગણાવાને પાત્ર થઈ છે. કુદરતી રીતે
જ તે હિંદના કિનારા ઉપર એવી તો સૂચક રીતે ગોઠવાયેલી છે,
અને તેના બંદરને એવી તો કાળજી અને દુશીઆરીથી ખીલવવામાં

તે વનુ. બહારે અનતા ખીખ ઓઢોમે પણ મુંબઈ પુરીની મામ-
 હુમ-મનામ-તયા દેખાવમાં વખાશે ક્યો હતો ના. શહેનશાહની
 આમન પૂર્વે આ-કસ દિવસે પાંડેતાં, રહે છે કે દેશાવરતા મેલો
 એટલી બધી મોટી સંખ્યામાં આવી પહોંચ્યા હતા કે તે વખતે જ
 નવું વસતી પત્રક કરવામાં આવે તો મુંબઈની વસતી દોઢ ગણીથી
 વધુ થયા વિના રહે. નહીં. કાંઈ નહીં તો છેવટે માંગથી હં શામ
 સુધી વધુ માણસો જાહેરાવાળી આ પ્રસંગે મુંબઈમાં આવી રવા
 હતાં. આથી મુંબઈની રોજની સામાન્ય કિલટ-સુધર્તિમાં થણો કનેશે
 થયો હતો. દિવસે લોકોનો કલકલાટ તથા ગાડી-ધોડા-ટ્રામ-મેટોર
 વિગેરેનો ઘોંઘાટ એટલી વધે પહોંચતો કે રસ્તે આવતાં દોઢ વાગતો
 હોય તોપણ તેનો સ્વર કાન સુધી પહોંચી શકે નહીં ! રેલવે, ટ્રામ
 તથા વિક્ટોરિયાના સાધનો પણ મદા મુસ્કેલીથી સગવડ પુરી પાડી
 શકતા. સત્તાધિકારીઓ તથા પોલીસ સત્તાવાળાઓએ આ સર્વ મુસ્કે-
 લીઓને કામમાં રાખવા ખરે ખરે તૈયાર રહેતાં.

તા. ૧લી ડિસેમ્બરે શુક્રવારે સધળા દેખાવો અને વેલવોને
 સંપૂર્ણતા પહોંચાડવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. ખાતરે જ દીવસે ના.
 શહેનશાહની સવારી શહેરમાં નીકળવાની હોવાથી સગવડ વગેરેનું કામ-
 કાજ માત્ર એક સારીમાં જ પુરું કરવાનું હતું, તેથી જો માંગેથી
 નામદાર શહેનશાહ નગરમાં ફરવાના હતા, તે માગે ઉપર હામ હામ
 પાડી રોકેલી સગવડો પુરી કરવાનો તથા બેઠકો તૈયાર કરવાની તકા-
 માતૈયારીઓ આવતી હતી. સામાન્યરીતે મુંબઈપુરી સત્રીના ૧૨
 થી સત્રારતા પાંચ વાગતા સુધી શાંત જેવી જણાય છે. પણ શુક્રવારની
 સત્રી તેથી તદ્દન જુદીજ રીતે હલમલી રહી હતી. અનેક સ્થળે તૈયાર
 થયેલી દીપમાળાઓ, શણગારો ગનહર કરતાં સુંદર પદાર્થોના તમુનાઓ
 નીરખવાને લોકો શુક્રવારની સત્રીએ નીકળી પડ્યા હતા. આવી અનિશ્ચિત

નગરી પચાર કપો છતાં ધીંગળા દિવસના પ્રભાતે લોકોને જગાડે હાથ
 ધોવા, ખનાતી દીવાં દેવા. ના. રાજેનેચાહેનો સત્કાર કરવાની સમગ્રી
 નેચારીઓ પૂર્વે ગાંધી વૃક્ષ હતી. સોફા, સવારમાં જુદા ઉઠી, નાટી
 ધોઈને મેરેનો હાથમાં નિવાદવા બેસારે. નીકેમી પંચા દવા. દામ
 ધિરે જોડવાનના સાંધેનો ઉપર પુરવળોનો દેવોડો મેટલો બધો
 નેસરી ધડો નો કે દામના કંડારોના એકા કંટાળી મેલો બધો
 જનારો સાંધેની મહમયતમાં તાન-શાદી મેલો વળાતો દવા. ધાન-
 નોતે દામનાં જમ્યા નાદિ મળવાના સળમે નવા વિદિદીયાતા બાદ
 રજીસ્ટ્રાર-સાહેબ જમી જમ્યાના સળમે નિસાદ ચનું પડતું હતું. મુસ્લિ-
 લીબર્સ રાજોમાં પોલીસના માથુસો જમી મુસ્લિમ મેલો બધો
 જોડવા દેવોડો લોકોને રસ્તે પાડ્યા દવા. આગરે નવ વાગે દોડમાં
 મેડરીપટથી તે જોપોલો કુધીને રસ્તો બન કરી દેવામાં આવ્યો,
 બને નમે તેજો બેઠામાં કે નિર્મારમાં આવે તોપણ તેને પસાર થવા
 દેવોડો સુખ મંગાઈ કરવામાં આવી. એ આખા રસ્તામાં મેડરીવાર
 પડતોળના જોપાઈઓ દારજો મેડરીવાર મેલો દવા. તેમનો દપરી બ-
 મકાર દર પા પા દસાં નેમની એકમેલ મેડરી તપાસ રાખતો હતો.
 આ સુધે બગડ્યાનું કાદવું એ દનું કે નામકાર વાઈસરોય બને મવ-
 નેર ને રસ્તે જમી નામકાર રાજેનગાડની મુલાકાતે "મદીના" રીપર
 ઉપર પગરવા દવા.

બસબરે રતાન્ટ રાજન-દર ને રાટ મીનિટિ તોપટ્ટી ! લોકોમાં
 ના રાજેનગાડની "મદીના" રીપર આવી પગેબની વાન વિદ્યાની-
 ના મહમયતની આકે પ્રસરી જમી મુસ્લિમ રાજેનગાડ પડીના રેડ-
 રેડા દેવોડો કરવાને પુરવળો પાનગાડની નેડેકેવેન પગેબની જમ્યા
 જોપોલો બગીચાને તો જોપોલો તો નેડેકેવે રેડ બને પાવ-
 ધુની જનારમ મુધીના મળ્યાબને મળ્યાબને, એકે જમ્યાબને, બગીચા

અને અગાસીઓ લોકથી ખીચીખીચ ભરાઈ ગઈ ! રસ્તાઓ પણ માણસોની અવરજવરને લેખને સાંકડા થઈ ગયા ! વિવિધ સંખવટો ઉપર લોકોની ટીકાઓ પણ વિવિધ પ્રકારે થવા લાગી ! કુકમેક રોડની એક ભાગમાં બાળકોને બેસવાને માંચડાઓની હાર લાગી રહી હતી, અને તેની પાછળ પુરાણી મુંબઈનું પ્રદર્શન હોવાથી લોક સમુદાય ત્યાં ઉભો રહી શકતો નહોતો. આથી કરીને પૂર્વની બાજુ બ્યાંકશવતું હતું ત્યાં ધક્કા મુક્કી કરીને પુરજનો ઉભા રહેતાં. બેરી અંદરનું ચોગાન અને લોર્નબી રોડ માણસોથી ભેતળેતામાં ચીકાર થઈ ગયું હતું. સ્થળે સ્થળે હારે, હોરણો ધળ પતાકાઓ ફરફરી રહી હતી અને જાણે મુંબઈપુરી સોળે શૃંગારો પહેરી ભારત સમ્રાટને કુદરતી અભિનંદતી હોય તેવો ભાસ થતો હતો. લોકોનો ઉત્સાહ પણ અસાધારણ હતો. ખાધા-પીધાની પણ દરકાર ક્યાં વિના ધણીખરાંઓ તો ના. શહેનશા દંપતીના દર્શન માટે પચાસ-સો રૂપીઆના ભોગે પણ બેઠકો મેળવવા તલપાપડ થઈ રહ્યાં હતાં. બે વાગતા મુઘીમાં સર્વ બેઠકો પુસ્તક ગઈ ! શીયાળાની રૂઠ હોવા છતાં તાપ પણ અસાધારણ હતો, પણ પુરજનોએ શહેનશાહ દંપતીના દર્શન અર્થે તેની દરકાર કરી નહોતી. બરાબર એ વખતે જ સ્થળોએ થઈને ના. શહેનશાહની સવારી નીકળવાની હતી તે સર્વ સ્થળો-રસ્તાઓ લોકોની અવર-જવર માટે બંધ થઈ ગયાં હતાં. જો કે પ્રથમ દરાવ મુજબ તે રસ્તાઓ ત્રણ વાગ્યા મુઘી ખુલ્લા રાખવાના હતાં, છતાં પોલીસ અમલદારોએ બંધ બંધના પોકારો કરી સર્વનો અટકાવ કરતાં હતાં. પોલીસનો બંદોબસ્ત બહુ ઉત્તમ પ્રકારનો હતો દેશીઓ તથા યુરોપીયનોએ કોઈની સેદમાં દબાયા વિના અમલદારોએ પોતાનો બંદોબસ્ત ક્રોડમંદ રીતે સાચવી રાખ્યો હતો.

પોણા અગીઆર વાગ્યે નામદાર ગવર્નર જનરલ-વાઈસરૉય લૉર્ડ હાર્ડીંગ, સરકારી મહેલમાંથી નીકળી, વાલકેશ્વરરોડ, સેંકડરૉપુલ, અને

કચી-મહેસાણાને માટે નૃસિંહ મેનુજિયન એલિસ એપોસે બંદર ઉપરથી
 કચી. "મદીના" સ્ટીમર પર મીઠાઈ દળ તે મળે લાગે. તેમને
 સિનિ મુજબ માન આપ્યું હતું. એ પછી જરાજર, ૨૫ મીનીટ પછી
 મુંબઈના મવનર આદેશ, સ્ટીમરની આગે, મહેસાણા મહેસાણાની જાહેર
 ઉપર આવી. ૧૨ વાગ્યે આગમોટ ઉપર લાગે ઉપજા દળ. એ વાગ્યે
 સુધીય સારું દારૂં છે; ના. સહેનચાદ દંપતી સ્વયે, નામદાર મવનર નથ
 જાનુની મુજામન મેવચરી હતી તે પછી ના. મવનર પેશની આગે
 આગમોટ પર આવેલા, દારૂં કોટના વણ જાગ્યે મર બેસીય રહિત, દારૂં
 બીજા, પોતાની કાઢી-લીધના મેજવરો નથા મરજારના વડા સેકેટરીની
 મુજામન ના. સહેનચાદ દંપતી સાથે કચી હતી. ત્યારપાદ જપોરના જાર
 વાગ્યે નામદાર મવનર પોતાના જાનુ અને કુજા અમલદારોની આગે
 "મદીના" આગમોટ ઉપરથી એપોસે બંદર પર પાછા ફરી મરજારી
 મહેસાણાં ગયા દળ. તે પછી કેટલીક વારે ના. વાઈમરોય નીકાખાનાના
 સેનાધિપતિ સાથે એપોસે બંદર પર પાછા ફરી સરકારી મહેસાણાં
 સિધાખ્યા દળ. જપોરે ત્રણ વાગે ના. મવનર જનરલ અને ના. મવ-
 નર સરકારી મહેસાણાંની સેકેટરીયટમાં આવવા ઉપજા દળ. અને ત્યાંથી
 મવનર અને મવનર જનરલ દસ મીનીટના અંતરે લરકરની કુકડીઓ
 સદિન ઉપડી અનુક્રમે જપોરના ૩-૩૦ અને ૩-૪૦ એ એપોસે
 બંદર ઉપર આગી પહોંચ્યા દળ. તે પછી જરાજર ૩-૫૦ મીનીટ
 નામદાર મહેસાણાદ અને સહેનચાદજાનુ આગમોટ ઉપરથી એપોસે
 બંદર ઉપર આવવા ઉપજાં દળ. જરાજર ૪ વાગ્યે ના. સહેનચાદ
 દંપતી, સ્ટીમ લોઅમાંથી નીકળી, તેમને માટે ખાસ તૈયાર કરેલા પાટી-
 ચાના પુલને રુલે બંદરની સીદીને મધ્યે આવી પહોંચ્યા દળ. આ
 પુલને લાગ રંગના કપડાંથી સજુગારવામાં આવ્યો હતો. સીદી આગળ
 તે નામવરોને દીવજનનીબર્ગો, આવકાર આપ્યો હતો. બંદર -

આવવા તે નામની સ્ત્રીમત્રીઓમાં એક તે વેળાએ સલામતી આપ-
નારી બેઠકી ઉપરથી ૧૦૧ તોપો ફાયરમાં આવી હતી. બંદરપરના
મંડપનાં આવી પહોંચનાં ના. સહેનસાદ અને આનુને, ગવર્નર જનરલ
ગવર્નર સર જ્યોર્જ ક્લાકે, લેડી ક્લાકે, નીકાખાનાના ચેનાધિપતિ, તેમના
આનુ લેડી ક્લાકે, લાઇકોટના વડા જનરલ, લોર્ડ બીચીપ, ગવર્નરની કાંકિ-
સીલના મેંબરો, સરકારના વડા સેન્ટરી, ઉત્તર વિભાગના કમીશનર,
લાઇકોટના જનરલ, મ્યુનીસીપલ કોર્પોરેશનના પ્રમુખ સર પ્રીદોજસાહ
મેહતા, મુંબઈના શેરીફ મી. શાપુરજી બરજેરજી ભટ્ટા, કોન્સેલર,
સર્વેન જનરલ, કસ્ટમ કમીશનર, ગવર્નરની કાઉન્સીલના વધારાના
નાભાસદો. મુંબઈ યુનીવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલર, રૉયલ ઇન્ડિઅન
મરીનના ડીરેક્ટર રોમન ક્યોલીક આર્ચબીશપ, સરકારના એકેડ-
રીઓ વિગેરેએ આવકાર દીધા હતા.

એપોલો બંદરપરના રમણીય દેખાવ આ વખતે ઘણો અપૂર્વ જણાતો
હતો. હંમેશા સામાન્ય દેખાવ કરતાં આજનો બંદરપરનો દેખાવ ઘણો
મનોહર રીતે જૂદો પડી જતો હતો. મુળના નિર્માલ્ય મંડપને કાંઠી
નાંખી તેની બાજુએ આ અવનવા પ્રસંગો શોભાવે એવો તાજમહેલની
દળ ઉપર મોટા ગુંબજવાળો મંડપ પ્રેક્ષકોને આશ્ચર્ય સ્ફુટિત કરતો
હતો. આ મંડપને બેઠક સિંધુ શાસ્ત્રીની નિપુણતા માટે માન મુદ્દિ
ઉપજ્યા વિના રહેતી નહીં. મંડપની અંદર નજર કરતાં સોનેરી ધાર-
વાળી તખતીઓ નજરે પડતી, અને જમીન ઉપર ખીછાવેલી લાલ
ખનાન તથા ખુલ્લા રંગની સીલીંગ મનોહરતામાં કિમેરો કરતી હતી.
ગુંબજ ઉપર મોટા સોનેરી કળશો ચઢાવવામાં આવ્યા હતા. આખો
મંડપ તેના પરના શ્વેત રંગને લીધે તથા સૂર્યના કીરણોના પ્રકાશને
લેધને જાણે તે ચીનાઈ માટીથીજ બંધાવવામાં આવ્યો હોય તેવો ભાસ
થયા વિના રહેતો નહીં. એમ કહેવાય છે કે જો આ મંડપ બંદર

ઉપર દાયમને માટે રાખવામાં આવે તો એક નમુનેદાર શાળા ઉમેર્યા વિના રહે નહીં. એ કે તેનું કંઈ બંધ નહોતું તે છતાં તેનું માપસરનું મેંદારણુ આસપાસના મંડપોથી કોઈ રીતે છતરતું નહોતું. શુભજ અને દીવાનખાનામાં વિજળી દીવાના લાસ ઝોળ લગાડવામાં આવ્યા હતા, અને તેમાં સોનેરી વરખની ખુરશીઓ જડવામાં આવી હતી. આ રીકાર મંડપમાં થોડીવાર થોળી તે નામવરો ૪-૧૦ મીનટિ એમ્પી-થીએટરમાં પધાર્યા હતા. આ મંડપથી એમ્પીથીએટર સુધીના રસ્તાપર મુંદર લાસ કપડું પાથરી તેની બંને બાજુપર સોનેરી રંગે રંગેલા દોરડા તેમજ એ મંડપોની વચ્ચે ના. સહેનચાહ અને સહેનચાહ બાનુની ખાસ બેઠકો તૈયાર કરવામાં આવી હતી. જેમ થીક પદ્મતીએ બંધાતી નાટકચાળાઓમાં રંગમંડપ અને પ્રેક્ષક મંડપ વચ્ચે જેવો સંબંધ હોય છે, તેવો જ સંબંધ ના. સહેનચાહને પ્રથમ બંદર ઉપર આવકાર આપવાને બંધાયેલો મંડપ, આ જોળ ચક્રવાદાર વિચાળ મંડપ સાથે ધરાવતો હતો. આ જોળ ચક્રવાદાર વિચાળ મંડપમાં મુનીસીપલ કોરપોરેશન તરફથી ના. સહેનચાહને માનપત્ર આપવાનું નહીં થયેલું હોવાથી તેની શાળા ઓર તરેહની બનાવવામાં આવી હતી. મંડપના મુખદારમાં સિંદાસન માટે એક નાનકડો શુભજ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. એ શુભજવાળી બેઠકની આસપાસ કોરા ભરી લેવામાં આવ્યા હતા, અને તેની યોચનો દેખાવ અવનવો દીસતો હતો. એ શુભજની હોળ ઉત્તમ કારીગરીના સિંદાસને જોડવામાં આવ્યાં હતાં. આ સિંદાસને વીમખીજીની મુરોથી પેટીએ તૈયાર કર્યાં હતાં ના. સહેનચાહના સિંદાસન ઉપર વધારામાં આવે એક કસબી કીનખાળની માદી મુકવામાં આવી હતી. તેમજ પગ મુકવાને દેશાણે પજુ ઉઘી માદીઓ જોડવી હતી. સિંદાસનેની ઉપર એક વિજળીક બજારી આવતો પંખો ફરતો હતો. આ સહેનચાહ ઉત્તમ બેઠકોની સમુદાય

ચક્રવાદાર વિશાળ મંડપ ઉભો કર્યો હતો. તેની બેઠકો ચઢ ઉતરની ખનાવવામાં આવી હતી; તેથી તે અસલના મુગલાઈ દરબારનું સ્મરણ કરાવતો હતો. આ બેઠકો માટેની નીચેથી ઉપર ચડતી પહેલી સોળ ચક્રવાદાર લાંબી અને વિશેષ પહોળી પગથીઓ હતી, તે ઉપર આગેવાન શહેરીઓ, સરકારી અમલદારો તથા નિમંત્રેલા પરોણાઓ વિગેરે માટે ખુરશીઓ ગોઠવી હતી. આવી સોળ બેઠકોની ઉપર ખીજી આશરે ૩૦ બેઠકો અટકેલી શકાય નહીં એવી એટલે પીઠ વીનાની હતી; તે ઉપર ખીજા લોકોને બેસવાની ગોઠવણ કરી હતી. આ સઘળી બેઠકો ઉપર પુઠ ન તપે એટલા માટે ગાદી અને તે ઉપર કપડું મઢી લેવામાં આવ્યું હતું. મંડપની જમીન ઉપર તથા તેની ચઢ ઉતરવાળી બેઠકો ઉપર સહેલાઈથી ચઢી શકાય તેટલા માટે નીસરણીઓ મુકવામાં આવી હતી અને તે ઉપર આછા લીલા ભૂરા રંગનું કાપડ મઢી લીધું હતું. આ આખો મંડપ તદ્દન ઉઘાડો હતો, અને એક ભાગ ઉપર સપ્ત તડકો પડતો હતો. થીએટરનો પાછળનો ભાગ કીલ્લાને મળતો આવતો હતો. મંડપમાં દાખલ થવાના છ વર્ગ રાખવામાં આવ્યા હતા. તે દરેકને માટે આવવા જવાને બાજુએ ગોળ દાદરો ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા, તેથી ધસારો બહુ ઓછો જણાતો હતો. બંદરના છેક કીનારાની પગથીઓથી લઈ શહેનશાહી સિંહાસનવાળા ગુબનજ મુધીના ભાગમાં વિજળીક રૈશનીની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી, અને મંડપની ઉપર તાજા ફુલની ટોપલીઓ તથા આસોપસવના હારોની પણ સુંદર રચના કરી હતી.

ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુને લેઈ આવતી સ્ત્રીમ લૌંગ જૈવી કીનારા ઉપર આવી પહોંચી કે તુરતજ મનવાર ઉપરથી ૧૦૧ તોપોના ધગદગાએ સલામી આપી, અને ડુંગરીવાળી ભૂમિએ તેનો પ્રતિધોષ કર્યો ! કીનારા ઉપર બાદશાહી ચરણકમળ પડ્યાં કે તુરતજ

સદેનશાહની જગેરે નીચે મોરચકામાં આજે. શિવજી નીચેનાં મહેલમાં,
 સદેનશાહજીનું. દાંડી વચ્ચે છે. કનુ. વિગેરેને માર માર મારમાં મેંકત
 પહેલેનાપદાર વાપમદીય, ના. અવનેરે કહેવ. તેમના મારેજાની
 મજા, મુંગમુંગી પામમવાના મગો, મગમગીએ, મગેરે અને
 આવડારો એ વિગેરેએ દર્પમણી સમાજ આજે, અને મ.માનું શામ
 પતી રહેના ઉપર જણાવેના મને મંજો મગાવાર મંડાવમાં પાન.
 પોનાની જગ્યાએ મદપદ દોડીને આવી પહેલેના નેમન દાખોડેના
 આપાંચીરો. પહેલેની રાજના શામ-મગો વિગેરેએ પત્તુ પોનપોનાનાં
 સ્થાન લીધાં, અનીમીપત્ર મેરપોરેકનના મજો પ્રમે પાને દાખમ
 મોરચાખ મયા. ને પછી બાકી મારેની વચ્ચે ના. સદેનશાહ દંપતી,
 ના. વાપમદીય, લોટ કનુ નવા ના. અવનેરે સાદેજ પીમે મમલ મંડા
 નરક પધારના નજરે પડયા. નોમ સેનના સીપાહીઓએ સ્લામની
 આપી. આ વેળાએ નામદાર સદેનશાહને માથે દાંડીચાનોનું રાન્ય
 હવ મરુ હતું. અમદાર મંડપ સાથે ના. સદેનશાહ આવી પહેલેના
 સંગીનના સરોરોથી સર્વ પ્રેક્ષકોનાં હાથો આનંદથી દલમથી રવાં અને
 પમમ વાગી. પુરજોએ ઉત્સાસથી ના. સદેનશાહ દંપતીને દર્પના
 પોમદોથી વધાવી લીધા, અને આવશર આપવાને લખા થઇ આનંદના
 અવાજે થયાં. મિંદાસનો માટે ઉભી કરવામાં આવેલી બેઠકા ઉપર
 ના. સદેનશાહ અને સદેનશાહજીનું પધાર્યા અને લોકોની દર્પગર્જનાને
 માન આપી મિંદામન ઉપર વિરાન્યા.

ના. સદેનશાહે પોનાને અનિ પ્રિય એવો નોમ સેનાધપતિનો
 સાદો અને સેન પોદાક ધારજી ક્યો હતો. ઉપર સફેત ટોપી નવીન
 રાજકુમારના ચિન્હ નરીકોના ખુલના બૂરા રંગનો આડો પટો શોભતો
 હતો. મુખ ઉપર પ્રવામની અસર ઝાઝી જણાતી નહીં. ના. સદેન-
 શાહજીનું પત્તુ આખી બદામી રંગનો રેશમી પોદાક તથા આછા

ભુરા રંગનો પટો ધારણ કર્યો હતો. તેઓ પણ સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત દીસતા હતા. નામદાર ગવર્નર સર જ્યોર્જ ક્લાર્ક તેમને ડાબે પડખે અને નામદાર વાઇસરોય તથા હીંદી વજીર લૉર્ડ ક્યુ તેમને જમણે પડખે ઉભા રહ્યા હતા. મંડપમાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરતાં કોરપોરેશનના પ્રમુખ ઝો. સર શીરોજશાહ મહેતાએ પ્રણામ અને ખુલ્લા સ્વરે છટાદાર રીતે નીચે પ્રમાણે માનપત્ર વાંચી સંભળાવ્યું:—

**નામદાર સાર્વભૌમ બાદશાહ
અને મહારાણી શ્રી મેરી.**

નેકનામ ખુદાવિંદ,

આપ નામવર હિંદની ભૂમિ ઉપર પગ મૂકો છો, તે પ્રસંગે અમે, મુંબઈ શહેરની મ્યુનીસીપાલ કોરપોરેશનના પ્રમુખ અને સભા-સદો, શહેરની સમસ્ત પ્રજા તરફથી, એ મહાન અને માંગલિક સમયે અમારી અંતઃકરણપૂર્વકની રાજભક્તિ, અમારા ગર્વ અને હર્ષના આ ઉદ્ગારો આપ ખુદાવિંદ સમક્ષ આજ્ઞા માગી રળુ કરીએ છીએ. આ પ્રસંગ ફક્ત હિંદમાં જ નહીં પણ આપ નામવરોની સત્તા જે જગદ્વિખ્યાત સામ્રાજ્ય ઉપર પ્રવર્તે છે, તેમાં અપૂર્વ છે. પૂર્વના રાજ્ય કર્તાઓએ સામ્રાજ્યનું કેન્દ્રસ્થાન છોડી સમુદ્રપારના સંસ્થાનોની કદાપિ મુલાકાત લીધી નથી, તેથી અમે આ પ્રસંગને અમારા ઉદ્ધારના ચિન્હ તરીકે લેખીએ છીએ.

હીંદી પ્રજાને આપના રાજ્યાભિષેકની વધાઈ આપને શ્રી મુખે આપવામાં આપનો નિશ્ચય, સામ્રાજ્યમાં હિંદ જે મહાન પદ ભોગવે છે તે જગતમાં પ્રકટ કરવાનો, શહેનશાહી દીલસોઝ દર્શાવવાનો અને જે પતાકાની ભાવનાઓ ન્યાય, સાય નિષ્ઠા અને પ્રગતિ છે તેની તજેની વિવિધ રંગી પ્રજાઓને સંબદ્ધ કરનાર અવિત પટો ફક્ત શહેનશાહ છે, એમ અમે ધારીએ છીએ.

શહેરમાં ગરીબોની જે સ્થિતિ છે તે સુધારતા અને આ ટાપુના કુદરતી લાભોની ખીલવણી કરતા રહ્યા છીએ, અને ઉત્તરિકમમાં રહ્યા છીએ. અમે એ વિચારતા મુદ્દિત થઈએ છીએ કે મુંબાઈના શહેરીઓમાં પરસ્પર સંપ છે તેથી તેની સ્થાપના સૌથી વધુ ઉત્તમ પાયાએ ઉપર થએલી છે, અને જે ભિન્ન ભિન્ન કોમો અને વર્ગો તરફથી આજે અમે પ્રતિનિધિ રૂપ, આપ ખુદાવિંદ હજુર હાજર થયા છીએ તેઓમાં સામાન્ય શહેરીપણાંની મળખુત લાગણી રહેલી છે.

નામદાર શહેનશાનખાતુ મેરી, આપની કૃપાવંત હાજરી નીચે, સ્ત્રીવની ઉત્તમ ભાવનાઓના એક ઉત્તમ સમૂહ તરીકે આપને લેખી, હીંદી કીનારા ઉપર આપે ખીલવાર પધરામણી કરી તેથી હિંદી પ્રજા પુનઃસજીવન થએલી આભાર અને સ્નેહની લાગણીઓથી આપને વધાવી લેતાં આનંદ પામશે. આપનું આગમન એજ સૂચવવા થયું છે કે આપ ખુદાવિંદો અમારા શહેનશાહ અને શહેનશાખાતુ છે, એ આપની હિંદી પ્રજા કદાપિ ભૂલશે નહીં. અમો અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે હિંદી પ્રજાના જ્ઞાનથી પુષ્ટ બની, હિંદી પ્રજાના શોક અને હર્ષમાં સમભાગી થઈ, અને આપ ખુદાવિંદોના માનવંત પૂર્વજો મહુમ મહારાણી શ્રી વિજયાકુમારી (વિક્ટોરીઆ) અને મહુમ મહારાજ શહેનશાહ એડવર્ડ સાતમી, વારસા તરીકે પ્રાપ્ત થયેલા હીંદી પ્રજા પ્રત્યેના પ્રેમથી આપ નામદારો પ્રિયકર થઈ પડો, અને સામ્રાજ્યના શહેનશાહી મુકુટને ધારણ કરી ઉત્તમ આર્શિવાદો અને મુખોથી વિભૂષિત થાઓ.

આ પ્રમાણે માનપત્ર વંચાઈ રહ્યા બાદ ઓ. સર પીરોજશાહે બાદશાહી સિંહાસન સમિપ જઈને ના. શહેનશાહને સલામ સાથે એ માનપત્ર અર્પણ કર્યું અને મી. પીરોજશા શેઠના તથા મી. ઈ. એમ. પ્રોસે સાથે ઉચ્છ્રી લીધેલું કોરપોરેશનનું કારીગરીવાળું કારકેટ એના-

ના આ પ્રકારના ઉદ્દગારોથી તે નામદારોના હૃદય પ્રદુષિત થયેલા દીસતા હતાં અને મુખ ઉપર પ્રમોદના ચિન્હો પ્રકટી રહેલાં જણાતા હતાં. લોકોની મેદની ઝોટલી બધી ભારે હતી કે બન્ને બાજુએ લોકો સમાતા પણ નહોતા. જે સ્થળોએ આશરે ૨૫ હજાર બાળકોને મેસાડવામાં આવ્યા હતા, તે સ્થળે સ્વારી ઘણી ધીમેથી ચલાવવામાં આવી હતી. કાલકાદેવી થઇ, પાયધુણીએ સ્વારી પહોંચી અને ત્યાંથી ભીંડીબજાર, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ થઇ કવીન્સ રોડને માગે થઇ રાજસ્વારી પાલવા બંદરે બરાબર ૫૫ મીનીટે આવી પહોંચી હતી. આ સરઘસ વેળાએ કોઈ ખામાર થઇ જાય તેમને તાત્કાલીક મદદ આપવા કસ્ટમ ચોક્કી, એપોલો બંદર, સેલર્સ હોમ, જાહેર બાંધકામખાતાંની ઑફીસ, એલિફ્રસ્ટન હાઇસ્કૂલ, પ્રિન્સેસ સ્કીટ પોલીસ સ્ટેશન, ભીંડી બજારની પોલીસ ચોક્કી, ગોલપીદાં આગળની ચોક્કી, અમેરીકા ઇંડીઆ સીનેમાટોગ્રાફ વિગેરે સ્થળોએ વૈદ્યક મદદ તથા એમ્બ્યુલન્સ તૈયાર રાખવામાં આવ્યા હતા. ચાલો આપણે પણ આ સ્વારીમાં નીકળીએ અને મુંબઈની બહાર નિહાળીએ.

એપોલોના ચક્રાવાદાર મંડપની સામે યાટ કલબના મજના બગીચામાં ચીનાઈ ફાનસોના તોરણો અને ઝાડે ઝાડે એવાંજ ફાનસો લટકાવી દીધેલાં નજરે પડે છે. એ આખી કલબના મકાનને જમીનથી તે ઠેક છાપરા સુધી રોશનીથી દીપાવવાની સર્વ ગોઠવણ મોટા પાયા ઉપર કરવામાં આવેલી હોય તેમ દીસે છે. કલબ ઉપર રંગબેરંગી વાવટા લટકાવી નામદાર શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુને આવકાર આપનારા અને તેમનું લાંબુ આયુષ્ય ઇચ્છનારા—Welcome (ભલે પધારો) God save the King (ઈશ્વર રાજાનું રક્ષણ કરે) India welcomes her Emperor and Empress. (હિંદ પોતાના શહેનશાહ અને શહેનશાહ બાનુને આવકાર આપે

છે.) લેખો, ધ્યાન ખેંચો છે. પાશ્વરના નાનજનરાજ લેડેવનો મધુનાર
પણ 'તેજ' લાવક છે. તેની પદ્મ વાવડા અને તોરણોની સગવડ
દેખી મેળો મળેદરે જાણાય છે. તેની નીચે Heavenly light our
Guide એવો મુદ્રા લેખ નજરે પડે છે. એ સમય મહાન ઉપર
રાજાની પદ્મ મોડાવણ કરેલી છે, એટલું જ નહીં પણ તેના કુરોડ
સમયે કોરવો બાંધી સુગની વિનયીક રાજાનીની આકર્ષક વ્યવસ્થા કીધી
છે. તેજ પ્રમાણે એપોલો રાજા બહાર પડતાં દોડેલો. સમુનાર
પણ બંધ છે. ક્રેસીડન્સી એસેસીએચન વાળા મહાનની એક બાજુએ
ખાલી જમીન ઉપર એક માંચડો ઉભો કર્યો છે. અહીંથી માંચડાએની
અમમાર ચાર ધાવ છે. એ મહાનને લાલ કુદ્ધ પાનરની માથેકો ટંગેલી
છે અને કમખી ભરતના કુંડાઓ પણ મુકવામાં આવ્યા છે.
વચ્ચે વચ્ચે ઘંટા, ચહેનચાહની છત્રી છ. આર. અને એમ.
આર. ના કુંડા અક્ષરો લટકાવી દીધેલા જાણાય છે. એ રસ્તા
પર આવેલી મીસનરની કુંપનીએ પોતાની દુકાન ધન—પતા-
કથી સમુનારી તેપર God bless and protect our
Gracious King and Queen and all the Royal
children—(હમિર અમારા રાજ્ય રાણી અને ચહેનચાહી કુટુંબના
બધા બાળકોને આશિર્વાદ આપી તેમનું રક્ષણ કરો.) નો લેખ લટ-
કાવી દીધો છે. સરખસ તે પછી સેલ્સ હોમ આગળ આવી પહોંચે
છે. અહીં આગળ આગળોટની ઉભી કરેલી આકૃતિ નજરે પડે છે.
સેલ્સ હોમ અને વેલ્ડીન્ટન ફાઉન્ટન આગળ બાદચાહી પરાજાઓને
આવકાર આપવાને એક સુંદર કમાન ઉભી કરવામાં આવી છે. તેનો
પણ મુંગાર સરસ અને વિવિધ રંગોની પુરવણીથી ઓર ખુબીદાર
જણાય છે. એક સુંદર કમાનની વચ્ચે India greets Their
Royal Majesties—(હોં આપ નામવરોને નમન કરે છે.)

માગે મુંબાઈની પ્રજા, કરજોડી પ્રજા પાસ;

મહારાજ મહારાણીને, આપો મુખ અવિનાશ.

કમાન ઉપર વિજળીક રોશનીની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. શણગાર માટે મોતીની શેરો લટકાવવામાં આવી છે. દીવાલ ઉપર માણસના માથાવાળો એક ધરિની બળદ ચીત્રવામાં આવ્યો છે. આ રસ્તા પર આવેલાં ગ્રેશામ બ્લીડીંગ અને ઈસ્ટર્ન બેંકના મકાનને રંગબેરંગી વાવટા અને તોરણોથી શણગારી તેની પર. G. R. અને M. R. ના અક્ષરો ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. સરથસ તે પછી શીલીપ કંપનીની દુકાન આગળ આવી પહોંચે છે. આ દુકાન આગળ બે સુંદર મુનદવાળા સ્થંભો ઉભા કરવામાં આવ્યા છે. આગળ ચાસનાં એલીન બ્લીડીંગ, રેન્ડર્સ બ્લીડીંગ, અને બ્લાકટિવે લેડલો કંપનીનાં મકાનો પણ પુર્તીઆન જેટલા કુંડા, સુંદર રંગબેરંગી વાવટા, તોરણો અને મુશકેમોથી શણગારાયેલાં વૃંદાં શકાય છે. બ્લાકટિવે કંપનીની દુકાન આગળ બે દેહેરીવાળા સ્થંભો ઉભા કર્યા છે અને બ્લીડીંગ ઉપર God bless our King and Queen-કથિર અનારાં રામ-નાણીનું કલ્યાણ કરો, નો લેખ લટકાવવામાં આવ્યો છે. ફોર્ટ બ્લીડીંગ, કેનેડા બ્લીડીંગ, અને સ્કોટ કંપનીની દુકાનો પાસે પવન-પવન કપોરો જેવાં રહી છે. તેમાં લીન સુધીના મકાનોનાં એક પણ મકાન એવું જાણ્યેલ નહીં પડે છે કે જ્યાં પુર્તીઆન જેટલા વાવટા અને તોરણો દરિઓએ લગાવેલાં ન હોય. તેથી હીંમ આગળ આગળ ના. સરિયારદાસ દવરદારના પૂર્વ જાનની જાણી ૫૬ આપલેને થાય છે. હીંમ જાણે છે કે "The Navy League Welcomes our Saviour King" એવું કહેવાય છે કે ફોર્ટ પદ વિસ્તરેલું ફોર્ટ હીંમ તે તે સરિયારદાસ ના. તે સરિયારદાસ છે. જાણીને આન આગળ, તેથી સરિયારદાસ ના. તે સરિયારદાસ છે. જાણીને આન આગળ, તેથી સરિયારદાસ ના. તે સરિયારદાસ છે. જાણીને આન આગળ, તેથી સરિયારદાસ ના. તે સરિયારદાસ છે.

ઇંડાની આકૃતિવાળા ગ્લોબ પણ સોભી રહ્યા છે. સ્વતંત્રતા દેવીના પુતળાના
 પગ આગળ વધારે લક્ષ ખેંચાય છે. લાલ ઝાંઝરવાળા એક મોટા, સફેદ
 ઝુંડાની ઉપર G. R. I. Vinat Imperator નો મોતેરી
 અક્ષરોનો લેખ અને તેની ઉપર રાજ્ય મુકુટનું ચિત્ર છે. ઓશીસની
 કાળી બાબુએ જ આરકુ ગોઠવવામાં આવ્યું છે—તેની કમાન ઉપર
 વચ્ચે વચ્ચે રાજમુકુટ છે અને તેના બન્ને બાબુના મિતારામ
 થાંભલા ઉપર રોશનીની તૈયારીઓ છે. કમાનમાં Urbs pri-
 mus in Indis એવો મુદ્રા લેખ કાઢવામાં આવ્યો
 છે. સ્વારી ધોળીતળાવપર આવી પહોંચી. આ રસ્તાપરની મેંટ
 એવીઅર્સ કોલેજ અને એલ્ફીન્સ્ટન હાઈસ્કૂલના મકાનપર વાવટા
 લટકાવવામાં આવ્યાં છે. ધોળીતળાવના રસ્તાપર બબ્બેની જોડીમાં
 ચાર સ્થંભો એલ્ફીન્સ્ટન હાઈસ્કૂલ આગળ, એસ્પેનેડ રોડ આગળ,
 કાલબાદેવીરોડપર જવાના રસ્તાપર અને ગીરગામ જવાના રસ્તા ઉપર
 ઉભા કરવામાં આવ્યાં છે. આ સ્થંભો ઉપર સુંદર તોરણો લટકાવી
 તેનાપર કાગળના હાથીઓ ઝુકાવવામાં આવ્યાં છે. સરથસ હવે કાલ-
 બાદેવીના રસ્તાપર વળે છે. જો કે કેટલાક વેપારીઓએ અહીં પોતાની
 દુકાનો શણગારી રાજભક્તિ દર્શાવી આપી છે, પણ પાછળના મુકાબલા
 માં તે ઝાંખા જેવો જ નજારો છે. અહીં આગળ, યુરોપીયન
 શાહી અને દેશીશાહી શણગારોનો મેદ પ્રત્યક્ષ ધર્મ આવે છે. ખજુ-
 રીના પાંદડા, કેળના સ્થંભો, રાતા, હુરા, લીલા, રંગના વાવડા
 વિગેરે સારા પ્રમાણમાં શોભે છે. જુની મનીસ્કુલનું મહમદી મકાન
 આગળ એક આરકુ કબુ કરવામાં આવ્યું છે મકાન સારી રીતે
 શણગારાયેલું છે. ચીનાઈ બધર્સ તથા ફેંટાના વેપારી મીઝીમી
 પણ સુંગરની યોજના દીકરી છે. ભર્યા ખીટીગનો દેખાવ આપણું
 ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ના. ચહેનચાક તથા બાલુની છબીઓ ત્યાં

સાંભળી છે, અને તેની પાછળ રાણની બે થડી ચર્ચિ કરે તેવી છે. સુ મુખારની મોજાના નીકે કરી છે. આજ બી-પી-મને દેખવ આપવું ના પાન જેવે છે ના. સદેનચાલ નવા બાનુની છત્રીએ ત્યાં પાછળ છે, અને તેની પાછળ રાણની બે થડી ચર્ચિ કરે તેવી છે. બી-પી-મને દેખાવ પંજુ અચ્છો છે. દેવજી માલજી મરેરીની મનને પંજુ વાવટા તોરણથી સોબાવવામાં આવી છે. મારવાડી નંદરાજ સુરજમણના મહાનને પંજુ બોલે તળાએથી રોકે રોમ સુધી શમળના કુમોની તોરણો પડેસંવચમાં આખ્યાં છે. બાનુ પુરજીમંદ પન્નામાલના મહાનપર Greetings to Their Majesties from P. Pannabai—(મી. પન્નામાલ તરફથી નામદાર સદેનચાલ નવા સદેનચાલબાનુને નમન.) ના લેખ ટાંચી મહાનપર વાવટા લગાડવામાં આવ્યા છે. આ રસ્તાપર લોકોની ધમાક પંજુ મોટા પ્રમાણમાં પસાર થતાં મરપસમાં સદેનચાલી મુગડને વધારી લેવા સંખ્યાબંધ પુરજો ઉત્સાહી થઈ રહ્યાં છે. ચળખદાદર શીવસાલ મોતીસાલ નવા સુમેશરના બંબાખાનાને વટાવી સ્વારી પાવણુની ઉપર આવી પડેસંચી. પાપપુણીનું જૈન દેસસર પંજુ ઉત્તમ રીતે ચણુમારવામાં આવ્યું છે. તે પર ના. સદેનચાલને આવકાર આપનારા અને નમન દર્શાવના જેવો સરકાખ્યા છે. આગળ રસ્તાપર ચાર સ્થંભો ઉભા કરી તેના ઉપર નાજના આકારનો છુમટ શીટફીનરીથી ચણુમારી લગાવવામાં આવ્યો છે. હવે બી-પી બળરના રસ્તા તરફ વળીએ. અદાના ખાનગી મકાનો તો લુખા જેવાંજ નજીવ છે, કોઈકોઈ મસજીદ ઉપર વાવટા ને રાણની નજીવ છે. સેંડદરદે રોડ ઉપર કમિટી તરફથી ચાંબલા નાંખી નગ બળરના નામ સુધી ચણુમાર થયેલો છે. વચ્ચે સ્થંભો પંજુ નાંખ્યા છે. અને કોટની પેડે બપાનીજ કુલોની દાર કટાર બોધ આનંદ થાય છે. નગ બળરની મોટી મારજીટ સારી રીતે વાવટા

ગુજાની મુજાકાનનો આ સમય બહુ આનંદથી પસાર કર્યો હતો. તે
 વેળા હાજર રહેતો એક અમલદાર જણાવે છે કે જે વખતે તે
 નામદારો દેરાસાર વાંદરાઓને ખાવાનું નાંખી ગમત મેળવતાં
 હતાં, અને આ આટક્યાળા પ્રાણીઓનાં આટપડાંથી આનંદ
 મેળવતાં હતાં, તે વખતે એક નદી વહી રાખી શકાય એવો
 ખતાવ ખતવા પામ્યો હતો. જ્યારે ના સહેનશાદયાનું વાંદરા વળીને
 એ વાંદરાને ખાવાનું નાંખતાં હતાં, તે વેળા એકાએક તે વાંદરાએ
 તે નામદારની ટોપી તરફ ત્રાપ આડીને ટોપીની આગળે એક બાગ
 નજરૂન રીતે પકડી લીધો હતો, વાંદરાની આ ઓર્ગાની ત્રાપથી ના.
 સહેનશાદયાનું સહેજ પગ નદી પછુ ગમવાયાં. હાજર રહેતા એક
 મોટા અમલદાર વાંદરા તરફ કોકેડે ગીતાની સાગળીથી ધમી મવા.
 આ દેખાવ જોઈને તે નામદાર ગેરથી દસી પડ્યાં હતાં. વાંદરાના
 પાંચાળથી ટોપીની આગર ઓગવવાનાં આવી અને તે નામદારો દર્શન
 કરેલે ત્યાંથી અમળા વધ્યાં હતાં અને તે નામદારો મુજાકાની કિલ્હી
 તરફ ગયા તીકાવાં હતાં અને તે પ્રસંગને મળે વીરોડીનવા દર-
 નાતક એકાએક સુદર રીતે સમુદાયવાનાં આવ્યું હતું. એકાએક
 મરિજર જામને કાલ-ગીલા રંગનાં જાવર અને દુધાવાં સમુદાયવાનાં
 આવે હતી, અને એકે એકાએક પગ તેવુંજ કપડું કપેડી તે-
 વનાં આવ્યું હતું. એકાએક એકે એકે એકાએક દેખનાં દેખી નીચ-
 રાગ આવ્યો હતો અને મરજીન કિલ્હી થાકને અને દરબાર દેખી
 દરબાર દેખનાં આવ્યાં હતાં ના સહેનશાદ અને સહેનશાદયાનું
 નદી એકેએક વાંદરા, ત્રાપ દર અને સહેનશાદ અમલદારનાં નીચના
 ના ત્રાપી મેળવનાં વેળાે અને જાલ કોકેડીનવા દરબાર એકેએક
 દેખનાં હતાં આજ રૂના પગ અને અમલદાર કિલ્હી દરબાર દેખ-
 નાં તે નામદારને દરબાર વાંદરાની વાંદરા દેખનાં હતાં એકેએક

ઉપર તે નામદારોનો ના. ગવર્નરે સુતાર કીધો હતો; અને રોચન
ઉપર દાગર રહેલખિની સાથે મુલાકાત લેવાની હતી. મુલાકાત પુરી
થતાં તે નામદારો પોતાના ખાસ સચુનમાં ગીસલમાં હતા; અને દેન
ઉપડી ઝડી હતી. ઉપડી વખતે લશ્કરી ટુકડીએ લપીઆર નામની
નામદાર રહેનચાહ ત્યાં ખાનુને ખાન આપ્યું હતું. દેનનું જિંજન
લોહો-સુપ્રિ-રે-ડે-ટની દેખરેખ તમે અમાવવામાં આવ્યું હતું. બાદચાહી
દેનની આગળ એક પાછવટ એજન એક માઈલ દુરથી રાખવામાં
આવ્યું હતું. દેનની મુસાફરી દરમીયાન સાધન ઉપર દરેક જીજ્ઞાસુની
પોલીસે ચોકસુ કામે દૂર ઉભા રહી પહેરો બગો હતો. બાદચાહી
દેન પછી નામદાર ગવર્નરની દેન ૧૧ વાગ્યાને અમલે મુજબથી
ઉપડી હતી, અને તે પછી ૧૫ મીનીટ કોરોનેચન એક્સપ્રેસ દેન
દીલી જવા ઉપડી હતી. ના. રહેનચાહની દેન સવારના સાડા ૭
વાગ્યાં વગેરે રોચને પહોંચતાં ચ-મશી લેવામાં આવી હતી. તેની
દરેક જોડવણ ત્યાંની રેસીડેન્સીએ કરી હતી. ૯-૪૦ કાલે પહોંચતાં
ત્યાં નાસ્તો લેવામાં આવ્યો હતો, બપોરે સવા વાગે નાગડા રોચને
ખાલું લેવામાં આવ્યું હતું. ૪-૩૫ મીનીટ ચાહ લેવામાં આવી હતી
અને રાત્રે સાન વાગે કાપરીન રોચને ચાલું ખાલું લીધું હતું. તા.
૭ મીને મુરવારે દસ વાગે દેન દીલીના સલીમમદ નામના બુર્જના
રોચને આવી પહોંચી હતી.

દિલ્હીમાં તાજપોથીનું દરબાર— વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ.

શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્ર ચૂડામણી રાજરાજેશ્વર પંચમ જયોર્જ, તાજપોથી દિલ્હીએ અને ગુરુવારે સવારે દશ કલાકે બારે શાહમાઠ સાથે દિલ્હીમાં આવી હત્યા હતા. આ આવનવા પ્રસંગે દિલ્હીની કુદરતી શાન્તાએ અને મંત્રાને આવનવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. દિલ્હીમાં તેમજ વિદેશવાસી એશીયા, યુરોપ, અને અમેરિકાના પ્રદેશોનાથી પણ કિલ્લે પ્રવાસીઓના યોગાથી દિલ્હી આજે લગભગી ગઈ હતી. મોતમેલી પડતી પછી અનાથ ગમેલી દિલ્હી આજે અનાથ બની હતી. આજે સંઘર્ષિત પ્રસંગે દિલ્હી નગર, રૂપા નામિકાએ ખાતાના શિન્તાજના એવારણુ કરને વધારવા માટે જતા અને શાહમાઠ બની વિવિધરંગી સજાઓને ભર્યા હતા. મદિનાએ થવાં જાવની સવામન સંધ્યા પૈથરીએ વેળે પહેલે દિવસે સંજીવનના આશુ મળ્યું હતી, તે આજે સંપૂર્ણ વિવિધતાં આવી ગઈ હતી. પહેલે જાતનાં દિલ્હીના સર્વજનનાં સેવકોનાં સંકેતનારને આવકાર દેવા માટે સર્વ પૈથરીએ થવા માંડી હતી. ફોર્મલિટી, નર્સિંગ, લગરી, દુહીઓનાં ફોર્મલિટી અને મેજરજેનાં સંકેતો, મર્સિ કિન્સલર હાથે એવર હતી હતા. સાત સપ્ત પૈથરીને બહારથી આવનારા માને ફોર્મલિટી સંકેતો, નર્સિંગ, મેજરજે, નર્સિંગ પણ પૈથરીએ નગરી સર્વે હતાં. શિન્તા દિલ્હી દોહા જતા તે હેલ દિલ્હી સર્વેના રમ્યા હતા. લગરીઓનાં મેજરજેનાં મેજરજેનાં દરબાર દરબાર હતાં હતી હતાં તેનાં વધુ, શિન્તા, સુભાગ દિલ્હી

આમ ધ્યાન ખેંચના હતા. “ સુલીમગઢ ” રોડન, જામુનાના કામ પાળીયાળા કાંડા ઉપર આવી રહેલું એક રોડન છે. ત્યાં આગળ ના. ઇલેનસાહ તથા ચહેનસાહબાનુને આવકાર આપવા ખારે એક બન્ધ આરકુ’ ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું. તેમજ ચિટ્ટીશ દિ’દની દરેક લરકરી દુકાનીના પ્રતિનિધિઓને ખજુ દારબાંધ બ્રાહ્મવવામાં આવ્યાં હતાં. છેલ્લા સીતેર વર્ષમાં દિ’દની ખાતર ખીટીશ રાજ્યને પડખે રહી લડનારા મીન-ટીમેટ, દક્ષીણ આફ્રિકા વિગેરે દેશોમાં જન્મે ખીટીશ રાજ્યનો રંગ દાખવનારા ૮૫૦ સરસીર પુરોહિત આ વખતે સર્વ કોઈની દૃષ્ટિ ખેંચતાં હતાં. ના. ચહેનસાહના આગમન પૂર્વે થોડી વારે લોર્ડ હાર્ડિંગ અને તેમના પત્નીના આગેવાનપણા નીચે સઘળા નામંકિત અમલદારો, સદ્ગૃહસ્થો તથા સમારીઓ ગાડીની રાહ જોતાં હતાં. બ્રાહ્મણ સહુન ઉભું રહેવાનું હતું, તે સ્થળની સામે રાયલ બંકશાયર પશ્ટનની ખીજ દુકાની ખડી કરવામાં આવી હતી. ૧૦ નો ટોકોરો થતાં બ્રાહ્મણી ટ્રેનની સીસેટી થઈ અને સર્વ પ્રેક્ષકોને પ્રમત્ત બનાવી દીધાં ! ગાડી થોભતાં ના. ચહેનસાહ ખીટીશ સૈન્યના મહાન સત્તાધારી અને સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિઆની પદવી સન્મેષા પોસાકમાં બહાર પધાર્યાં. ના. ચહેનસાહબાનુએ સફેદ રંગના સાટીનનો પોશાક મળ્યો હતો. તે ઉપર શુભાળ અને જુરા ધનુષ્યના આકારનું નકશી બરતકામ દીસતું હતું. તે નામદારે ઓર્ડર ઓફ ધી હાર્ટર, કાઉન્ટ ઓફ ઇન્ડિઆ વિગેરે પદ્કો તથા દીસતો જુગ્મ લટકાવ્યા હતા. આથે ધોળા ધાસ-જૂરા પાંજની ટોપી ધારણ કરી હતી, અને હાથમાં નાની સફેદ છત્રી શોભી રહી હતી. તે નામદારે ગાડીમથેરી ફનર્ચો કે નરનજ ગવર્નર જનરલ તથા લેડી હાર્ડિંગ તેમનો આદર સત્કાર કર્યો, અને સઘળું રોડન હર્ષના પોકારોથી ગાજી રહ્યું. ના. ચહેનસાહ તથા ચહેનસાહબાનુએ લખ્તે પ્રવાસ કરેલો હતો, છતાં તેમનું આરોગ્ય જોરું ને તેવુંજ સચવાઈ

રહ્યું હોય, તેમ તેઓના મુખડા ઉપરથી સ્પષ્ટ થતું હતું. લૉર્ડ ક્યુ
 યોડા વખત ઉપર માંદગીમાંથી ઉઠેલા હોવાના ચિન્હો પણ દીસી
 આવતાં હતાં. ના. લૉર્ડ હાર્ડિંગના પુત્રી ઓ. ડાયમંડ હાર્ડિંગે ના. શહે-
 નશાહખાનુને એક સુંદર અને મનોહર ગજરો ભેટ કર્યો. ગાર્ડ ઓફ
 ઓનર્સની પદ્ધતિ હયાત્યાર નમાવીને સલામ આપી કે તરતજ પ્રજાકીય
 મંંગીનનો મધુર સરોદ વાતાવરણમાં હલમલી રહ્યો. અને તે સાથે ૧૦૧
 તોપોના ધડાકાએ પણ પુરને ગળવવા માંડ્યું. પહેલા ૩૪ બડાકા
 થયા એટલે લશ્કરી દુકડીએ એક હર્ષભેર બાર કર્યો, અને પાછા
 ખીજા ધડાકા શરૂ થયા. તેની મંખ્યા ૩૩ ની થઈ એટલે ખીજો ખુ-
 શાલીનો બાર કર્યો. એ પ્રમાણે છેલ્લા ૩૪ ધડાકા થતાં ત્રીજે બાર
 થયો. આ રીતે ના. શહેનશાહની પધરામણી જાહેર થતાં લોકો ખેહફ
 ખુશાલીમાં આવી ગયા. ખાદ ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહખાનુને
 સરદાર મંડપમાં લેઈ જવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં તે નામદારે પધાર્યા
 પછી હોદ્દાના મુખ્ય સત્તાધિકારીઓને તેમની સમક્ષ રજુ કરવામાં
 આવ્યા હતા. તે સર્વમાં સર જ્યોર્જ ક્લાર્ક પ્રથમ હતા. ત્યાર પછી
 મદ્રાસના ગવર્નર, પંજાબના લે. ગવર્નર સર લ્યુઇસેન, હાંદી સેનાપિપતિ,
 બર્મા, બંગાળા અને મંયુક્ત પ્રતિના લે. ગવર્નરને, બંગાળાના વડા
 ન્યાયાધીશ સર લોરેન્સ જેન્ડીન્સ તથા દેશી રાજ્યોના રેસિડેન્ટ વિગેરે
 હતા. રૂક્ત ઉદેપુરના મહારાણા સિવાય આ પ્રસંગે કોઈ દેશી રાજાને
 આવવાની તકની આપવામાં આવી નહોતી. ઉપર કહ્યા તે સત્તાધિક-
 રીઓની પીઠાન પૂરી થતાં ના. શહેનશાહે ગાર્ડ ઓફ ઓનર્સની દુ-
 કડીની તપાસ લીધી હતી. તે પછી બાદશાહી સ્વારી સલીમગઢના
 રોસનેથી ઉપડી, અને દેશી રાજ્યોએ ડિયામાં લેવા હરજા મંડપ
 તરફ પગે ચાલતી વળી. કીશામાં પેસનાંજ વાવટા દાદી ઉપર બાદશાહી
 રાવમે હિરાવામાં આબો. દેશી રાજ્યોના સ્વામી મંડપમાં ના.

નીચામાં, ના. ગાયકવાડ સરકાર સર સવાજીરાવ, મેસુર, અમીર આ-
 દિના મહારાજાઓ, ના. સાધીઆ હોલકર, ના. ઉદેપુરના મહારાજા
 વિગેરે હાજર હતા. રાજાઓના નામો, ક્રિયા કરાવનાર અધિકારીઓ
 વગેરે સંબંધિયા તે પાછી ૧૧ વાગતાંનો વખત થયો એટલે બાદશાહી
 તંત્રમાં ના. સહેનશાહ દંપતીને પધરાવવા માટે સરખસ કાઢવામાં
 આવ્યું. જે મામે ઉપરથી સરખસ પસાર કરવાનું હતું, તે માંગ ઉપર
 સવાજી ૪ લોહોની ધમાક આવી રહી હતી. રસ્તા બંધ થઇ જવાની
 કારણે હજારો આણંદો બેઠાં નીકળી પડ્યા હતા. લગભગ આઠ
 વાગ્યા પૂર્વે આખી ગેલેરીઓ ચીકાર, અરાઈ ગઈ હતી. તે પછી મા-
 મુસોના ટોળા સમાનો નહોતાં. જુમા મસીદની આગળ મોટા મુદત્તો
 એકઠા થયા હતા. અહીં બેસવાની શી શ. ૧૫ બેજામાં આવી હતી.
 જાનામાં સ્ત્રી વર્ગને બેસવાને માટે સગવડ કરવામાં આવી હતી.
 આખા આંદની ચોકના રસ્તાનો વચલો આમ માંચણથી બાંધી લેવામાં
 આવ્યો હતો. નવ વાગ્યાની શરૂઆત થઈ ત્યારે શુરખા અને પુરા-
 પીપન એપ્રીસરોએ આવી પદેખી રસ્તાને સુરસિત કર્યો. છતાં લગભગ
 ૧૦ વાગતા મુઘી લોહોને આંદની ચોક અને ખીજી આણંદોએ દરવા
 રેવાની પૂર્વે છુટ દની. પોલીસ લોહોના કુત્સાદને આડી આવની
 નહોતી. પુરાપીપન અમલદારો પછી ધળીજી મમનાથી વર્તના અને
 જરાક કહેવામાં માત્રે તે અરગત કરી આવવા દવા. મોટા રસ્તા ઉપર
 શરારોની જે દાર જામતી હતી.

એક તરફથી દેહી રાજ-મહારાજાઓની સંખ્યાની મુલાકાતનું
 કામ ચાલતું હતું. તે વેળા ખીજી તરફથી ના. સહેનશાહને આજાર
 આપવા શરૂઆત ઉપર હાજર એકા-અવર્તેશ બનેં સેરોનંદ મરતેશ
 વિગેરે " રિઝ " ઉપરની એમ્પીયોએટરમાં પિરપોટની બેઠા બેઠને
 યોગ્યતાના દિલાસાદાર સાથે મજારીન્ય અદારમાં દૃષ્ટી મર્ષ દવા.

અહીંથી સવારી શરૂ થયેલી ગણીએ તો સવારે ૧૧ વાગતાથી ચાલુ થયેલી સવારી બપોરે બે વાગ્યાં સુધી ચાલુ રહી હતી. ફક્ત વચમાં અર્ધા કલાકનો ખાંચો પડ્યો હતો; કેમકે આ ગવર્નરો આવી પહોંચ્યા પછી ના. શહેનશાહ અરધે કલાકે આવ્યા હતા. આટલા વખતમાં ઇચ્છાંક વિગેરે સચિત્ર વર્તમાન પત્રોના પ્રતિનિધિઓએ પોતાના ગળામાં અનેક ટ્રેસરા લટકાવીને શહેનશાહ વિગેરેના ચિત્રો પાડી લેવા માટે તૈયારીઓ કરી હતી.

હવે શહેનશાહી સવારી કિલ્લામાંથી નિકળી, જુમામસ્જિદ, ચાંદની ચોક, ફત્તેહપુર બજાર, કવીન્સ રોડ, ડફરીન ખીજ, મોરી ભાગેળ, રાંજપુર રોડ, ચૌશુબ્જ રોડ જેવા મુખ્ય રસ્તાઓ પસાર કરીને રીજ ઉપર જવા લાગી. આ સરથસને મોખરે પંજબ પોલીસનો ઇન્સ્પેક્ટર મી. લી. ફ્રેન્ચ હતો. તેની પાછળ પહેલી ડ્રેગુન પંચટણ, સેનાધિપતિનો રસાલો, ના. ગવર્નર જનરલના બાડીગાર્ડો અને રસાલો વિગેરે લશ્કરી દુકડીઓ ચાલતી હતી. એમ કેટલુંક લશ્કર આલ્યું ગયું ત્યાર પછી તોપખાતું દમામ સાથે આવ્યું. વળી ખાલી સ્વાર, વળી પાછી તોપો એમ થોડો વખત હારમાલા ચાલી. ત્યાર પછી લશ્કરી અમલદારોએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તેમનો ભવ્ય રાતો સુંદર પોપાક, છાતીપર સોનેરી રીબન્સ, માથે શ્વેત પીંછાં, ખીજ લશ્કરમાં ભાત પાડતાં હતાં. વળી કાળા ક્રોક કોટમાં ઘોડાને અમકારીને લાવતા જતા હતા, હવે જરીના રમાલ આદિ રાજચિન્હ ધારણ કરી જતા યુરોપીયનો જણાયા. આવી રીતે ભગ્યના કાકમાક અને ટંકા વિગેરે પસાર થયાં ન થયાં એટલામાં ના. શહેનશાહનો ઘોડો જણાયો. તેમની આગળ તેમના એડીકાં મહારાજા સીધીઆ તેજદાર કાળા ઘોડા ઉપર, વિઠાનેરના મહારાજા શ્વેત અશ્વ ઉપર સ્વાર થકને ચાલતા હતા. તેમની સાથે રામપુરના નવાબ પણ હતા. તેમની પછી ના. શહેનશાહનો

$$\frac{\partial}{\partial t} \left(\frac{\partial \mathcal{L}}{\partial \dot{\mathbf{r}}_i} \right) = \frac{\partial \mathcal{L}}{\partial \mathbf{r}_i} \quad \text{for } i = 1, 2, \dots, N$$
[illegible]

આદલાહે પોતાની સત્તાની ચઢતી કળામાં પણ આપ આદલાહ ખુદાવિંદ
જેટલા વિશાળ રાજ્યપ્રદેશ ઉપર સત્તા ચલાવે છે, તેટલા વિશાળ
રાજ્યપ્રદેશ ઉપર કદિ પણ સત્તા ચલાવેલી નથી. આથી કરીને આપ
આદલાહ ખુદાવિંદની અહીંની હાજરીના પ્રસંગનો જોટો હિંદના
ઇતિહાસના સઘળા વિવિધ અને હલમલાવી નાંખનારા પ્રસંગોમાં ગણી
આવતો નથી, તેથી આ પ્રસંગ સદા સ્મરણીય રહેશે.

સહેનશાહ પ્રતિ રાજ્યભક્તિ ધરાવતી, એ ખાસ કરીને દિલ્લી
પ્રગતો સદ્ગુણ છે. અનાદિ કાળથી ઋષિઓ અને ધર્મગુરુઓએ એ
સદ્ગુણ તેમનામાં ઓતપોત કર્યો છે, અને આપ નામદાર આદલાહ
ખુદાવિંદના વિશાળ રાજ્યપ્રદેશોમાં આપ ખુદાવિંદની બીજી કોઈ પણ
પ્રગત ક્ષીટીયહિંદના વતનીઓ કરતાં વિશેષ રાજ્યનિષ્ઠ અને રાજ્યભક્ત
નહીં હોય. દિલ્લી સહેનશાહતમાં જૂદી જૂદી ભાષાઓ બોલતી અને
જુદા જુદા ધર્મો પાળતી અનેક પ્રગતો છે. પરંતુ ઉત્તર દિનાસયના
પરશ્વથી દંડાયેલા શિખરોવાળા પ્રદેશથી આરંભી દેહ દક્ષિણે દંતકથામાં
ગણાયેલા રામેશ્વર સુધિના તથા પશ્ચિમે પર્વતોની હારોથી આરંભી
પૂર્વે ચીન અને સીયામની સરહદ સુધીના પ્રદેશની સઘળી પ્રગત આપ
આદલાહ ખુદાવિંદની રાજ્યભક્તિ અને જાત તરફની રાજ્યનિષ્ઠા અને
રાજ્યભક્તિથી એકત્ર થયેલી છે, અને આપ આદલાહ ખુદાવિંદે આપતો
રાજ્ય સ્વચ્છ શરૂ થયેલા દુકંડ સ્મરનાં અનાદી રાજ્ય કરેલી પવરા-
ભક્તિથી અનિનાન અને હરેલી જે લાગણી પ્રદર્શિત કરવાની અને
અહીં જોડેલા કરીએ થીએ, તે લાગણી ભ્રમર દેશમાં, દરેક ગામમાં,
શહેરમાં અને નગરમાં અહીંના કરતાં હજાર ગણા રાજાઓ પ્રદર્શી
નહીં હોય, જે કે તે કેટલી પણ રીતે હિંસાદમાં વિવરતી હશે નહીં.

આપ આદલાહ ખુદાવિંદની પવરાભક્તિથી અનન્ય રીતે હાર
જે, તેમાં જા. સહેનશાહજીવતુ. જેમને અને આપ આદલાહજીવતુ કહિંદો

શબ્દો નહીં, એટલું જ નહીં પણ દિલમાં જે ચારિત્ર્યો તેમના તરફ દેખાતું પૂરું ભાવે પ્રકટ થયેલો છે અને સપાટ દિલવાનોના હૃદયે આકર્ષણેલાં છે, એવું ચારિત્ર્ય ધરાવનાર શબ્દો તરીકે આવકાર આપીએ છીએ. તેમની કૃપાવંત હાજરીથી એ હૃદયો અનિતપણે વધારે થયેલો છે. અમે પ્રભુને એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે આપ બાદશાહી ખુદાવિદોને આરોગ્ય, સુખ, સંપત્તિ અને દીર્ઘાયુષ્ય આપે; અને અમે એમ ઇચ્છીએ છીએ કે આપ બાદશાહ ખુદાવિદોના કમ્યાનુકર રાજ્ય જન હેઠળ દિલો સહેનસાહન ધીરે ધીરે સુમેહ, સાંનિ, આબાદી, અને સતોષમાં પ્રગતિ કરે. અમારી સારી પેઠે એવી ખાતરી છે કે આપ બાદશાહી ખુદાવિદોના હૃદય સમક્ષ આવી ખીજી કોઈ પણ ઇચ્છા વિશેષ સમીપ નથી.

માનપત્ર વાંચી રહ્યા બાદ એ. મી. જેન્કીન્સે રૂપાની એક લખબોળ રકાખીમાં મુદીને ના. સહેનસાહને અર્પણ કર્યું. રકાખીમાં નીચે પ્રમાણે લેખ હતો:—

"નામદાર સહેનસાહ અને સહેનસાહબાનુની દિલ્લી ખાતેની સન ૧૯૧૧ ના ડીસેમ્બરની તા. ૭ મીએ પધરામણી થઈ, તે સમયે તે, નામદારને આવકાર આપનાર માનપત્ર ખીટીય દિલ્લના રહેવાસીએ તરફથી દિલ્હીના નવાઈસિંહની ધારાસભાના સભ્યોએ અર્પણ કર્યું, તેની સાથે બેટ આવવામાં આવી."

ઉપર દેખા તે માનપત્રનો ઉત્તર નામદાર સહેનસાહે કૃપાવંત મહેને નીચે પ્રમાણે વાંચ્યો:—

સહેનસાહબાનુ અને મારી પોતાની તરફથી અમારા હૃદય ઉપર ગંભીર અસર કરનારા સખ્તોવાળા તમારા રાજ્યનિહ અને કર્તવ્યચીત્ર માનપત્ર માટે હું તમારો અનંતકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. એ સખ્તો દિલ્હીમાં અમારા રાજ્યસાહેબ સમયે અમારા રાજ્ય પ્રદેશોના

એકવર્ડના સમગ્ર હિન્દના સ્મારકની કમીટી તરફથી તેમના સ્મરણાર્થે ઉભા કરવાના પુતળાના સ્મારક પથરને યોગ્ય સ્થળે મુકવાની આપ આદર્શાહ ખુદાવિંદને વિનતી કરવાનું મને માન મળેલું છે, જે માટે આપ આદર્શાહ ખુદાવિંદના હિંદના રાજ્યનિષ્ઠ અને રાજ્યભક્ત હજારો ને હજારો ગરીબો તેમજ તવંગર લોકોએ પોતાના કીર્તિવંત રાજ્ય-કર્તાનું નામ જે પૂજ્યભાવ અને સ્નેહથી સદા જળવાઈ રહે, તેનો પુરાવો રજુ કરવાના આસ હકમાં પોતાનો હિસ્સો લખને નાણાં ભરેલાં છે. આ બેઠકને શણગારનાર પુતળામાં, શાંતિના જ્વલંત વિજયોમાં વિના સંકોચે અદા કરેલા કર્તવ્યનું અને ઉચ્ચ પ્રતિના પ્રયત્નોનું દળ અપાવનાર, મહુમ રાજા શહેનશાહના ઘણાજ હુકા, પરંતુ અમશીલ રાજ્ય અમલ દરમીયાન પ્રસરેલી સુલેહ, શાંતિ, ન્યાય અને સમૃદ્ધિ માટે તમારી હિંદી પ્રજાના અનેક લાખો માણસોના આભારની ચિરંજીવ પ્રતિજ્ઞા જળવાઈ રહેશે. પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્મરણોવાળાં તથા શરવીરતાનાં પરાક્રમોવાળાં આ શહેરમાં આપણા મહાન અને પૂજ્ય રાજા-શહેનશાહનું પુતળું, ભૂતકાળના મહાન રાજવંશોની અને હિંદ-માંના આપ ખુદાવિંદના મહાન રાજ્યની અગણિત કોમો અને પ્રજાની આપના રાજ્યગાદી તરફની રાજ્યનિષ્ઠ રાજ્યભક્તિની નોંધોનું રક્ષણ કરનાર ભવ્ય રક્ષક સૈનિક તરીકે ઉભું રહેશે, એટલું જ નહીં પણ ઇચ્છાંક અને તેના રાજ્યકર્તાઓનાં હિંદ અને તેના લોકો તરફનાં સ્નેહનાં ચિરંજીવ ચિન્હ તરીકે તથા ઉમદા ધારણાઓ તથા ઉચ્ચ પ્રતિના અભિલાષોને માર્ગે હિંદને આગળ દોરી જવાની તેમની સત્તા અને ધ્વિજાની જામીનગીરી તરીકે એ જળવાઈ રહેશે. અને હવે આ પથરને તેને યોગ્ય સ્થાને મુકવાની આપ આદર્શાહ ખુદાવિંદને વિનતિ કરતાં અમે ભવિષ્યની પ્રજાની રાજ્યભક્તિને અને આપ આદર્શાહ ખુદાવિંદની હિંદી પ્રજાના રાજ્યનિષ્ઠ વર્તનને એક અતિ કીર્તિવંત શહેનશાહનું આ ઉમદા સ્મારક સોંપીએ છીએ.”

ના. ચાહેનચાહે આ વિનંતીનો સ્વીકાર કરનાં હતા જાહેને, મુંબઈ સાંબળા શહે એવી રીતે કશું કે:-

"તમે હમણાં જે માનપત્ર આપ્યું છે, તેજે મારા હૃદય ઉપર અમર કરી છે અને મારા મર્દમ પ્રિય પિતા, રાજા-ચાહેનચાહેના આપણે સપગા અને વિસેરે કરીને હું નેટલા આજારી છીએ, તેના સ્મરણે જાગૃત થયાં છે. મારા રાજવંશમાંથી હિંદની મુસાદરી કરનાર તેઓ પ્રથમજ દત્તા, અને તેમનીજ આજારી છ વર્ષ પહેલાં આ મહા અને આશ્ચર્યકર બુધિમાં હું આવ્યો. હવે! મરે! તેમના મરણનું ગમગીનીનો કેટલો વહેલો અમારે શોક કરવો પડશે, તેનો તે સમયે જામને બિશુકુલ વિચારજી આવ્યો મહેલો.

તમે કહો છો કે મારા પિતા સાથે જન્મને અંગત ઓગળાયા અને આસ હક મજેલો હશે, એવા યોગકર્મ માણસોનાં એટલુંજ નહીં પણ હિંદની તેમની અને મારી પ્રજાનાં હજારો માણસોનાં નાણાંમાં આ સ્મારક હતું થયું છે.

જે ગંભીર અને ચિરસ્થાયી લાગણી તેઓ હિંદને માટે ધરાવતા હતા, તેના પ્રતિ ઉત્તર તેનાં હોકરાં તરફથી આટલી બધી નિવ્રતા ભાગવામાં આવ્યો છે, તે જાણીને હું ખુશી થઈ છું.

એક મુદત અને ઐતિહાસિક સ્થળે એક ઉમદા સ્મારક તરીકે તેમનો સમભાવ અને નમારા રાજ્યનિહ સ્નેહનું સ્મરણ હવે પછી પ્રજાઓને કરવાને આ પુનશ્ચ જગવાઈ રહેશે, એ જાણીને હું ખુશ થઈ છું, અને વિશ્વાસ ધરાવું છું કે પરમેશ્વરની મહેરબાની હશે એ લાગણીઓ હિંદ અને મારા રાજકુલના માણસો વચ્ચે પરમ રાગત ઉતરી આવી ચાલુ રહેશે."

આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યા પછી ના. ચાહેનાહે ગવર્નર જનરલ સાથે જઈ, પ્રેક્ષકો તરફ લગભગ નખીને તખ્તીનો પત્થર યોગ સ્થ

ગોઠવ્યો હતો. પુતળાનું મ્હોં ઉત્તર દિશા તરફ રહે, તેવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. અને બેઠકની પૂર્વ તરફની બાજુએ નીચે પ્રમાણે લેખ કોનર્યો છે:—

“ સમગ્ર એકવર્ણ-રાજા અને શહેનશાહ—

“ તેમની સમગ્ર દિંદી શહેનશાહતાના હજારો લોકોએ સ્વેચ્છાથી હાથ કરેલા ફંદમાંથી આ પુતળ ઉભું કર્યું છે. તવંગરોએ પોતાની ધનાઢયતામાંથી અને ગરીબોએ પોતાની રંકતામાંથી નાણાં આપેલાં છે; તે તેમના સદ્ગુણો અને તેમના સામર્થ્ય પ્રતિની દિંદી પ્રજાના આભારપૂર્ણ સ્મરણની સાક્ષી પુરે છે.

“ તેઓ પોતાની પ્રજાના પિતા હતા. અને તેમના મિત્ર મિત્ર ધર્મો અને દષ્ટિઓનું તેમણે નિષ્પક્ષપાતપણે રક્ષણ કર્યું હતું. દુનીયાના મંત્રીમંડળોમાં ડકાપણુ રૂપે તેમની સલાહ મનાતી હતી, તેમનું દર્શન તેમના વાહનરાયો, તેમના ગવર્નરો, તેમના કેપ્ટનો, તથા તેમની પ્રજાના સૌથી વિશેષ નમ્ર વર્ગેને હિત્તાદ આપે તેવું હતું, તેમની સત્તા દુનીયાના વતનીઓના હૈ ભાગ ઉપર પ્રવર્તી રહી હતી.

“ તેમની તરવાર હંમેશાં જયવંતજ હતી, ઘણી કેમોના સૈનિકો તેમના લશ્કરમાં નોંધી કરતા હતા, અને તેમની પ્રતાપી આજ્ઞાએ પામતા હતા. તેમના વહાણો મહાસાગરના મહાન માર્ગેને સહિસંકામત રાખતા હતા. અને સમુદ્ર તેમજ પૃથ્વી ઉપરના તેમના વિજય રાજ્યોનું રક્ષણ કરતા હતા. દુનીયાની પ્રજાઓ વચ્ચે તેમણે સ્નેહભાવ જગાવ્યો હતો, અને પોતાના વિજય સામ્રાજ્યની પ્રજાઓને હુકમ વડિયાત સુસેદશાંતિ આપી હતી. રાજ્યોના માન અને નિર્ભયતા સુસેદશાંતિ હોય તેમણે જગાવ્યું હતું. તેમનું રાજ્ય, પોતાના સારી પેઢે વિવ એક દિંદને અસ્તિત્વ સમાન, મોટાઓને હજાર સમાન, અને નાનાઓને હિત્તાદ સમાન હતું; અને તેમનું નામ એક સારાંસારું હતું.

શહેનશાહ, કૃપાવંત રાજ્યકર્તા, અને મદાન આમિર તરીકે સંધ્યા
જાનાના પિનાથી પુત્ર દ્વારા વંશપરંપરાગત દુરરી આવશે.”

આ તખ્તની બીજી બાજુએ તેજ લેખનું શરસી ભાષાનું
મુદ્રું છે. મોટા દારીએ એક સહેદ મુજાબનો મજરો મુક્યો હતો.
તેની નીચે તખ્તમાં નીચેના વાક્યો લખેલાં હતાં—

“એ નામદારની યાદમાં તેમના રાજ્યમંડળ સેવક દારીને
મોર પેન્સરે તરસી.”

તે પછી એક સરખમ કાઢવામાં આવ્યું હતું, અને ના. શહેનશાહ
પોનાના તંત્રમાં પધાર્યા હતા.

બીજે દિવસે એટલે તા. ૯ મીને રાત્રિસારે બહુ જાણવાળેમ
જનાવો જનવા પામ્યા નહોતા. માત્ર આ દિવસે ના. શહેનશાહના
કામકાજ સાથે મુબંબ ધરાવતો મેસ-ટપાલ, બોમ્બે-બરોડા રેલવે સાથે
સરાસરી કલાકના ૪૦ માર્મિની ઝડપે ૨૨ કલાકમાં પહોંચાડ્યો હતો.
ટપાલને લંગતી પ્રવૃત્તિ સવારે સમાપ્ત થતાં ના. શહેનશાહજાનુએ
હિંદી સ્ત્રીઓ તરફના પ્રતિનિધિ મંડળનો સત્કાર કર્યો હતો. આ
પ્રતિનિધિ મંડળમાં હિંદના મહારાજાઓની રાણીઓ, કુંવરીઓ,
બહેનો તથા કેટલાક હિંદી ગૃહસ્થાની સ્ત્રીઓ વિગેરે હાજર
થયાં હતાં. તેમાં સર શીરાજશાહ મહેતાના પત્ની-લેડી મહેતા,
રા. બા. મુખેશકરનાં પત્ની, મી. સોદનાં, અને નાગપુરવાળા મી.
દાદાબાઈનાં પત્ની, ઉત્તર હિંદના આગેવાન જાનુઓ, મુંબઈવાળા
લેડી તાના, કપુરચંદાનાં મહારાણી દીકા, મોરબંજનાં મહારાણી,
પનીઆલાનાં મહારાણી, અને તેમની તથા નજીકનાં જાનુઓ
વિગેરે મળી ૫૦-૬૦ સ્ત્રીઓ હાજર હોય તેમના જુદા જુદા ભાગમાં
વસતી સ્ત્રીઓના પોસાકો તથા વિવિધ રંગ-ભાનના ઢોવાથી શોભા-
મુંદરા અને બચ્ચામાં બહુ ઉમેરો થયો હતો. સરમાં ના. મવનર

જનરલના પત્ની લેડી હાર્ડીન્જે, પ્રતિનિધિ મંડળ તરફનું ધોળી સાડીન ઉપર સોનેરી ઝીકથી ભરેલું માનપત્ર ના. શહેનશાહબાનુને અર્પણ કર્યું હતું. માનપત્ર સાથે એક હીરામાં જડેલું મોટું ચોરસ લીલમ અને હીરામાં જડેલા સાત મોટા લીલમના ચક્ષ્તાવાળો તથા વચમાં લટકતા લીલમવાળો હાર એ જે વાનાં પતીયાલાની મહારાણીએ અર્પણ કર્યા હતા. આ જવાહીરો મોગલાઇ બહોજલાલીના તમુના રૂપ કહેવાય છે. હિંદી સ્ત્રીઓ તરફના આ માનપત્ર તથા ભેટોનો સ્વીકાર કરતાં શહેનશાહબાનુએ નીચે પ્રમાણે ઉત્તર વાળ્યો હતો:—

“તમારા આવકારના મનહર ઉત્સાહે મારા ઉપર ગંભીરપણે અસર કરી છે, અને હું એવો વિશ્વાસ રાખુ છું કે જેઓ મને મળવાને અહીં આવેલી છે, તેઓ પોતાના વિનયી ગુહાર, અને અંતઃકરણની ફરમાનબરદારી માટેના મારા આતુર આભારનો પોતે-જાતે સ્વીકાર કરશે; અને આ શહેનશાહતની સ્ત્રીઓને જણાવશે. રક્ષણ હેઠળ રહેતી સ્ત્રીઓનાં સુખ અને કલ્યાણ માટેની મારી સતત વધતી જતી ઉદ્દંઠાની તમો સઘળાને હું ખાત્રી કરી આપવા ઇચ્છું છું. હિંદની સ્ત્રીઓ પોતાના ગૃહોમાં કેવી કલ્યાણકર ભવ્ય અસરો કરી શકે એમ છે, એ વાત ઇતિહાસના પાનાં દર્શાવી આપે છે; અને તેવાં ઉમદા કામેની તવારીખો પોતાના હોકરાનાં હૃદયો અને મન માતાઓએ ભરેલા શિખામણના પાકોના ફળ તરીકે, સુસ્ત રાત્ર્યનિદ્ર અને ભવ્ય સેવાનાં કાર્યોથી રંગાયેલી છે.

પરદામાં રહેનારી સ્ત્રીઓમાં પણ ધારે ધારે પરંતુ ખર્ચાનગર જે વિદ્વાન થયે જાય છે, એ વાત મેં હંમેશાં અંતોપથી જાણી લીધી છે, અને મારી એવી ખાત્રી થાય છે કે તમારી છોકરીઓ પોતાના અવિશ્વના પતિઓની કેળવણી અને ઉપયોગી સહચારીઓના વચ

ના. શહેનશાહ વગેરે પોતાની યાવણીમાં પાછા ફર્યા હતા. રાત્રે ખાણના મેળાવડામાં વડી ધારાસભાનાં સભ્યો, કેટલાક દેશી રજવાડાના રાજાઓ, પોલીટીકલ એજન્ટો તથા આગેવાન ગૃહસ્થોને નોતરવામાં આવ્યા હતા. તે પછી અડધી કલાકે મેદાન ઉપર લશ્કરીઓનું મસાલોનું સરઘસ જોવાને ના. શહેનશાહ દંપતી પધાર્યા હતાં. કૃષ્ણપક્ષ ચાલતો હોવાથી મસાલોના આ સરઘસે દિલ્હીની તે વખતની શોભામાં એક અનુપમરૂપ ઉમેર્યું હતું.

તા. ૧૦ મી ને રવીવારે ખ્રિસ્તી. ધર્મના સંપ્રદાય અનુસારે ના. શહેનશાહ કંપની પ્રાર્થના અર્થ દેવળમાં પધાર્યા હતાં. આ ક્રિયામાં ૧૫૦૦ સનદી અમલદારોએ તથા આઠ લશ્કરીઓએ ભાગ લીધો હતો. સવારી ખરાબર સ્થાને આવી પહોંચી અને ના. શહેનશાહ વિગેરે યથાયોગ્ય સ્થાને ગોઠવાયા કે તુરતજ પ્રભુ સ્તુતિની શરૂઆત થઈ, અને “ પ્રભુ પોતાના પવિત્ર દેવળમાં છે. સર્વ પૃથ્વીને તેની સમીપ શાંતિ રાખવા થો ” એ કડીવાળું સ્તુતિગાન વંચાયું. તે પછી રેવરંડ બ્ર. જે. શ્રીએ સેન્ટ પીટરના ગોસ્પેલમાંથી ૧૩ મી તથા ૧૭ મી હુકોના

• એમ કહેવાય છે કે આ મુલાકાત દરમિયાન ન્યયપુરના મહારાજાજીએ હાજરી આપી હતી અને ના. શહેનશાહના પગ આગળ પોતાની તરવાર મુકી, બાદશાહ ખુદાવિંદની હાજરીમાં બેઠક લેવાની ના કહી હતી. મહારાજાજીએ જણાવ્યું કે “ મારા બાપદાદા મોગલ શહેનશાહની હાજરીમાં બેસતા હતા; અને સહ મહાન મોગલો હતાં તમે વધારે મહાન છો. ના. શહેનશાહે તેમને સમજાવીને બેસાડ્યા હતા અને રજપુતોની વંદાદારીની આગળી જોઈ બહુ પ્રસન્ન થયા હતા, અલ્પારના નામદાર શહેનશાહના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ તરીકેની મુસાફરીમાં, ન્યયપુર ખાતે પધાર્યા હતા, ત્યારે પ્રિન્સની ગાદી મદેલમાંથી પસાર થઈ તે વેળાએ મહારાજાજી ન્યયપુરમાં બેસી રહ્યા હતા, એ પ્રસંગ ઘણાંજોને યાદ દશે.

પાઠ વાંચ્યા અને ત્યારબાદ મહાસેના ઓરણે રવેચંદ્રન બોલે, હું માનતો
 “આ રાજાનું રાજ્ય આપણા પ્રભુનું અને તેના હાથેનું થયેલું છે.”
 એ વચનને આપણે સ્થાપેલા નીચેનાં કપરેલ કથોં હતો:—

“ખ્રીસ્તીય શહેનશાહનની તવારીખમાં મહાન અનિદાસિક પ્રસંગના
 અંશરૂપ આ સવારની ક્રિયા છે. આ મેળાવડો અડીઆ આ
 સ્તુતિ કરે છે, એટલુંજ નહીં પણ સમગ્ર દિવસમાં હજારો આપણા
 આપણો અને પુરોષીયનો પણ તેમાં ભાગ લે છે; તેથી એ વિશેષ અસર
 ધારક છે. આજે સવારે અમકાં અને શહેરાનાં દેવળામાં વીસ જુદી
 જુદી ભાષાઓમાં સ્તુતિઓ થશે. અને આ અનિદાસિક પ્રસંગે સ્તુતિમાં
 થયેલો મેળાવડો કોરોનેચન દરબારમાં અંતર્દિન થયેલાં ધાર્મિક અને
 દેવીમત્તો પ્રતેની આપણી ગંભીર લામણી દર્શાવે છે. સવળાં સત્તા
 પરમેશ્વરથીજ હનરી આવે છે, એમ આપણે સવળાં માનીએ છીએ.
 જે દેખાવોની મધ્યે આપણા શહેનશાહ અભિવિહન થયેલા છે, તેની
 બબ્બતા પ્રભુના પ્રતિનિધિ તરીકે તે નામદાર રાજ્ય કરે છે, એ સત્યના
 બાર સાથે દર્શાવે છે. આ દરબારની સવળાં બબ્બતાની પુરે હથિરનું
 સર્વોપરી સામ્રાજ્ય રહેલું છે; અને પ્રભુની રાજ્યગાદી સમક્ષ આજે
 સવારે આપણે સ્તુતિ કરીએ છીએ, જે મહાન અધિકાર માટે ખરે-
 ખર પ્રભુએ તેમને નિર્માણ કરેલા છે. ખ્રીસ્તી સામ્રાજ્યનો મુકદ્દ
 પ્રભુના હાથમાંથી તેમણે લીધો છે, અને તેમના મહાન કાર્ય માટે
 પ્રભુના પવિત્ર આત્માએ તેમને બળ અને હઠાપણ આપીને પ્રભુએ
 અભિરેદ કરેલો છે; એ આપણી ગંભીર માન્યતામાં રહેલી, આપણા
 રાજનના રાજ્યારોહણની સમગ્ર અર્થસૂચકતા આ પ્રભુબક્તિ સર્વને
 સૂચવે છે. દિવની ખ્રીસ્તી કોમના પ્રતિનિધિ તરીકે જ હું બોલું છું.
 પરંતુ આપણા બીજા ખ્રીસ્તી સહચારી બંધુઓ પોતાના શહેનશાહમાં
 દેવીસત્તા રહેલી છે, એવી આપણી માનીનામાં વિશેષ દરતાયી બદા

મંડળ સાંભળે તેવા સુરથી કહ્યું કે “પ્રભુની દૃષ્ટિમાં આપણા રાજ્ય અને દેશપ્રતિના આપણા કર્તવ્યના તેઓ ચિન્હરૂપ થાવ.” આ પ્રમાણે ક્રિયા સમાપ્ત થતાં ના. શહેનશાહે સાત બ્રીટીશ પદ્ધતોને ઉદ્દેશીને નીચે પ્રમાણે ઉદ્ઘારો કાઢ્યા:—

“હું હિંદમાં છું, તે વેળાએ મારા આટલા બધા લશ્કરીઓને નવા વાવટા એનાયત કરવાનો આ પ્રસંગ મળવા માટે હું ઘણાજ પ્રસન્ન થયો છું. તમારી દુકડીની તવારીખમાં નવા વાવટા એનાયત કરવાનો આ ગંભીર પ્રસંગ છે, તેથી ભૂતકાળની દૃષ્ટિહીની નોંધો જાળવી રાખનારા જુના વાવટાને છેવટની સલામી આપો, અને નવા વાવટાઓનો સ્વીકાર કરો. તેની ઉપર તમારી આગળ થઇ ગયેલા-ઓનાં પરાક્રમોનું અભિમાનથી સ્મરણ કરતાં કરતાં નવા ભવિષ્યના સમય માટે આશાથી આગળ નજર દોડાવતાં, ભવિષ્યની દૃષ્ટિહીનાં નામો આલેખવાનું તમારું કર્તવ્ય છે.

યાદ રાખજો કે તમારા રક્ષણ હેઠળ જે વાવટાઓ હું સોંપું છું, તે કાંઇ સાધારણ નથી. વાવટા એ પવિત્ર ચિન્હ છે, જે કે તે પોતાની હાજરીથી યુદ્ધમાં હવે વધુ સમય સુધી એકલા કરનાર નથી, તથાપિ પોતાની ઉત્સાહક પ્રેરણાથી તે સદા હાજરજ છે. તેમજ તમારા શહેનશાહ અને દેશ પ્રતિની તમારી રાજ્યનિષ્ઠાનું અહારનું ચિન્હ છે, ને તે નજરમાં રાખવા યોગ્ય, માનથી જોવા યોગ્ય અને ભવિષ્યની પ્રજાઓને વિના કલંકિત ક્યેં વારસામાં આપવા યોગ્ય કર્તવ્યનું ચિન્હ છે.”

આ પ્રમાણે બ્રીટીશ દુકડીઓ તરફની ક્રિયા પુરી થતાં ના. શહેનશાહ દેશી પદ્ધતો તરફ વળ્યા અને નવા વાવટા અર્પણ કરતાં નીચે પ્રમાણે વચનો કહ્યાં:—

“અનેક વર્ષો સુધી દુકડીના વાવટાએ યુદ્ધમાં લશ્કરીઓને એકલા કરવાનું સાધન હતું, તે આજે કર્તવ્યના ચિન્હ તરીકે ઉદ્ધર અને

ક્રિયાઓનું અને અસાધારણ, જે કે આનંદદાયી કામના ખોળવાળું થયું છે; પરંતુ સમય અને છેદું છતાં હિંદની અમારી છેલ્લી મુલાકાતના આભાર યુક્ત સ્મરણે, જે ભૂમિને અમે તે વેળા આહતાં શીખ્યા હતાં તે ભૂમિ પ્રતિ અમને પાછા આકર્ષ્યા છે અને જે ભૂમિમાં અમે અઘાપિ પૂર્વે એક ગૃહને યોગ્ય માયા મેળવી હતી તે ભૂમિની પુનઃ મુલાકાત લેવાને ઉત્કટ આશાએ અમે અમારી લાંબી મુસાફરીએ નિકળ્યાં. તેમ કરવામાં ૧૨ મી જુનને દિવસે વેસ્ટમિન્સ્ટર આખીમાં, જ્યારે ઇશ્વરની કૃપાથી મારા પૂર્વજોનું તાજ મારા શિરપર ધાર્મિક રીતિએ અને પ્રાચીન પદ્ધતિએ મુકવામાં આવ્યું, ત્યારે મારા રાજ્યારોહણની ઉજવાયેલી ક્રિયા સ્વમુખે તમને જણાવવાની જે ઇચ્છા અમારા ગયા જુલાઈ મહિનાના સંદેશમાં જાહેર કરી હતી તે અમે પૂર્ણ કરી છે. સમ્રાટી સાથની મારી હાજરીથી હિંદના રાજ્યભક્ત રાજ રજવાડા અને શ્રદ્ધાળુ લોકો માટે અમારો સ્નેહ-મમતા અને હિંદી સામ્રાજ્યનું ભલું અને સુખ અમારા અંતરને કેટલું પ્રિય છે, તે દર્શાવવાને પણ હું આતુર છું.

વળી, મારી એવી ઇચ્છા છે કે, જેઓ રાજ્યારોહણની ક્રિયામાં ભાગ લેવાને હાજર થઈ શક્યા નથી, તેઓને દીલ્હીમાં ઉજવાયેલી ક્રિયામાં ભાગ લેવાની તક મળવી જોઈએ. આ વિશાળ મંડળી અને તેમાં મારા ગવર્નરો અને વિશ્વાસુ અધિકારી મહત્ત્વ પદવીવાળા મારા હિંદી સામ્રાજ્યના સૈનિક જળનાં ઉપયુક્તોને જોવાથી સમ્રાટીને અને મને પોતાને મનઃપૂર્વક આનંદ અને સંતોષ થાય છે. સ્વામિભક્તિથી જે સલામી અને વફાદારી તેઓ દર્શાવવાને ઇચ્છે છે, તે અંતરના સંતોષથી હું પડે સ્વીકાર.

આ ઐતિહાસિક પ્રસંગે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમમય શુભેચ્છાની ભાવના, રાજ્યોને અને લોકોને મારી સાથે એકત્ર કરે છે તે વિચારથી

મારા મન કપર ઉડી જાય પડી છે. આ લામણીઓના પ્રસાદ ચિન્હ તરફે મારા સંસ્કારોદ્ધણના પ્રસંગને, મારી ખાતર-કૃપા-બક્ષીય અને વિચારની ચોક્કસ છાપ સાથે સ્મરણીય કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.

હેવટે તમારા હાક અને ધર્મોર્નું રક્ષણ કરવાને મારા સત્પૂજ્ય પૂર્વજોએ જે અભિવ્યક્તો આપ્યાં છે. તેમનો મારે જાતે પુનઃજીવિત કરવાની અને નમારા કલ્યાણ, શાંતિ, અને સુનોપ મારેની મારા અંતરની આતુરતા દર્શાવવાની આ તક મળવાથી મને અત્માનંદ થાય છે. તે પ્રજાની પ્રજાચક્તિ મારાં પ્રગળનોની મંગ્લાળ સખો અને તેમનાં મુખ-સમૃદ્ધિની અભિરુદ્ધિ કરવા મારા પૂર્ણ પ્રયત્નમાં સદાય થાઓ.

- હાજર રહેલા સર્વે માંડણિક સગળો અને પ્રગળજને હું મારાં તંદરતું પ્રેમ પુરઃસર સ્વામી કરું છું. "

આ દરેરાના વાંચન વખતનો ના. સહેનચાહનો દેખાવ મનહર અને આકર્ષક લાગેલો હતો. તેમની મોખાદાર દંડ આકૃતિ, અંગત સદવાસ, અને શુદ્ધ અંતઃકરણ તથા બબ્બ સગવંશી તેજનું બાન સર્વને પ્રત્યક્ષ થતું હતું. એ નામદારના ડાબા પડખે ના. સહેનચાહ-ખાતુ ઉભાં-રથાં હતાં, અને જમણે પડખે લગાર પાછળ લોડે હા-ડીંગ, પોતાની તહેનાતમાં રહેલા સગવંશીઓ સાથે ખડા રહ્યા હતા. નામદારનો અવાજ પણ સારી પેઠે સાંભળી શકાય તેવો હતો. બાહ-ચાલી મંદેશો પૂર્ણ ચનાં હર્ષનાદના ચાલુ પોકારો ગાજવા લાગ્યા અને ત્યાર પછી ચાલી મુજરો બરવાની ક્રિયા શરૂ થઈ. પ્રથમ નામદાર ગવનર જનરલ લોડે હાડીંગ બાહચાલી નમની સમિપ આગ્યા, અને બાહચાહ ખુદાવંદને નમન કર્યું. વળી લગાર આગળ વચીને બીજવાર નમન કર્યું. અને હેવટે ત્રીજવાર નમન કરીને પોતાની બેઠક તરફ સીધાયાં. તે પછી નામ વચ્ચનાં ગયાં તેમ નીચેના કમે અન્ય સભા-

અને ગયા જુનની બાવીશમી તારીખે ને શુક્રવારે સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરની કૃપા અને અનુગ્રહથી અમે ઉક્ત ધાર્મિક ક્રિયા ઉજવવાને શક્તિમાન થયા હતા તે અર્થે:—

અને ઇસ્તુના એક હજાર નવસો અને અગીઆરના વર્ષમાં, અમારા અમલના પહેલા વર્ષમાં, માર્ય મહીનાના બાવીશમા દિવસે અમારા બાદશાહી દરેરાથી અમે જાહેર કર્યું હતું કે ઉક્ત ધાર્મિક ક્રિયા જે રીતિએ ઉજવવામાં આવી છે, તે અમારા હિંદી સામ્રાજ્યમાં વસતા અમારા સ્નેહાળ પ્રજાજનને સ્વમુખે જણાવવાની અને અમારી હાજરીમાં અમારા ગવર્નરો, લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરો અને અમારા બીજા અધિકારીઓને અમારા રક્ષણ નીચેનાં દેશી રાજ્યોના રામગો, મુખીઓ અને અમારોને, અને અમારા હિંદી સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિઓને અમારી હાજરીમાં જોડાવવાની અમારી પ્રજ્ઞા અને મનીષા છે, તે અર્થે:—

હવે આ અમારા બાદશાહી દરેરાથી અમે તેજ (વાવ) જાહેર કરીએ છીએ અને અમારા સર્વ અધિકારીઓ, અને દિલ્હીમાં હમણાં જોગ થયેલાં સર્વ રામગો, મુખીઓ અને સોદાને અમારે બાદશાહી અનિવંદન આપીએ છીએ; અને જે દિલ્હી સામ્રાજ્યના હમણાં અને ઉત્કર્ષની અમારી હાજરીની ચિંતા રહેશે તે દિલ્હી સામ્રાજ્યને અમે હજાર પ્રેમથી જાહેર કરીએ તેવી ખાત્રી આપીએ છીએ.

ઇસ્તુના એક હજાર નવસો અને અગીઆરના વર્ષમાં, અમારી રાજધાનીમાં બીજા વર્ષમાં હિંદુઓના જારના દિવસે દિલ્હીમાં અમારા હાજરીમાં (દરેરા) પ્રવૃત્ત થશે છે.

ઈશ્વર મહિં મુઆલીમ ફેરેહિ'દગુ' મક્કલુ હમે. "

આ પ્રમાણે પેલાના રાજ્યવેદાવુને જેને જાહેર જણે દરેરા કરાવે, તા. સરેલશાહી દિલ્હી પ્રજામને મુખ્ય હરેર મદિનુ

પરો જુને સ્વર્ણાગમી વાગ્યાં અને ભેટોનુ કમરો 'એકે' સ્વર્ણાગમી
 માણસે પણ મળ્યા નહીં. અનેરે કાળે 'એકે' દાર્દિલ દરે મળ્યા
 હાલુ નિમિત્તે દાર્દિલને સ્વર્ણાગમી સ્વર્ણાગમી સ્વર્ણાગમી
 અનેરે કાળે સ્વર્ણાગમી સ્વર્ણાગમી સ્વર્ણાગમી સ્વર્ણાગમી
 તથાપણ મળે નહીં. દાર્દિલ દાર્દિલ સ્વર્ણાગમી નીમિત્તે
 સ્વર્ણાગમી સ્વર્ણાગમી સ્વર્ણાગમી નાન સાં રાત્રી કાળે
 સ્વર્ણાગમી સ્વર્ણાગમી નહીં. દાર્દિલ નીમિત્તે સ્વર્ણાગમી
 સ્વર્ણાગમી સ્વર્ણાગમી સ્વર્ણાગમી સ્વર્ણાગમી—

“જે મર્વેને આગાધી સાને-વગરે છે તે સર્વેને મળીક મુઆઝીમ આગીજનદાં ખુદાવિંદ પંચમ જ્યારે, જેઓ મરિની રૂપાપી મેટખીટન અને આપવેંદના મંચુજી રાજના અને દરિયા પારના ખીટીક મુલકના રાજ, સદ્ધર્મપાત્રક અને દિંદના રાજ છે, તેમની આગાધી, આ વગરની અને રમણીય પ્રસંગે જે બહીસો, દરો, મરો, અને લામો આપવાની મલિક મુઆઝીમ આગીજનદાંએ રૂપા કરી ખુદી દર્સાની છે, તે, હું તેમનો મવનંદ જામરથ અનેથી જાણું છું અને જાહેર કું છું.”

મધિક મુઆઝીમ આલીઝહાંની ઇચ્છા અને ખુશીને નમનાપૂર્વક અને ધર્મપૂર્વક સરખુ રહેનાર હિંદની સરકારે, મધિક મુઆઝીમ આલીઝહાંના હિન્દના સ્ટેટ સેક્રેટરીની અનુમતિથી, હિન્દી સામ્રાજ્યનાં માધનોમાંથી શિક્ષણની પ્રગતીના મુખ્ય હકો સ્વીકારવાનો ઠરાવ કર્યો છે. અને હિંદમાં કેળવણી જેમ અને તેમ સુલભ અને જેમ અને તેમ વિસ્તૃત કરવાપર ધણી બલામણુ કરવા યોગ્ય એક માગણીનો સ્વીકાર કરવાને ખાતર પોતાનું સક્ષ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આ દેનુથી ખરેખરી શોકગ્રિય કેળવણીને ખીલવવાને ચચાસ સાખ રૂપીઆ એકદમ ઠાડવાની તેઓ બલામણુ કરે છે, અને હમણાં જાહેર કરેલી

મદદમાં ભવિષ્યમાં ઘણી ઉદાર રીતીએ વિશેષ મદદો ઉમેરવાનો સરકારનો દૃઢ વિચાર છે.

પુસ્તકી પરના અને તરી પરના પોતાના સૈન્યે ખતાવેલી ઉમદા અને પ્રમાણિક સેવાની કૃપાદષ્ટિએ કદર જીજ્ઞ, દિલ્હીના પોતાના ખીટીશ સૈન્ય અને પોતાના દિલ્હી સૈન્ય ઉભયના સર્વે નોન-કમીશન્ડ અધિકારીઓ અને સૈનિકો અને રીઝર્વિસ્ટોની પદવી ધરાવનારાઓને, અને લકાઇમાં ભાગ લેનારા-ખાતાઓના જે સર્વે જીજ્ઞના નોકરોને, લશ્કરી ખાતાના દિસાએ પગાર આપવામાં આવે છે. અને જેમના પગાર માસિક પચાસથી વધારે નથી તે સર્વને અર્ધા મહિનાનો પગાર બક્ષીસ આપવાની મુત્તરે મને આજ્ઞા કરી છે.

વળી મલીક મુઆઝીમ આલીખાનમાં એવું જણાવવાની કૃપા કરી ખતાવી છે કે હવેથી દિલ્હી સૈન્યના નેડ દેશી અમલદારો, મજબૂતો, અને રીઝર્વિસ્ટોને બકાદારી દર્શાવવાને માટે વિઝોરીઆ કોમનો ગાંઠ મેળવવાને યોગ્ય ગણવામાં આવશે.

મલિક મુઆઝીમ આલીખાનના રાજ્યારોહણના દરવાર પછીના દાયરામાં એકર એક ખીટીશ દિલ્હીના ખાતાખતના સંખ્યામાં પદવી પંક્તિમાં આવત જીજ્ઞનો વધારો કરવામાં આવશે, અને હમણાં જ આ સૈનિકાલિક પ્રસંગ નિમિત્ત પહેલી પંક્તિમાં પંદર નવા અને બીજી પંક્તિમાં એકગણીસ નવાની નિમજુદ કરવામાં આવશે.

હવેથી સરકારના સૈન્યની કુદરીઓના અને સૈનિક પોલીસના દિલ્હી અમલદારો ઉપરોક્ત પંક્તિમાં રાજ્ય ચલાવે યોગ્ય મજૂરોમાં આવશે.

મલિક મુઆઝીમ આલીખાનના દિલ્હી સૈન્યના એકમ રીઝર્વ અમલદારો, જેઓ પોતાની લાંબી અને સારવન નિરૂપિત માટે જાણીતા

હોય તે પ્રમાણે હવે પછી જમીનની બંધીમાં કે જમીનના મહેસુલનો ખાસ હક કે જમીનની મહેસુલમાં ખાસ પટાડો આપવામાં આવશે, અને ઈંડીઅન ઓફર ઓફ મેરીટના સ્વર્ગસ્થ મળ્યોતી વિધવાઓને માત્ર તમુ વર્ષને માટે જન્મભૂમિ આપવામાં આવતો ખાસ હવાજમ, આ દરખાસ્તની મોતિયા હવે પછી એવી સર્વ વિધવાઓને તેમના મરણ કે લગ્નપર્યંત આપવાનું ચાલુ રાખવામાં આવશે.

પોતાના સનંદી નોકરોની એકનિષ્ઠ અને ફતેહમંદ સેવાઓની કૃપાદૃષ્ટિથી હર બુદ્ધ મલિકે મુઆમીમ આલીબદાએ સરકારી સનંદી ખાતાના જાણકારા સર્વ નોકરો, જેઓને માસિક પગાર પ્રમાણ રૂપી-આઠી અધિક નથી, તેઓને અર્ધા મહિનાનો પગાર બક્ષિસ આપવાનું અને જાહેર કરવાનું ફરમાન કરવામાં આવ્યું છે.

વળી, મલિકે મુઆમીમ આલીબદાનું કૃપાયુક્ત ફરમાન એ છે કે જે સર્વ ઇસિમેને હીવાન બહાદુર, સરદાર બહાદુર, ખાનબહાદુર, રાય-બહાદુર, ખાનસાહેબ, રાયસાહેબ, કે રાયસાહેબના ખીતાબો આપવામાં આવ્યા હોય કે હવે પછી આપવામાં આવે, તેઓને પોતાના ખીતાબ અનુસાર માનાર્થ ચિન્હ તરીકે પટાઓ આપવામાં આવશે અને મહા મહોબાખ્યામ અને સમ્મત હક્ક-ઓફમાના હાકના માનવંત ખિતાબો પરાવગર દેવાત અને હવે પછી આવનારા ઇસિમેને, હિન્દુ પુરાણના સાહિત્યનું સારી રીતે રક્ષણ કરવા માટે વર્ગોસન બંધી આપવામાં આવશે.

વળી, આ દરખાસ્તના સ્મરણ તરીકે અને તત્કાલ જાહેર સેવાના બદલા તરીકે, વાજવ્ય સરહદના પ્રાંતમાં અને બહુમિસ્તાનમાં જન્મ-પર્યંત અથવા તો સ્થાનિક વહીવટદારની ઈન્જમમાં આવે તો એક પેદા વધારે, માહકને મહેસુલપુર જમીનની બક્ષીય આપવામાં આવશે.

પોતાના શાહી હોદ્દો રાજગોના ભલાની કૃપાયુક્ત ચિંતાથી મલિક મુઆઝીમ આલીખાંએ ઢંઢેરાથી જાહેર કરવાનું મને ફરમાન કર્યું છે કે આજ પછી પોતે રાજગાદીએ આવતાં કોઈ પણ નજરાણું (વડી સરકારને) કરવામાં આવશે નહીં, અને કાદીઆવાડ તથા ગુજરાતના “નોન-ગુરીસ્તીક્ષતક ” મિશ્કતો વાળાઓ અને તેમજ મેવાડના લુમિયા મુખીઓનું હોદ્દો સરકારને જે પરચુટણ દેવું છે, તે હોદ્દો સરકારના હુકમથી માંડી વાજવામાં આવશે, અને આખું અથવા થોડું પાછું વાજવામાં આવશે.

ઈમ્પીરીયલ સર્વિસના લશ્કરની કદરનારીના ચિન્હ તરીકે ધ્રી-ટીથ હિંદના સૈન્યમાં ફેરફાર “ સુપર્યુનરરી ” જગ્યાઓ આપવામાં આવશે.

ખાદશાહી દયા અને ક્ષમાનો અમલ કરી મલિક મુઆઝીમ આલીખાંએ એવી આજ્ઞા કરવાની કૃપા, ખુશીયા દર્શાવી છે કે કેટલાક કેદીઓ જેઓ (ફાજલદારી) ગુન્હાઓ અને ગેરવર્તણૂકની ખાતર કાયદાની શીક્ષા ભોગવે છે, તેમને કેદખાનામાંથી મુક્ત કરવામાં આવશે, અને જે સર્વે દીવાની દેવાદારો, જેઓનાં દેવાઓ અચ્ચ છે અને જેઓનાં દેવાં દગાયા નહીં પણ ખરી નહીંઆવે કાંઈ કરવામાં આવેલાં છે, તેમને છોડી નુસ્તાનાં આવશે, અને તેમનાં દેવાં વસુલ આપવામાં આવશે.

જે દક્ષિણે અને જે સુરતેએ આ યજમાનો, દક્ષિ અને લાતો ભોગવવા દેવામાં આવશે તે હવે પછી જાહેર કરવામાં આવશે. ”

આ રીતે તો મલિકે જનરલે ખાદશાહી બહીસનો મહેલે, જાન-મનજી જાહેર કરીને નામદાર ખાદશાહ ખુદાવિરલે નમન કર્યું અને પોતાની બેઠક કીમી એટલે હુકમ પડ્યો: અને મુઆઝીમના મહેલે

યવો મંદુપમાં બાંધેલા હોય તો તેમાંથી બહારના સ્થળે મોંઢાવવા
પોતાઓએ ઉમેરો. રૂપો અને તેના માપદંડના પાયા પ્રેક્ષકો દ્વારા સ્પષ્ટ
રજા. એમાં ગણે અમામ થતો ના. સંદેનચાદ, ના. સંદેનચાદ બાનુએ
પાથ પકડીને અને આગામી સ્વપ્નના આશરમાં પોતાના મંદુપ
નરક સીધામાં તે સ્થિતિમાં ફરીથી પાથરેલા વાગી. ના. સંદેનચાદે
મંદુપમાં સંભાળના ઉપર બેઠેલી પાકી મરને અનિયમ આમ-
દમાં ગરકાવ કરી નાંખે તેવું ફરમાન મર્વે સમક્ષ મોંઢાવે જાહેર કર્યું.
મળના કાર્યક્રમમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો ન હોવાથી, એ
ફરમાન જાહેર કરવાને ના. સંદેનચાદ પોતાની બેઠક ઉપરથી કાગળ
પકડીને જુઓ થયાં, ત્યારે સર્વે અગ્નિવંશુ ઓળખાઈને આમર્ષ ચાલિ
શયું. અને નામદારના પોતાના શીખના ઉદ્ગાર સાંભળવાને અત્યંત
આનંદ બન્યું. ના. આદર્યાદ ખુદાવિદે જાહેર કર્યું કે:—

“અમે અમારા લોકોને જાણવવાની મહેરબાની કરીએ છીએ
કે અમારા ગવર્નર જનરલ, અને તેની મઠા સાથે મસલન મસાખ્યા
પાકી, અમારા પ્રધાનોએ આપેલી સલાહ પરથી, દોહની સરકારને
સ્થાન કલકત્તાથી બદલી પ્રાચીન રાજધાની દોહીમાં બદલવાનું છે,
અને તેમ સાથે અને તે ફરજદારીના પરિણામ તરીકે, તે સાથે અમારા
સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા-ઈન-કાઉન્સિલની મંજુરીથી અમારા
ગવર્નર જનરલ-ઈન-કાઉન્સિલ, ટાવેના પ્રવાહ અનુસાર જોમ નક્કી કરે,
તેમ વલિવટના ફરકારો અને (પ્રતિની) સરદારની ચોખ્ખ વહેંચણી
સાથે, બંગાળા ઇલાકા માટે એક ગવર્નર પદ, બિહાર, છોટાનાગપુર
અને ઓરિસ્સાના વિસ્તારનો વલિવટ કરવાને માટે નવો સેક્રેટરીન્ટ ગવર્નર
અને કાઉન્સિલ, અને આસામ માટે એક મુખ્ય કમીશનર પદ જોમ
બને તેમ જલદીથી સ્થાપવાનું અમે નક્કી કર્યું છે. આ ફરકારોથી
દિંદો રાજ્ય વલિવટ વધારે સારો બને અમારા વલિવટ લોકોની

ચઢતી અને સુખ વધે એવી અમારી અંતરની ઇચ્છા છે.” આ ઉદ્ગારો અચાનક સાંભળી શ્રોતૃમંડળ હર્ષધેલું બની ગયું હતું. પ્રમુખીય સંગીતના સરોદો સાથે લોકોએ અમણા આનંદથી હર્ષની ગગન ભેદી ગર્જનાઓ કરી હૃદયનો સંતોષ તથા પ્રેમ બહાર કર્યો હતો. આ દરબારનું કામ અપોરના એ વાગતા સુધી ચાલ્યું હતું, પરાણાઓને તડકાને લીધે હેરાન પણ થવું પડ્યું હતું, છતાં કોઈનો ઉત્સાહ મંદ પડ્યો નહોતો.

આજ દિવસે રાત્રે ના. શહેનશાહે પોતાના તંબુમાં શહેનશાહી ખાણાનો એક ભવ્ય મેળાવડો કર્યો હતો. તેમાં લગભગ એ ત્રણ હજાર પરાણાએ હાજરી આપી હતી. તેમાં સર્વેએ પોતપોતાના મોભાને યોગ્ય પોશાક ધારણ કર્યો હતો. પ્રાંતિક ગવર્નરો તથા રાજ-રજવાડાઓનો યોગ્ય સત્કાર કર્યા પછી ગવર્નર જનલ લોર્ડ હાર્ડિન્ગે, ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહ બાનુનું કુશળ ઇચ્છવા અર્થે પેય પીવાની સર્વ હાજર રહેલાઓને મુચના કરતાં ઉચ્ચ આશયવાણું નીચે પ્રમાણે ભાષણ આપ્યું હતું:—

“તમે નામદાર સત્તાધારીઓ, નામદાર રાજ્ય રજવાડાઓ, સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, નામદાર બાદશાહ ખુદાવિંદની કૃપાણુ પરવાનગીથી દિંદના ઇતિહાસમાંના આ એક અપૂર્વ પ્રસંગે આપણા બાદશાહ ખુદાવિંદ રાજ્ય શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુનું કુશળ ઇચ્છવા અર્થે પેયનું પાન કરવાની મુચના કરવાનું માન મળવાનો આ ખાસ અભિમાન લેવા બેગ હક મને પ્રાપ્ત થયો છે. જૂનાગઢના સૈકાઓમાં અનેક જીત મેળવનારાં પરદેશી ટોળાંઓ પસાર થઈ ગયાં છે, તેમાંના કેટલાકે બ્યારે કેવળ વિનાશનાં ચિન્હો પાક્યાં રાખ્યાં છે. ત્યારે બીજાઓએ સુવિખ્યાત રાજ્યોમાં સ્થાપેલા હતા કે જેનાં અમુક ઐતિહાસિક સ્મરણો સારી રીતે અવાપિ પર્યંત પોતાની ભવ્યતા અને

[illegible][illegible]

તા. ૧૩ મી ડીસેમ્બર ને બુધવારે સવારે ના. શહેનશાહે વોલ-
ટીઅરની ઢુકડીઓના અમલદારો તથા હિંદી લશ્કરના સીનીઅર
આસીસ્ટન્ટ સર્જન્ટો વગેરેને પોતાની મુલાકાતનું માન આપ્યું હતું
અને બપોરે કીલ્લામાં ગાર્ડન પાર્ટની મેળાવડો ભરવામાં આવ્યો
હતો. આ ગાર્ડનપાર્ટમાં હાજર રહેવા માટે સંખ્યાબંધ નિમંત્રણો
કાઢવામાં વ્યવસ્થાપકોએ ઉદારતા દાખવી હતી. આથી ત્રણ વાગ્યા
પહેલાં સેંકડો પરોણાઓ હાજર થઈ ગયા હતા. ખીજા બાજુએ
કોટની રાંગ આગળના મેદાનમાં પણ બાદશાહી મેળો એકત્ર થયો
હતો. આ મેળો તૈયાર કરવાનો ખાસ ઉદ્દેશ એવો રાખવામાં આવ્યો
હતો કે મોગલ શહેનશાહોના સમયમાં ખુરજ ઉપરથી પોતાની પ્રગ્તિને
દર્શન આપવાનો રીવાજ પ્રચલીત હતો, એ પ્રાચીન રીવાજને આ
રાજ્યારોહણને પ્રસંગે પાછો તાજે કરવો. ના. શહેનશાહ તથા
શહેનશાહબાનુના દર્શન ભોક્ષો સહેલાઈથી કરી શકે એવી પણ
ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. કીલ્લાની રાંગ આગળની ટેકરા-
વાળી જમીનને સપાટ બનાવવામાં આવી હતી અને ગીરદી ન થાય
તે માટે ખાસ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. ભોક્ષોના ગંજવર ટોળાએ
હાજરી આપીને આ મેળાને લગતી સર્વ વ્યવસ્થાઓને સફળ કરી
અતાવી હતી. સૂર્ય નમતો થયો એટલે ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહ-
બાનુ દીવાને ખાસમાંથી બહાર આવ્યા. આ વખતે તે નામદારોએ
રાજ્યારોહણ સમયના જમ્ભાઓ અને મુકુટો ધારણ કર્યા હતા.
ખીદમતમાં નિયત થયેલા દેશી રાજાઓ પણ હાજર થયા હતા. સાદા-
ચાર વાગે દીવાને ખાસમાંથી નીકળીને પ્રખ્યાત રંગમહેલ અને તેની
વચ્ચે આવેલા પ્રખ્યાત અટખુણીઆ મુસમમ ખુરજ-દર્શનના જર-
ખામાં ગોઠવેલા મોનેરી સિંહાસનો ઉપર વિરાજ્યા. દર્શન કરાવવાની
આ ક્રિયા ચાલતી હતી. તે દરમ્યાન હમે મુખે પોતાના ચરિતાવતા

મુખ્ય કમળના દરેન દરવાને ધ્વનિ આપુર મળેલાં કમળનાં કોઠામંડ-
 દનાં આનંદ અને હિંમતની અવધિ સ્ત્રી નેત્રોની પોતાનાં દરેન
 દરવાને આટલા બધા આપુર મળેલાં સારોના અનવધિ આનંદ નિદા-
 લાને બાદશાહી ખુદાવિદો ધણાં જ પ્રસન્ન થયાં દનાં દેક અગત્યાય
 બોધુ થયું, ત્યારે એ નામદારો પોતાના સિંદાસને ઉપરથી ઉડવાં
 દનાં, અને એક ઉપર એક એમ ભોડોનાં ટોળાં ધસી પડ્યાં દનાં.
 એકે જ વાચ્યા એટલે તે નામદારો કાપા અને પરાજાઓની દાર વચ્ચે
 થઈ દરબારી છવણીમાં પધાર્યા. આજ દિવસે એક બીજે નેધિય
 પોત્ય બનાવ બન્યો હતો, અને તે મદાન ધાર્મિક મંડળોનું લાંબુ
 સરખસ હતું. દિંદના મંડાન ધાર્મિક મંડળોના નેતાઓએ પોતાનો હિંમત,
 રાજ્યભક્તિ અને રાજ્યનિષ્ઠા દર્શાવવાને આજે સવારે એક મોટું સરખમ
 માર્યું હતું. તેમાં શ્રી શંકરાચાર્ય, રેવાના સ્વામી રામભાણુચાર્ય, વૈષ્ણવ-
 પંથના આચાર્ય, મહંતરામ મનોહરદાસ, તથા કેટલાંએક પંડિતોએ
 પણ ભાગ લીધો હતો. આ સરખસની લંબાઈ એક મૈલથી વધુ હતી.
 દિંદુ ઉપરાંત મુસજમાન તથા શીખ પ્રજાએ પણ તેમાં હાજરી આપી
 હતી. આ સરખસ ચહેરના જુદા જુદા ભાગોમાં ફરી શાહી મેળાને
 રવાને મુસમમ પુરજ આગળ ૧૧ વાગ્યે આવી પહોંચ્યું હતું. ૧૦
 જેટલી ગાનારી ટોળીઓએ તેમાં ના. સહેનચાહ તથા સહેનચાહબા-
 બુની કુસળના પ્રાર્થા હતી. અને બીજી પલ કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ
 થાપી હતી. વગી, એ જ દિવસે એ મોટી અગત્ય ધરાવનારા પ્રતિ-
 નિધિ મંડળોએ ના. સહેનચાહને માનપત્ર આપવાની તક લીધી હતી.
 એક તો મદાસના સેરીફ અને બીજા દીલ્હીની મ્યુનીસીપાલિટીના
 પ્રમુખ મી. બેરન દિલ્હી મ્યુનીસીપાલિટીના માનપત્રના ઉત્તરમાં ના.
 સહેનચાહે નીચે પ્રમાણે સ્મરણીય બાપબુ આપ્યું હતું:—

“હું અને સહેનચાહબાબુ નમારા માનપત્રમાં દર્શાવેલા આવકાર

અને શુભ ઇચ્છાની લાગણીના માયાળુ વચનો માટે તમારા વિશેષ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. અસાધારણ અનાવૃષ્ટિના સમયને લઈને થોડાક માસ આગમ્ય અમને એવો ભય રહેતો હતો કે હિંદની અમારી મુલાકાતનો પ્રસંગ ગંભીર તંગીને લીધે માદ્યમાર રહી જશે; અને એ તંગીને લીધે પુષ્કળ વર્ષાદિ અને ખેતીવાડીના પાક ઉપર જેમની આખાદી આટલી બધી નિકટપણે લટકી રહેલી છે, એવી મારા હિંદી પ્રજાના મોટા ભાગને દુઃખદાયક આપત્તિ સહેવી પડશે. હું પ્રભુનો આભાર માનું છું કે અમુક મર્યાદામાં એ તંગીના અટકાવ કરવામાં આવેલો છે. અને વહેવારના વિશેષ સારા સાધનોથી તથા નહેરના વિસ્તારથી ભૂતકાળના જમાનાની પ્રજાને દુકાળનો જેવો ભય સહેવો પડતો હતો, તેવો ભય હવે વધુ સમય સહેવો પડતો નથી. ખીજી દિશાઓમાં પણ હિંદની ખેતીવાડીની પરિસ્થિતિ સુધરેલી છે, એ જાણીને હું પ્રસન્ન થયો છું. ખેડૂતવર્ગ હમેશાં ધૈર્યશીલ, મહેનતુ અને કળાવંત હોય છે. જે કે તેમની કામ કરવાની પદ્ધતિઓ વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા જ્ઞાનના આધારે રચાયેલી છે. હાલમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સાધનો ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં લેવાયેલાં છે અને ઘણાં ટુંક સમયમાં જમીનના વાસ્તવિક સુધારામાં તેનો ઉપયોગ કરવાથી, એટલું જ નહિ પણ જીવતા છોડવાઓને લાગુ પડતા રોગો તથા જમીનનું ખેડાણ કરનાર વર્મના લયંકર શત્રુ સમાન વિનાશક જંતુઓનો નાશ કરવાના કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ થવાથી, મહાન પરિણામો નીપજેલા છે. જે સહાયકારક ભાગીદારીની પદ્ધતિને દાખલ કરવામાં આવશે અને તેનો સંપૂર્ણપણે ઉપયોગ કરવામાં આવશે, તો હું એવી આગાહી કરું છું કે આ દેશના ખેતીવાડીના લાભોનું મહાન અને જીવંત ભવિષ્ય પ્રકાશી ઉઠશે.

અમારી મુલાકાતને પ્રસંગે તમારા હાલેરને મુજબાવવાના અને

નિર્ણય મે હમણાં જાહેર કર્યો છે કે આ સમયથી આપણી વિદી શહેનશાહની રાજ્યધાની દિલ્હી થશે, તેજ સમયે પચાસ વર્ષથી પંજાબ પ્રાંતમાં દિલ્હીને જોડી દેવામાં આવ્યું ત્યારથી પંજાબની સરકારે તેની જે સંભાળ લીધી છે, તેની સાક્ષી આપવાને હું ઈચ્છું છું. એ સરકારે તેનાં ઐતિહાસિક સ્મારકો જાળવી રાખવાને અને તે દ્વારા હાંસી શહેનશાહની રાજ્યધાનીની તેની પૂર્વની અભિમાનયુક્ત પદવીએ ફરી પાલો આકવામાં દિલ્હીને સાધનઅંપન્ન કરવાને પોતાનો જનતો પ્રયાત્ન કર્યો છે. આ ફેરફારને અંગે ખીલ ઘણી શરૂઆતની તૈયારીઓ કરવી પડશે, પણ મને ખાતરી આપવામાં આવેલી છે કે તેનાં ઐતિહાસિક સ્મારકો તરફ દિલ્હી સરકાર ઝાળછળનાવશે, અને પ્રાંતિક સરકારના હાથ તમે જૂતાકાળમાં તેની સાતવિક ખીસવણીમાં જેવો આકાર મોકશે છે, તેવો જ તે આપશે. હું પ્રજાની પ્રાર્થના કરું છું કે આ શહેનશાહની રાજ્યધાની દિલ્હી છે, તે સદા સુરેષ, શાંતિ, આબાદી, ન્યાય, અને પ્રગતિ માટે દરેક રસ્તો, અને તમારા શહેરની પરંપરાગત તૈયારીઓમાં મદદગાર અને કીર્તિર્તા હજી પણ જરૂરના પ્રકરણો ઉમેરાયો. ”

આ પ્રસંગે દિલ્હીની અધિકારીઓની તરફના માનવજનો જાણના અપાત્ત પડી, મગાસ દરજાકાના પ્રતિનિધિઓને પણ માવાજૂર. તેજ ત્યાં શહેનશાહે આપણે જણે, જે નર્મિ પ્રસન્નિ હશે—

“ મગાસ દરજાકાની કામ તરફથી ત્યાં શહેનશાહનાં મને મને જે તમને આજરને આપણને તમેજેને જે જાણકારીએ અરજતે અને અંદરે માનવજ અંદરે કમું છે, તે માટે હું તમારો ખરા અંતરમાંથી આજરને તમું છું. અત્યંત વિદી શહેનશાહના તરફથી એક જાણકારી : કહેલું કહેલું ત્યાં શહેનશાહનાં આજરને તમારું લેખક હું અત્યંત જાણકારી અને જે કદ તરફથી અત્યંતી અજરને જે તમે

શહેનશાહ તથા શહેનશાહખાનુ દશ વાગે આવી પહોંચ્યા હતાં. તે વખતે વડા સેનાધિપતિની સરદારી હેઠળ ઘોડેસ્વાર લશ્કર ના. શહેનશાહની આગળથી કુચ કરી ગયું હતું, ત્યારબાદ તોપખાનાની દુકડીઓ અને પાયદળ લશ્કરીઓ પસાર થયા હતા. એમાં ઉઠાવાળી દુકડીને મોખરે વિઠાનેરનો ૮ વર્ષનો એક બાળક રાજ્યકર્તા વિરાજ્યો હતો. છેવટે ૧૦૧ તોપોની સલામતી આપતાં ના. શહેનશાહ વિગેરે કબાયદતું મેદાન છોડી ગયા હતા.

રાત્રે સાડાનવ વાગે રાજ્યારોહણ નિમિત્તે આપેલા ખીતાબો, દિલ્હીમાં હાજર રહેનારાઓને, પોતાના શ્રી હસ્તે અર્પણ કરવાનો સમારંભ ના. શહેનશાહે કર્યો હતો. નોતરવામાં આવેલા પ્રેક્ષકો તથા રાજવંશીઓ સાડાઆઠ વાગતાં પહેલાં હાજર થઈ ગયા હતા. નવ ઉપર વીસ મીનીટ થતાં લોર્ડ હાર્ડીંગ પોતાના એડીકાં, સેક્રેટરીઓ, ખીદમતગારો તથા રાજવંશી નખીરાઓ સાથે આવી પહોંચ્યા હતા. તે નામદારોએ પોતાની બેઠક લીધી, ત્યાં સુધી સર્વ મંડળે ઉભા રહી સ્વાગત કર્યું હતું તે પછી તુરતજ દસ મીનીટ ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહખાનુ આવી પહોંચ્યા હતા. જમને સર્વજણાઓએ ઉભા થઈ હર્ષથી વધાવી લીધા હતાં. ક્રિયા કરાવનાર સર મેકમોહને આરંભમાં બાદશાહ ખુદાવિંદની પરવાનગી લેઈ સમારંભ ચાલુ કર્યો. પ્રથમ ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહખાનુને “આન્ડ કોસ ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયાના ચાંદથી નવાજવામાં આવ્યાં. તે પછી સર મેકમોહને નાઈટ ઓફ કમંડર અને નાઈટ ઓફ કોસના ખીતાબો મેળવનારાઓના નામ દબને અનુક્રમે ના. શહેનશાહ સન્મુખ બોલાવવામાં આવ્યા. તેમણે દરેક જણે ઘુંટણીએ પડી નમન કર્યું, એટલે નામદાર શહેનશાહે તેમને ખેટો અને ચાંદ અર્પણ કર્યાં. આમ દરેક ગૃહસ્થ સનંદ મેળવીને, ના. શહેનશાહના હાથે સુખન કરી, ઉભા થઈ પોતાની બેઠક બંધી કરતા

પાયાનો પરથર મુકવા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું. પાયાના સ્થળે “ડીસેબરની ૧૫ મી. ૧૯૧૧” એવા સોનેરી અક્ષરોવાળા એ પરથરો ઉંચા ચઢાવ્યા હતા. ના. રહેનશાહ તથા રહેનશાહખાતુ પધારતાં, રાજ્યખાટોએ રણસીંગના મધુર સરોદથી આવકાર આપ્યો હતો. ના. ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ હાર્ડિંગ અને તેમના કારોબારી સભ્યોએ આગળ આવીને એ નામદારોનો આદર સહકાર કરી રાજ્યાસન ઉપર પધરાવ્યા હતા. ના. લૉર્ડ હાર્ડિંગે ખાદશાહ ખુદાવિંદને નવા પાટનગર દિલ્હીનો પાયો નાંખવાની વિનંતી કરતાં દિલ્હીના જવજાંત બવિધ્ય સંબંધે નીચેના ઉદ્ઘાસો બહાર પાડ્યા હતા:—

“ખુશખુશાલ રહો આપ ખાદશાહ ખુદાવિંદો.

દિલ્હી ખાતે સ્થાપવામાં આવનાર ખાદશાહી રાજ્યધાનીના પાયાનો પડેલો પરથર યોગ્ય સ્થળે મુકવાની કૃપાવાંત શ્રદ્ધ સંમતિ આપીને આપ નામદારે, રાજ્યારોહણના તે દિવસે કરેલા જાહેર ઉદ્ઘોષણને આપ ખાદશાહી ખુદાવિંદો સીલ-મહોર મારશો; એ દિવસ જે જાવ્યનાથી અમુક અંશે, એ કિત્તવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો, તેથી તથા તેથી પણ વિશેષ અંશે તેનાથી જે વજાદારીનાં તીવ્ર ચિન્તો પ્રકટી નિકળ્યા હતા, તેને સૌંધે વિંદની તવારીખમાં મદદ મનસ્ફુલ્લ રહી જશે.

દિલ્હીની પટ્ટણમાં અનેક રાજ્યધાનીઓ સ્થપાઈ ગયેલી છે, કેટલીક તો એટલી બધી પ્રાચીન છે કે તેનું મૂલ પ્રાચીનતાનાં ધુમ્-ધમાં ટંકાઈ ગયેલું છે. તથાપિ આપ ખાદશાહ ખુદાવિંદો જે હુલ્મ મુસ્લિમોમાં આજની તિથિ હજરત હો, તેવા ધુમ મુસ્લિમોમાં એવી કોઈ પણ રાજ્યધાની સ્થપાઈતી નથી; અને તેમાંની કોઈએ પણ મદાન વિચિત્રિતાની અથવા તો વિગેર સમૃદ્ધ અને જવજાંત બવિધ્યની અથા દરિ ખજુ મનમુખ ખટી કરી નહેતી.

કોઈ પરિપાત્ર અને ચિંતનથીજ વિચાર ક્યાં વિના કમકતા-
માંથી હિંદનાં પાટનગરને ખસેડવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો નથી.
કે અને ૧૮૬૮ થી આવા પ્રકારની સંસ્થા ઉપર સંપૂર્ણપણે વિચાર
અલાવવામાં આવતો હતો. અને અથગા તકસારી મુદ્દાઓના સંબંધમાં
રાજ્યની નિર્ણય બાંધી શકાય તે પુરતાં પુષ્કળ સાધનો, નેધિ ઉપર
હમાન હતા. કોઈ પણ અવપ્રભોગ આપ્યા વિના, કે અંગત લાભોને
કોઈ પણ હાનિ પહોંચાડવા વિનાં અથવા તો સ્થાનિક લાભગીના
વિચારને લોખ્યા વિના કોઈ પણ મહાન ફેરફાર અમલમાં મુકી શકતો
નથીજ. તેમ છતાં પણ જો મારા અને મારા મંત્રી મંડળના સહયા-
રીઓ તરફથી આપ બાદશાહ ખુદાવિંદનાં ગવર્નર જનરલ તરીકે અને
કહેવાની પરવાનગી આપવામાં આવે તો મારી એમ કહેવાની ઇચ્છા
છે કે ધણીને આટલા બધા લાભકારક થાય અને થોડાંને અતિશય
જુલ અંશે હાનિકારક નિવડે એવા આટલા બધા મહત્વના-અગત્યના
ધણા થોડાજ ફેરફારો થયા-છે. જે થનારી હાનિની થોડાકજ આગાહી
કરે છે, તે કેવળ અસ્થાયી-અવપ્રજ્વી છે. અને ધણીજ થોડા સમયમાં
થનારા લાભોથી તેનો મોટે અંશે બકસો વળી જશે, તથા આપ બાદ-
શાહ ખુદાવિંદે આપ નામદારના મંત્રીઓની સલાહને આધારે રાજ્ય
અધારજીને અનુસરના ધારણે જે નિર્ણય જાહેર કર્યો છે, તેના પરિ-
ણામે આવસ્યકપણા સાથે સંકલ્પેલા સદમાખી ફેરફારને લીધે, હિંદી
ચહેરશાહના રાજ્ય વહીવટની પદ્ધતિઓમાં વિશાળ અને પ્રગતિકર
સુધારો થશે. સમગ્રા ક્ષપણ તથા મનભેદોને જાંત આવશે, અને સર્વ
આધારજી સુલેદ શાંતિ તથા સંતોષનો યુગ પ્રવર્તાવશે, એવો અમને
વિશ્વાસ છે.

આથી ખીજ કોઈ પણ રીતે એવો નિર્ણય કરી શકાત તથા
જાહેરમાં મુકી શકાત નહીં; એવી અમારી ખાત્રી મળેલી છે; કે જે

દિલ્હીથી વિદાય થયાં હતાં. આખું શહેર એ વેળા જાણે તમે ઉપર થઈ ગયું હોય તેમ જણાતું હતું. તે વેળાનો સરથસનો દેખાવ અને નામદારોના મુખ દર્શન કરવાને આખે રસ્તે લોકોનાં મોટાં ટોળાંઓ રસ્તાની બંને બાજુએ હારબંધ ગોઠવાઈ ગયાં હતાં. તેમાં દેશી તથા યુરોપીયનો પણ નજરે પડતા હતા. આખે રસ્તે બંને બાજુએ લશ્કરને હારબંધ ગોઠવી દેવામાં આવ્યું હતું. અને ઠેકઠેકાણે બેંડો તથા રણ-શીંગડાઓ મધુર સ્વરે વગાડતાં ઉભાં હતાં. નામદાર અધિકારી મોટો-રમાં સ્વાર થઈને આગળથી કિલ્લામાં ભેગા થઈ ગયા હતા. નામદાર ગવર્નર જનરલ લોર્ડ હાર્ડીંગ તેમની પાછળ આવ્યા હતા. તેની પાછળ ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુની ગાડી આવી પહોંચી હતી. તે નામદારોની ગાડી પસાર થતી જતી તેમ તેમ રસ્તે ભેગા થયેલાં લોકોએ તેમને આનંદના પોકારોથી વધાવી લીધા હતા. બાદશાહી ગાડીની પાછળ હથીઆરબંધ લશ્કરોની ટુકડીઓ ચાલતી હતી, અને તેમના બેંડો રાજગીત વગાડતા હતા, આવી રીતે આખા રસ્તાપરનો દેખાવ બહુજ દમામદાર તથા આકર્ષક થઈ પડ્યો હતો. આજ દિને સવારે ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુએ કેટલાક દેશી રાજકર્તાઓની મુલાકાત લીધી હતી; પરંતુ ઇમ્પીરીયલ કેડેટ સિવાય બીજા કોઈ જોવામાં આવ્યા નહોતા. સરથસમાં હપલી ગાડીઓ સિવાય સ્થાનિક સરકારી સત્તાધીશો, કમાન્ડર ઇન ચીફ, બંગાળનો વડો ન્યાયાધીશ, નૌકા કમાન્ડર ઇન ચીફ, તથા ગ્વાલીયર, ખીકનેર, સર પ્રતાપસીંગ, રામપુરના નવાબ, વિગેરે ઉપરાંત કેટલાક મોટા લશ્કરી અમલદારો પણ જણાતા હતા. ના. શહેનશાહની સ્વારી નેપાળ તરફ તથા ના. શહેનશાહબાનુની સ્વારી આગ્રા તરફ ઉપડી ગઈ હતી. ના. શહેનશાહ દ્રેનમાં દાખલ થતાં ૧૦૧ તોપોના બાર છોડવામાં આવ્યા હતા. છુટા પડતા પહેલાં ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુએ હાજર

ખરીતો લખવાની હિંમત કરીએ છીએ. આ વિષય ઉપર કેટલોક સમય થયાં અમારું ધ્યાન રોકાયેલું હતું, અને તમે નામદારના અભિપ્રાયને માટે અમે જે સૂચનાઓ રજૂ કરીએ છીએ તે અમારા સંપૂર્ણ વિચારનું પરિણામ છે. આ ખાસ સમયે જે કારણોથી અમે આ સૂચનાઓ કરવાને લલચાયા છીએ તે કારણો જણાવવાનો અમે પહેલાં પ્રયત્ન કરીશું, અને તે પછી અમારી યોજનાની સામાન્ય રૂપરેખા તમે નામદાર સમક્ષ રજૂ કરીશું:—

૨ પાટનગર માટે કલકત્તા નાલાયક.

હિન્દી સરકારનું મુખ્ય સ્થાન, ન્યાં પ્રાંતિક સરકારનું સ્થાન હોય ત્યાંજ હોવું અતે ખાસ કરીને હિન્દી સામ્રાજ્યમાં ભૂગોળની દૃષ્ટિએ પ્રતિકૂળ થાય એવા કલકત્તામાં તે હોવું, એ લાંબા સમયથી એક ગંભીર દોષ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

કલકત્તા હાલની સ્થિતિએ જે સંનેગોને લીધે આવ્યું તે ફરીથી વર્ણવવાને થોભવાની અમને જરૂર નથી. આખા દ્વિપકલ્પમાં ખ્રીડીશ અમલ સુધટ થવાની સાથે અને રેલગાડીના વ્યવહારની ખીલવણીની સાથે, જે કારણે કલકત્તાને આખા દેશની સરકારનાં મુખ્ય સ્થાન તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું, તે કારણો નષ્ટ થયાં છે. પણ રાજ્યપ્રધારણના અને રાજદ્વારી ફેરફારને લીધે હાલની સ્થિતિના દોષો અને ફેરફારની જરૂર પૂર્ણપણે લક્ષમાં આવ્યાં છે.

એક દૃષ્ટિએ ૧૯૦૯ ના હિન્દી કાઉન્સિલના કાયદા પ્રમાણે, વડી ધારાસભાએ જે સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તે પરથી જે અગત્યનો ભાગ તે ભવિષ્યમાં ભજવશે તે એક કોઈ વધારે મધ્યસ્થ અને સુગમ્ય સ્થાનને પાટનગર તરીકે પસંદ કરવાની ફરજ પાડે છે. ખીજી દૃષ્ટિએ ખંગભંગ પછી ખંગાળામાં જે વિચિત્ર રાજદ્વારી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે, તે હાલના પ્રાંતિક સમાગમમાંથી હિન્દી સરકારને ખસવાનું ઈચ્છવા

તેમાં પોતાના શાહી કામકાજને જ વળગી રહે, ત્યાં સુધી, સ્વરાજ્યને વધારે એવો હક ધીમે ધીમે પ્રાપ્તોને આપ્યા જવામાં જ આ મુશ્કેલીનું નિરાકરણ થાય તેમ લાગે છે. એ લક્ષ્યને પહેંચી વળાય તે માટે એટલું આવશ્યક છે કે વડી સરકારને કોઈ પણ પ્રાંતિક સરકાર સાથે સંબંધ રાખવા દેવો જોઈતો નથી. તેટલા માટે કલકત્તાથી વડી સરકારનું મથક બદલવાનું એક એવું પગલું છે કે જે અમારા વિચાર પ્રમાણે સ્થાનિક સ્વરાજ્યને સુદૃઢ અને સલામત ભાગે વૃદ્ધિ કરવામાં મદદગાર થઈ પડશે. સામાન્ય રીતે એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે એક મધ્યસ્થ સરકારનું મુખ્ય સ્થાન છુટું અને સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ, અને યુનાઇટેડ સ્ટેટસ, કેનેડા તથા ઓસ્ટ્રેલીઆમાં એ નિયમનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે.

૪. કલકત્તામાં વડી સરકારની કફેડી સ્થિતિ.

આ ફેરફારના વહિવટી લાભો, રાજદ્વારી લાભો કરતાં ભાગ્યેજ ઓછા કિંમતી ગણાશે. પહેલાં ધારા સભાઓની ખીલવણીથી વડી ધારાસભા અને હિંદી સરકારને સ્થાનિક વિચારની અસરમાંથી મુક્ત કરવાની વાત વધતી જતી અગત્યની છે. ખીજું બંગાળામાં બનતા પ્રસંગો વાઈસરોય અને હિંદી સરકાર પર અસર કરે છે અને તેમના પર વારંવાર ખોટી રીતે જોખમદારી ઓળવવામાં આવે છે. કલકત્તા સાથેનો સંબંધ હિંદી સરકાર માટે ખરાબ છે, બંગાળા સરકાર માટે ખરાબ છે, અને ખીજા પ્રાંતોને અન્યાય કર્તા છે. એ ખીજા પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓ બંગાળાને મળતી અગત્ય તરફ મોટી અને વધતી જતી અદેખાઈથી જુવે છે. વળી કલકત્તાનો બહાર પ્રબળ હંમેશાં હિંદના ખીજા ભાગોમાં હોય તેવોજ હોતો નથી, અને હિંદી સરકાર માત્ર તેનીજ અસર નીચે પડી રહે તે ઈચ્છવાન્નેજ નથી.

૫. માત્ર દીક્ષીજી યોગ્ય સ્થાન છે.

હિંદી સરકારને માટે એક જુદું પાટનગર સંખ્યાના સંવા-
લની ચર્ચા ધણીવાર થઈ છે, પણ મામાન્ય રીતે તેનો હેતુ એકમ
હતો કે, વર્તની સર્વ જનુઓમાં હિન્દી સરકાર તે સ્થાનમાં રહી શકે.
આવું નિરાકરણ ખરેખર હિતમજ ગણાય, પણ તેમ થવું અસંભવ્ય
છે. સુચવવામાં આવેલાં ઘણાં સ્થાનો આવવા જવાને મુશ્કેલી આપ-
નારાં છે; અથવા તો ઐતિહાસિક અગત્ય વગરનાં છે. એવું એક સ્થાન
માત્ર દીક્ષી છે. તેના વ્યવહારનાં સાધનો સર્વોત્તમ છે, વર્તના સાન
મહીના તેની હવા ચારી રહે છે, અને તેનું આરોગ્ય યોગ્ય ખરચે
સાચવી શકાય તેમ છે. તેટલા-માટે, હિંદી સરકાર દીક્ષીમાં પહેલી
અક્ટોબરથી પેટેલી મે, સુધી રહેવાને શક્તિવાન થશે. વળી સીમલા-
જવા આવવાને માટે તે સીમલાની વધારે નજીક હોવાથી, મેહુનન
ઓછી થશે અને ખરચ ઓછો થશે; રેલવે, ટપાલ અને તારખાતાં-
ઓને મધ્યસ્થ સ્થાનને લીધે ઘણી સમવડ પડશે; અને અમે જોઈ
શકીએ છીએ તે પ્રમાણે જો કોઈ ખાતાને અગવડ પડે તેવું લાગતું
હોય તો તે એક વેપાર હિંગાંને લગતું ખાતું છે, જે દીક્ષીમાં રહેવાથી
હસકતામાં સ્થિર થયેલા વેપારી અને ઔદ્યોગિક લાભોથી વિંખુદ પડી
જશે. પણ તેથી એ ખાતું મુંબઈ અને કરાંચી જેવા બીજા વેપારી મથક,
જેઓના લાભો હસકતાથી કોષકવાર વિદૂદ પડે છે તેઓની સાથે
સમાગમમાં આવશે, અને તેથી તે આખા હિન્દના રેલવે સંબંધી
અને વેપાર સંબંધી લાભોનો અદ્વિધાનપણે નિર્મૂલ્ય કરવામાં ઘણો
લાભ થશે.

૬. દીક્ષીપર હિંદુઓનો મોહ.

આ ફરદારથી થનારા ચળદારી લાભોની અનિચયોક્તિ કરવી
અશક્ય છે. દિક્ષીનું નામ હજી મોહ ખખડાઈ છે. હિંદુઓના અન-

દાખલા કરી (જમીનીનાં જમ્ય પ્રકારનાં) છે અને જનકર આપનાં
માં જેમનાં કિરો: માનવનાં છે તેઓમાં મુસ્લિમોનાં જરૂરોનાં મુજબ
છે, તે કે કંઈક તબક્કામાં જોડા જણાય છે.

૧૨. સતિશ્વરનાં વ્યવસ્થાનાં મુખ્યદોષ.

૧૨. સતિશ્વરનાં વ્યવસ્થાનાં મુખ્યદોષ પ્રતિષ્ઠા વિરુદ્ધનાં મુખ્યદોષ પ્રતિષ્ઠા

હોને લીધે અમે કપ્પલ કરવાની અમારી ફરજ સમજાયે છીએ કે ખંગાળીઓ એક ખરેખરી અન્યાયની લાગણીનું દુઃખ ભોગવે છે કે જેને અમે માનીએ છીએ કે જરા પણ વધારે વિલંબ વગર દુર કરવી એજ ઉત્તમ નીતિ છે. આવતા ડીસેમ્બર માસમાં ભરાનારી દરબારથી ખંગાળીઓ જેને એક મહાદુઃખ તરીકે ગણે છે તે દુર કરવાની ઉત્તર તક મળે છે.

૧૬. નવી યોજનાથી થનાર લાભો.

ખંગાળીઓની માગણીને માન આપવાને અમે જેટલા આતુર છીએ, તેમજ પૂર્વ ખંગાળાના મુસલમાનોના લાભ અને લાગણીની નીતિ સાથે વિચાર કરવાની અગત્યની અમે અતિશયોક્તિ કરી શકતા નથી. એ યાદ રાખવું જોઈએ કે પૂર્વ ખંગાળાના મુસલમાનોની તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં હમણાં એક અતી ભારે બહુમતી છે અને જે ખંગાળી બોલનાર જલ્લાઓને અમારી યોજનામાં સુચવેલી રીતિએ ભેગા કરવામાં આવે તો વસ્તીની સંખ્યામાં મુસલમાનો તેમ થવા પછી પણ હિંદુઓની સંખ્યા સાથે સમાન અથવા કંઈક અંશે થેડ રહેશે. વળી ખંગાળાનો નવો પ્રાંત એક સુઘટ અને તદ્દન મધ્યમ વિસ્તારનો રહેશે. તેના ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલને તેના હાથ નીચે મુકવામાં આવેલી જુદી જુદી કોમોની જરૂરીયાતોની તપાસ કરવાની પુરતી તક અને સમય મળશે. તેના પૂર્વજેને જે ન હતું તે સામાન્ય મુખ્ય મથકની સર્વ સગવડો સાથે લાકાને એક દ્વિતીય પાટનગર તરીકે મળવાનો લાભ નવા ગવર્નરને મળશે. જેમ સંયુક્ત પ્રાંતોનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર વખતે વખત લખનામાં આવીને વસે છે, તેમ તે ત્યાં જ રહેશે અને તે આ રીતે મુસલમાનોની લાગણી અને લાભો સાથે માત્ર સંબંધમાં આવી શકશે. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પ્રાંતિક સભાઓમાં મુસલમાનો જે ખાસ પ્રતિનિધિત્વનો દર ભોગવે

કે તે દાસ, મુમુક્ષુનીવારણીને મુખ્ય કારણને કારણે તેમજ
સ્થાનિક મેરફોર્સમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવા નહીં તેથી દાસમાં
જે વિચિત્રતા છે તેજ વિચિત્રતા રહેશે. નજીકમાં કાચ ખાતે એક
મુખ્ય કમીશનર કે અધિકારીને કમીશનરની નીમવાની મુમુક્ષુના કારણે
આમે નાપસંદ કરી છે તે નમને જાણવાની જગ્યા વગેરે નામદારને
તરી આપવા નથી.

૧૭. બંગાળમાં ગવર્નર-ઈન-કાઉન્સિલ.

બંગાળી યોજનાનું એક મુખ્ય સ્વરૂપ બંગાળમાં ગવર્નર-ઈન-
કાઉન્સિલ સ્થાપવાનું અને સમગ્ર એકીએ એ કમીશનરી વાન નથી.
૧૮૬૭ અને ૧૮૬૮ માં રટેટ એક્ટરી અને દિંદી સરકારે બંગાળના
ગવર્નર નીમવાના સવાલ પર પૂર્ણેત્વા કરી હતી અને મર મદદિર્હા
નોર્થકોટના કહેવાથી તે પર અને રાજધાનીનું સ્થાન બીજે બદલવા
જિલ્લો, વિગાર કરવાને એક કમીટી નીમવામાં આવી હતી. જુના
જમાનાના અતિ બોદોળા પત્રવ્યવહારમાં જે મુખ્ય મુદ્દાઓ બહાર
આયા તે આ હિન્દુ-૧) કલકત્તામાં વાઈસરોય અને દિંદી સરકારની
દાનરી સાથે બંગાળમાં ગવર્નર નીમવાની યોજના બંધબેસતી થઈ
ચક્રો નહોતી; (૨) જે બંગાળનો ગવર્નર નીમવાનું તે વેળાએ નહી
થયું હોય તો, કલકત્તાથી રાજધાનીનું સ્થાન બદલવાનો સવાલ હાથમાં
લેવામાં આવ્યો હોય; (૩) જે કે ગવર્નર જનરલની સભા અને
બંગાળનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર વીલીયમ ઝેની સભાની બહુ મતી
ગવર્નર નીમવાની યોજનાની તરફેણમાં હતી, તોપણ ગવર્નર જનરલ
સર જોન સેરેન્સ તે યોજનાની સામે હતો, પણ વહીવટ સુધારવાના
કારણે તેણે બીહારમાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમવાની અને એક મુખ્ય
કમીશનર નીચે આસામને મુકી, તેને બંગાળાથી છુટા પાડવાની યોજના
તેણે મુચ્છી હતી. ૧૮૬૭-૬૮ ની વર્ષો પછી બંગાળના રાજ્યબંધા-

રણમાં ધણા મોટા અને અગત્યના ફેરફારો થયા છે. તે પ્રાંતને કારી-
ખારી સમા આપવામાં આવી છે, અને તેટલા માટે આખરી ચોક્કસતાનો
અમલ કરવામાં, જે કંઈ ફેરફાર કરવાની જરૂર છે તે માત્ર લેફ્ટેનન્ટ
ગવર્નરને ગવર્નરશ્રદ્ધમાં ફેરવી નાંખવો. વળતો વખત ઈંગ્લાંડથી ગવર્નર
નીમી મોકલવાની વિશ્વ શ્રદ્ધા ફલીસો કરવામાં આવી છે. એ ફલીસો
આ છે કે ખીજા કોઈ પણ પ્રાંત કરતાં બંગાળાને હિંદુસ્તાન અને
હિંદના લોકોનું ખારીક જ્ઞાન ધરાવનાર મુખ્ય વહીવટદાર તરીકે જરૂર
છે, અને હિંદુસ્તાન મંજૂર પેદેલાંથી કંઈ પણ જ્ઞાન મેળવ્યા વગરના
ઈંગ્લાંડથી નીમાઈને આવેલા રાજનીતિજ્ઞ કે રાજદ્વારી પુરૂષને, ફેરના
ખીજા કોઈ પણ ભાગ કરતાં આ ભાગમાં પોતાની અગત્યના શ્રદ્ધ
દોષવાળી જગ્યાએ અથવા તો એક અત્યંત મુશ્કેલાઈભરી સ્થિતિની
પુરો હકેલવાને જોઈ શકિતવાન થઈ પડશે.

૧૮. ગવર્નરથી થતા લાભો.

જે લોકો અને જે દેશની એક માણસને અવરજી કરવાની છે
તેનું કોઈ જ્ઞાન ધરાવનારને, હિંદી વહીવટને થતો મોટો લાભ જોઈ
ગણવાની અમારી કચ્છા નથી. પરંતુ તેજ કારણે અમેજરા અનુભવ-
પત્રી જણાવું છે કે ઈંગ્લાંડનાં મંજૂરપૂર્વક મંજૂર કરીને તીમવામાં
આવેલો એક ગવર્નર, એક મોટા પિન્ડો પ્રાંતના વહીવટ ફેરફારથી
સજાવી શકે છે, અને તેથી મિત્ર વ્યાં વહીવટ ચલાવવામાં આવે છે
તે પ્રાંતના પિન્ડો સમકારને જોઈ ફેરફાર રાજનીતિ થઈ શકે.

આ મંજૂરનાં અને ફેરફાર ૧૮૫૭-૧૮૫૮ ના પરાક્રમવાદર પછી
ફેરફાર પેદાશું અને મંજૂરનાં અવરજી કરવા જોઈ મળવાની પદવિજા
સજાવર સજા કરતાં સાર ફેરફાર તે સમયે તે જે દરજ્જા ફેરફાર
તે સજાવર, (૧) ફેરફાર સજાવર સજાવર સજાવર સજાવર સજાવર
ફેરફાર, એક મોટો સજાવર સજાવર સજાવર સજાવર સજાવર
સજાવર, એક મોટો સજાવર સજાવર સજાવર સજાવર સજાવર
સજાવર, એક મોટો સજાવર સજાવર સજાવર સજાવર સજાવર છે.

(૨) બંગાળને સંપૂર્ણ ગવર્નરપદ આપવાથી અંગ્રેજી જાહેરમત-
પર સ્થિતિ બિચાર થશે; અને તે તેથી હિન્દી સરકાર પર કેટલીક
નેપથમદારીનું આરોપણ થતું જાયકરો, કે જે નેપથમદારી બં-
ગાળાનો વહીવટ કરવામાં રહેલી મહાન મુસ્લેલીઓને તેમાં ઉપા-
કવી એ તદ્દન અસમ્ભવ વાત છે. આ દલીલોને અમે સાથી મોટી
અગત્ય આપીએ છીએ. વળી અમારી એ પણ ખાતરી થઈ છે કે
બંગાળીઓ અને પૂર્વ બંગાળના મુસલમાનોની આદર્શાઓ ગવર્નર-
પદની યોજના સિવાય ખીજ કશી પાર પડશે નહીં. અમે હિંમેરીશું
કે મદ્રાસ અને મુંબઈના ગવર્નરપદની માફક બંગાળના ગવર્નરની
નિમણૂક, હિન્દી સરકારી નોકરાને માટે ખુલ્લી રહેશે, જે કે બ્યવહાર-
માં તે ગવર્નરની ખમેદગી સામાન્ય રીતે ઈંગ્લાંડથી જ કરવામાં આવશે.
૧૯. એક સ્થાનમાં જે સમાન માણસ ન રહી શકે.

જુના સમયમાં બંગાળમાં ગવર્નર નીમવાની વિરૂદ્ધ એક ધણો
મંજીર અને રખીતો વર્ત્યો. ઉદાવવામાં આવ્યો હતો. પણ જે અમારી
યોજનામાં જે આવીરૂપ યોજના છે તે વડે તેનો ઉત્તર આપવામાં
આવ્યો ન હોય તો અમે તે સ્વીકારતેજ. વગર શકે જે હિંદને
ગવર્નર જનરલ અને બંગાળનો ગવર્નર બંનેને ઈંગ્લાંડના જાહેર
માણસોનાં ટોળાંમાંથી પસંદ કર્યા પછી તે બંને એકજા સહેરમાં રહે
અને દીક્ષગીર થવા જેમ દુરમતાવટ કે દરીદ્રાઈમાં જુદી જુદી રીતે
ત્યાં આવવાનો તેમને મંજૂર રહે તો ખીજકુલ ન ઈચ્છતા જેમ પ્રમંગ
આવે. કલકત્તાથી દીક્ષી વડી સરકારનું મજક બાલવાનું આ એક
ખીજનું, અને અમારા મન પ્રમાણે ધાતું મનુષ્ય કારણ છે.

૨૦. બીહારીઓ માટે બીહાર.

હવે અમે બીહાર, છોટાનાગપુર અને એસિમ્મા માટે લેફ્ટનન્ટ
ગવર્નર-જન-કાઉન્સિલ સ્થાપવાની યોજના નરજ નરજ કરીશું. અમારી

ખાતરી થઈ છે કે જે બંગાળાનો ગવર્નર, જે છલ્લાઓ અમે તેના હસ્તક સોંપવા માંગીએ છીએ, તે અને ન્યાય આપવા અને તેના પ્રાંતોના મુસલમાનોના લાભો સંભાળવા માગતો હોય તો, ખીહાર અને છોટાનાગપુરને બંગાળાથી છુટા પાડવા જોઈએ. તોપણ એ વિચારથી અન્ય રીતિએ પણ અમે સંતોષ પામ્યા છીએ કે હમણાં બંગાળ ઇલાકા સાથે જોડેલા હિન્દી બોલનારા લોકોને એક જુદોજ વહીવટ સોંપવો એ ઘણું ઇચ્છવાજોગ છે. આ લોકોને અદાપિપર્યંત બંગાળીઓ સાથે અસમાન રીતે જોડવામાં આવ્યા છે અને તેથી તેમની ખીલવણીની કોઈ વાજખી તક મળીજ નથી. નિમણુંકો કરવાના સંબંધમાં 'ખીહારીઆને માટે ખીહાર' એવો પોકાર વારંવાર કરવામાં આવ્યો છે. કારણ કે ખીહારમાં બંગાળીઓના હાથમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે સરકારી નોકરીઓ છે. ખીહારીઓ મજબુત અને રાજ્યનિષ્ઠ લોકો છે, અને આ એક સામાન્ય જાણીતી વાત છે કે જે કે તેઓએ લાંબો વખતથી બંગાળાથી છુટા પડવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે, તોપણ તેઓ ભાગલાના સમયે તે માગવાને આગળ આવ્યા નહીં, કારણ કે તેઓ સરકાર સામેની વિરૂદ્ધતામાં બંગાળીઓ સાથે જોડવાને ઇચ્છતા ન હતા. વળી પાછલાં વર્ષોમાં ખીહારમાં નોંધવા યોગ્ય જગૃતિ આવી છે, અને ખીહારીઓમાં એવા દૃઢ વિચારે ધર ક્યું છે કે બંગાળાથી છુટા પડ્યા સિવાય ખીહારની કદી પણ ખીલવણી થશે નહીં. જે કોઈ ઉપાય કરવામાં ન આવે તો એ વિચાર નજીકના બ્રિટિશમાં એક ચળવળ પેદા કરશે, અને તેટલા માટે આપણી પોતાની ખુશીથી એક ઘણો સારો અને ઇચ્છવા યોગ્ય ફેરફાર કરવાની હાલત તક થણી ઉત્તમ છે. ખીહારીઓની માફક ઉરીયાઓને પણ બંગાળીઓ સાથે સંબંધ રાખવા જોઈું કંઈ નથી, અને તેથી અમે ખીહાર અને છોટાનાગપુર સાથે ઓરિસ્સા અને સંબલપુર છુટા પાડવાની મુદત!

કરીએ છીએ. અને 'માનીએ' છીએ કે આ ગોડવણુ ઓરિસ્સાના સોમના સાથે દીક બેસતી આવે છે, અને ખીહારીઓને તે ગમશે; કારણ કે તેમના પ્રાંતને દરિયા કિનારાની સવક મળશે. અમારે ભાષ્યેજ ઉમેરવાની જરૂર છે કે હોટાનાંગપુર અને ઓરિસ્સાને મધ્ય પ્રાંત સાથે ભેડી દેવાની અને ખીહાર, હોટાનાંગપુર અને ઓરિસ્સા માટે લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને બદલે કમીસનર નીમવાની જીજ્ઞાસા બોલનાઓનો પણ અમે વિચાર કર્યો છે, પણ તેમાંની કોઈ પણ માન સહેજ વિચાર કરવા યોગ્ય કરનાં વિરોધ જરૂરની જણાતી નથી અને તેથી તેમની વિરૂદ્ધની દલીલો જણાવી તમો નામદારને તરફી આપવાનું અમે મોકુફ રાખ્યું છે. વળી બ્યારે આ યોજનાની મુખ્ય બાબતો સ્વીકારવામાં આવે, ત્યારે કેટલીક નાની નાની અગત્યની બાબતોપર વિચાર કરવાની જો જરૂર પડે તે વિશે અમે આ ખરીતામાં કંઈ પણ જણી જોઈને લખ્યું નથી, અને તે વિશે રચાનિક સરકારો સાથે મસલન કરવાની સ્થિતિમાં છીએ.

૨૧. હયાત સરહદને હિન્દી સરકારના હાથમાં મુકો.

હવે અમે છેવટની મુશ્કેલીપર આવીએ છીએ, તે એ કે આ-સામમાં પાછો મુખ્ય કમીસનર નીમવાનું ચાલુ કરવું. ૧૮૬૭ માં સર જોન લોરેન્સે જે નીમ્ની તરફેણ કરી હતી તે પાછી સ્વીકારવી, એજ એમાં મુશ્કેલી છે. હિન્દો આ બાગ હજી પછાત સ્થિતિમાં છે, અને વધારેલી એવી શાસનપદ્ધતિદ્વારા તેના વડીવટ સ્થાપવા કરનાં મુખ્ય કમીસનર દ્વારા વડીવટ સ્થાપવાને વધારે યોગ્ય છે, અને અમે અત્રે જણાવીશું કે ૧૮૬૬-૬૭ માં બ્યારે ચીનાર્થોગ અને હાકા અને માય-મેનસિંગ જિલ્લાઓ આસામ સાથે ભેડી દેવાનો પેદેસો વિચાર કરવામાં આવ્યો, ત્યારે ઉંચ વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. હેક્સા

તે ઉપરનું અને મહેનં સતોષ અને તેનું હરું જોડે. અને સ્થાપના આનંદન અપિષ્ઠાથાને ને પોલનાની અગ્રમુખ હરૂની અને દિશન ધીધી છે ને તક અપિષ્ઠાથા રેનૂપી નદી, જનુ એવી માનનાથી કરી છે કે એ રીતે લીધેલુ પગલું રાજનીનિંત્ય એક દિશન અને જનાવ મરી અને નદી કપેસો સતોષ અગ્રમુખ અને ગણના રાજની દિશની મુસામાનના વિન્ની હનિદાસના નવા જમાના માથે લમેછને મારે એકાપથા રહેશે. એ આ પોલના તમે નામદારની અને માલેક મુઆમીમ આલીબદની સંરક્ષણની મંજુરી મેગરે તો અને એ મુસવીએ છીએ કે સમારેલ કલકત્તાથી દોલ્લી પાટનગર બદલવાનું જાહેર કરવું, અને તેજ સાથે અને તેજ બદલીનાં પરિણામ તરફ, ૧૯૦૫ ના બાગધારી અમતોષ મોટેના કાપદેરીર કારજો દુર કરવાને કાંચના પ્રવાહમાં મવનેર જનરલ-ઈન-કાઉસીધ ને વદીવરી ફેરફારો અને સરહદની વેહેંચળીઓ કરે તે સાથે બંગાળમાં મવનેર-ઈન-કાઉસીધનો અને ખીદાર, હોરાનાગપુર અને એરિસ્તામાં મેપ્ટેન-ટ મવનેર-ઈન-કાઉસીધનો સમય જેમ અને તેમ જલદી ચાલુ કરવાનું જાહેર કરવું. આ જાદિશનનું ૩૫, આ પોલનાને સામાન્ય મંજુરી આપ્યા પછી નક્કી કરી ચકાશે. એ મંજુરી તમે નામદાર પાસેની મેગવવાની પ્રિયતાનું અમને માન છે.

૨૬. દરખાસ પછી, આ રીતે, બંગાળના કારબારની મોકવણમાં ઉવટનો અને સર્વને સતોષકારક નીવેડો એવી ઉદાર અને વિશાળ રીતિએ ફેરફાર કરવાને ઐથી ઉત્તમ માર્ગ કયો છે તેની સ્થાનિક અને ખીજ અધિકારીઓ સાથે મસલત કરવાને અને સક્રિયતાન થકરું.

આ મારા મુરબ્બી લોર્ડ માર્લેસ,

તમારા આચારિક સેવકો હોવાનું માન છે.

હાર્ડિંગ ઓફ પેન્ડરટ.

ઓમુર કીંગ.

જે. એલ. જેન્કીન્સ.

સર. ગાર્થ ફલીટવુડ વીલસન.

આર. ડબલ્યુ. કાર્લાઈલ.

એસ. એચ. બટલર.

સૈયદ અલી હિમામ.

ડબલ્યુ. એચ. ક્લાર્ક.

સ્ટેટ સેક્રેટરીનું અનુમોદન.

ઇડિયા ઓફીસ, લંડન, પેહેલી નવેમ્બર, ૧૯૧૧.

હીઝ એક્સેલન્સી ધી રાઇટ આનરેબલ ગવર્નર જન

ઓફ-ઇડિયા-ઇન કાઉન્સિલ, જોગ.

મારા લોડ.

તમારી થોજના નવી નથી.

ગર્થ તા. ૨૫ મી આગસ્ટનો લખેલો અને સ્વદેશ ખાતા તમ
મોકલવામાં આવેલો તમો નામદારનો ખરીતો મને મળ્યો, અને
વિષયની અગત્યને અનુકુળ ધ્યાન આપી કાઉન્સિલ સાથે તેપર વિ
ચર્ચો છે. પેહેલાં તમે હિન્દી સરકારનું વહું મથક કલકત્તાથી દ
ફેરવવાનું સુચવો છો. એ એક મહત્વનો ફેરફાર છે, જેની તમારા
પ્રમાણે માત્ર તેના આંતરિક ગુણોની ખાતરજ ભલામણ કરવામાં
છે, અને તમારા ખરીતાના પાછલા ફકરાઓમાં તમે જે વિ
દર્શાવી ચર્ચા કરી છે તે ઉપરાંત તમે સત્ય વાર્તા દર્શાવો છો કે

પાડે એવાં કારણો વધારે સરલતાથી આપી શકાય નહીં. દિલ્હીની પુરાતન દીવાલોમાં કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ કે ખુદ રોમની સાથે સરખાવાય એવી કથાઓ રહી છે, એટલુંજ નહીં પણ હાલના શહેરની પાંડોશની જગ્યાઓ એક જાતીય પ્રસંગના મહાકાવ્યમાં ગાયલા હિન્દુ ઇતિહાસના પ્રાચીન ખનાવોનાં વર્ણનોની મુળ જગ્યાઓ હતી. હિન્દની પ્રજાઓ, જેઓને મન પ્રાચીન સમયની કથાઓ અને નોંધોમાં ઉડું રહસ્ય સમાયલું છે તેઓના મનપર એક જુના સામ્રાજ્યના પાટનગરને હાલની વડી સત્તાને હાથે પુનઃ સ્વીકારવાથી, એકદમ આખાં દેશપર બ્રિટીશ સત્તા ચાલુ રહેવાની અને તે સ્થાયી રહેવાની ખાતરી થશેજ. આ મુયવેલા ફેરફારની તરફેણમાં ઐતિહાસિક કારણો ઉડી અગત્યનાં અને ખરી કીમતનાં રાજદારી કારણો થઈ પડશે. દેશી રાજકર્તાઓ એકમતે આ નીતિને માન્ય કરશે અને તેને અંતરથી ટેકો આપશે એવા તમારા વિચાર સાથે હું મળતો થાઉં છું. પણ તમે જે જડ લાભો ગણાવો છો તે ગમે તેવા મોટા હોય અને હિન્દીવાનોની લાગણીનો ધારેલો પડશે. ગમે તેવા ઉત્સાહથી પાડે તોપણ બ્રિટીશ સરકારની રીતિથી એકદમ છુટા પડવાનો વિચાર કરવાની હિંમત કરવી કે નહીં અને કલકત્તામાં જે સ્થિતિ હમણાં છે તે સ્થિતિ માટે અમે પૂરેપૂરા સંતોષથી જોઈ શકતા હોઈએ તો રૂઢ થયેલી અધિકારીઓની ટેવોને અંપૂર્ણ તોડવી કે નહીં એ એક પ્રશ્ન છે.

વડી સરકારના તેજમાં પ્રાંતિક સરકાર દબાઈ જાય છે.

તમે નામદારને માલમ છે કે કેટલોક સમય થયાં હિન્દી સરકાર અને બંગાળ સરકારનાં મુખ્ય મથકો એકજ સ્થાનમાં રાખવાથી ઉભી થતી મુશ્કેલીઓ મારા ધ્યાનમાં આવી છે. તમે જેમ ખુદ્દા દીસે જણાવ્યું છે તેમ એ ગોઠવણ બન્ને સરકારો માટે ખરાબ છે, અને જે સમયે જે ગવર્નર જનરલ હોય તે સમયે તેની સામા એક

મોટા મોટા ભાગોમાં ખંગાળાનું માન અને મરતબો રહે તેટલા માટે હિંદુઓની અને મુસલમાનોની વાજબી આકાંક્ષાઓ કરતાં ખીજ આકાંક્ષાઓ સંતોષવાને, ફેરવાયલી રિયતિમાં વહીવટનું કોઈ પણ પ્રમાણ અન્ય ઇલાકાથી ઉતરતું રાખવામાં આવશે નહીં તેને માટેના તમારા વિચાર સાથે હું મળતો થાઉં છું.

જુની રીતિથી થયેલું તુકસાન.

નવા ખંગાળાના ગવર્નરને જે વિસ્તારનો વહીવટ કરવો પડશે તેનો વિચાર કરતાં પહેલાં, ઇલાકાના ભાગલા પાડવાને જે કારણો મળ્યાં તેનો ફરીથી વિચાર કરવાની કે તેના પરિણામની ખારીકીથી તપાસ કરવામાં રોકવાની કંઈ જરૂર નથી. ખંગાળા પ્રાંતનો વિસ્તાર, તેની વસતી, અને ઘણા છલ્લાઓ સાથે વ્યવહાર રાખવાની મુશ્કેલીઓ જોતાં સને ૧૯૦૫ ના વર્ષથી ખંગાળાના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર, અને તેના હાથ નીચેના અધિકારીઓને જે કામ કરવું પડ્યું હતું કે જે ગમે તેવો ઉત્સાહ કે શક્તિ પુરેપુરું ખજાવે નહીં, એ સર્વ તરફથી સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. તેમ એટલું એ પણ નક્કી છે કે પ્રાંતિક કાર્યનું શુદ્ધવાકર્ષણ પ્રાંતના પશ્ચિમ ભાગ અને કલકત્તા તરફ અયોગ્ય રીતે વળ્યું હતું, અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે પૂર્વ ખંગાળાના મુસલમાનોપરથી અણધારેલી રીતે રાજ્યની દૃષ્ટિ અને વિચારનો પુરો ભાગ અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. આવી વસ્તુસ્થિતિથી આ દેશમાં લોક-મત ખજાબજાવાનો સંબંધ નથી. હાકાનું નામ જે એક વેળા બ્રિટીશ પ્રજાને ધરમનું હતું તે વહન જુલો જવાયું હતું. તેટલા માટે હિન્દી સરકારના હોવાથી વહીવટની નવી વ્યવસ્થા કરવાની ઘણી અગત્ય હતી, પણ જે યોજના છેવટે અમલમાં મુકવામાં આવી તેથી જ્યારે પૂર્વ ખંગાળને કંઈક કામ થયો અને કંઈના ભારમાં દબાયલી સરકારને કંઈક આરામ મળ્યો ત્યારે ખંગાળા પ્રજાપર તેની જુલોજ અસર

મનુષ્યોનું પર્વતનું જે બારીકાઈથી અને અપર્યાપ્તપણે દેરેલું છે. અને
તાંસે આપણને શીખવે છે કે કેટલેક પ્રકારે સ્થાનિક લાગણીની ખેતમાં
રાખવાની અથવા સારો વહીવટને ખાતર અથવા એક નીતિ વિષયક
કે શેઠદારી હેતુ ખારે ખાડવાને ખાતર કોમીય પુર્વબદ્ધ વિચારને ન
અનુકરણની જરૂર પડે છે, પણ ન્યાં વગર તકરારે (દાનિયા) ન્યા-
પીપણાનો દાવો કરી સકાય ત્યાં આવી સત્તાનો અમલ કરવો એ
નિર્ણય દીક્ષાગીરી બરેલું છે, અને ન્યાં વ્યવસ્થા કે સારા વહીવટને
દાનિ પોલોંચાડ્યા વગર ઉભો થયેલો વિરોધ ચાંત પાડી 'સકાય' લાં
ને ચાંત પાડવાની તક દાવમાં લેવી એ 'વારંવાર' કહાપણુ બરેલું જણાયો.
અંગાણીઓની ફરિયાદ વાજળી હતી:

વળી તમે જણાવો છો કે જો દુઃખ માત્ર લાગણીનું જ નહીં પણ
ધારાસભાના સંબંધમાં અંગાણી પ્રગટે કેટલીક વ્યવહાર દાનિ થાય છે
કે જેપર તમે નામદારનું ધ્યાન આપવાની જરૂર છે અને જે દુર
કરવાને મોઝ છે તે અંગાણી બાપા મોલના પાંચ જણાઓ પ્રેસીડન્ટી,
ખંડવાન દાદા, રાજગાદી, અને મીનાગોંગના જણાઓની વ્યવસ્થા
અવિષ્યમાં અવર્નર-ઈન-કાઉન્સિલ દ્વારા કમવધાને તેમનો એક દયાડો
ખનાવવાથી ધારેલો હેતુ ખાર પડે છે. તેજ માથે તમે ધારેલો ફરકાર
કમવાથી પૂર્વ અંગાણાના મુનસખાનોના લાભને નુકસાન ન થાય ખરે
તેમને વિરે અમ રાખવાનાં કામખુપર તમે મોઝ બાર મુઠો છો. તેમનાં પપ્પા
પીળા મુનસખાનો આધે તેઓ પપ્પા સિદ્ધનાનની રાજાની નીકે દીક્ષાને
પત્ર સ્થાપવાથી સતોષ પામશે, પણ તેઓ ખામ કરીને પેલોં આ પેલોં
નાનાં સ્થાનિક તત્ત્વોપર વિચાર કરશે જે પ્રભુએ કર્યું છે. સિદ્ધનાનમાં
પપ્પા પપ્પા અને અમનાનમાં દમણ છે, તેમ કહેલું પપ્પા દમણી ન સકાય
તે પપ્પા તે જ ગી રીને દમણ ન જોઈને એ નજીકનાં વ્યવસ્થા
કરનાં પપ્પાના રાખવાની જરૂર છે એ સ્પષ્ટ છે.

છો તેમ ધારાસભામાં ખાસ પ્રતિનિધિ તત્ત્વ મુસક્કમાનો ભોગવે છે તે તેઓને માટે રક્ષણની પુરતી બારી છે. તોપણ આ સંબંધે બંગાલાના ગવર્નરે તેનું નિયમિત ધ્યાન ખેંચવા માટે અને વર્ષનો ફેટલો ભાગ ત્યાં રહેલા માટે દાકાને પુર્ણ હક્કાર તરીકે પોતાનું દ્વિતીય પાટનગર ગણવું જોઈએ એ સુચનાને હું ઓછી અગત્ય આપતો નથી. હાલના લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નરના વહીવટ માટે ત્યાં જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તેનો તેથી ઉપયોગ થશે એટલુંજ નહીં પણ તેથી એક કીમતી લાભ થશે જે, બંગાળ બ્યારે અવિભક્ત હતું ત્યારે હમણાં જે યોજના તમે રજુ કરો છો તેવી યોજના રજુ થતાં, પ્રાપ્ત કરવો મુશ્કેલ થઈ પડતે. આવા પ્રસંગમાં મુખ્ય ધક્કામાં જેમ સિંધને માટે કમીશનર નીમી કામ લેવામાં આવે છે તેમ દાકામાં કમીશનર નીમવાની તમે સુચના નહીં કરવામાં વાળખી છો.

બીહાર, ઓરિસ્સા અને છોટાનાગપુર છુટા પાડવામાં મુક્ક-સાન નથી.

તમારી બીજી સુચના બીહાર, છોટાનાગપુર અને ઓરિસ્સા માટે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર-ઈન-કાઉન્સિલ નીમવાની છે. આ ત્રણ અગત્યના અને ઐતિહાસિક ભાગોનો નિકાલ કરવા માટે સુચવવામાં આવેલી અસંખ્ય યોજનાઓપર તમે વિચાર કર્યો છે, અને તે છોડી દીધી છે એ હું સમજું છું. તમે નામદાર બણો છો તેમ બ્યારે બ્યારે પ્રાંતોની સરહદની વ્યવસ્થા કરવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે ત્યારે ત્યારે આ યોજનાઓમાંની કેટલીકપર ચર્ચાઓ કરવામાં આવી હતી, અને આ ત્રણેમાંની એકપર પણ ટીકા કરવા કરતાં હું ધારું છું કે તમે, જે કોઈ પણ ફેરફાર કરવોજ હોય તો આ સવાલનું ઘણું સરળ નિરાકરણ કર્યું છે. ઉપરોક્ત ત્રણ વિભાગોને, જે કે કેટલીક રીતે તેઓ એક બીજાથી જુદાં સ્વરૂપ ધરાવે છે તો પણ ખુદ બંગાલ સાથે તો એક

સરખી રીતે ગમે તેમ જોડી દીધાં છે, અને તેઓનો વહીવટ બંધાવવાથી તંદન શુદ્ધ પાડવામાં બંધાવાને કંઈ પણ નુકસાન નથી. બિહારીઓ બંધાવવાથી મૂળ કૃષિમાં બાંધામાં, આચારમાં અને જે જમિ તેઓ ખેડે છે તે જમિના બંધારણમાં તંદન શુદ્ધ પડે છે, અને પોતાનું સ્થાનિક વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરવા માટે મનજીન અને કાયદેસીર વર્તનારા બિહારીઓ છુટા કરે છે એમ તમે જણાવો છો. વળી બિન્ન બિન્ન પ્રકારની જાતો અને જંગલનાં બંધારણોવાળાં, ધાર્મિક દૈનિકતા ધરાવનાર મોટા દરીયા કિનારાનું આરિસા, બંધાવવા અને મધ્ય પ્રાંતથી જુદાજ પ્રકારની પદ્ધતિપર રચાયેલી મેદોસુલની પદ્ધતિ પર રચાયેલા કાયદા પસંદ કરે છે અને એક જુદી કોમ તરીકે પોતાની જોળખ નામ પામવાના સંબંધથી લાંબો સમયથી અસંતુષ્ટ હતું. બંધાવ કરતાં જોડી ગાઠ વસતી અને એમોરીહની (જંગલી) નો મોટો અંશ ધરાવનાર જોડાં નાંખુરના ઉચ પ્રદેશો પણ અંશે જુદીજ વ્યવસ્થાને માટે પુરાતન અને ઐતિહાસિક કારણો કહે છે. આ વર્ણ પેટા વિભાગોની સંયુક્ત વસતી સાધાયેલી કરાઈની છે. એટલી વસતી એક લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર દ્વારા વહીવટ કરાવવાને બહુ છે, અને આપણે એમ માની શક્યું કે સરકારના અધિકારી પોતાના કૌંક વિભાગ પર ચાલુ દેખરેખ અને ધ્યાન આપવાને સક્તિવાન થશે. આસામને વહી સરકારના હાથમાં મુકો.

તમે જે છેવટની યોજના રજુ કરી છો તે એ કે આસામમાં મુખ્ય વહીવટ પાછો ચાલુ કરવો. વાવવ્ય સરકારની મારફત દિંદની દશાન સરકારની સબકારી સ્થિતિ એવું કરવું એવું જણાવે છે કે તેના વહીવટ સ્થાનિક સમજા કરતાં તે નોંધ નાખવાની મીઠી દેખરેખ તળેજ રહેવો જોઈએ એ નમારી દલીલ મને મનજીન લાગે છે, અને ઉપાગમાં પડેલી અગત્ય ધરાવના આ પ્રાંતના વહીવટી આ ફેર

કારની સામે થયાનો સંભવ નથી એવી તમારી માન્યતા વાળાથી નીચ-
 ડો એમ હું કારું છું. ઉલટું તેઓ તેથી ખુશ થશે, કારણ કે મારી
 ખાતરી છે કે વડી સરકાર સર્વ સ્થાનિક લાભો-આર્થિક કે સામાજિકવાલા
 સર્વનું ફેરવાવવા પદ્ધતિ પર મુકવામાં આવે તેવી કોઈ પણ સંબંધિત
 શાંતિસાચી ખાતરી સ્થાપી કરશે.

અર્થનો વિચાર.

તમારી ખરીદાનાં કચેરી મુચનાઓને લીધે પ્રાથમિક કે ફરીફરીને
 થતો. અને તે—જે અર્થ થયાનો સંભવ છે તેનો પાંડો અંદાજ આ
 પ્રશ્નને કાઢવાને તમે ન્યાયદાર અગ્રજી છે તે વિષે હું કંઈ ફરિયાદ કરતો
 નથી. તમે ખરો નહીં છો કે એક ફરીયાદો અર્થ દીપ્તિમાં પાડતી નથી. તમા-
 રી થયેલી અજ્ઞતાપણ કાઢી છે, અને તમે તમારો અભિપ્રાય દર્શાવે છે
 કે આ રકમ મોંઘાની કોઈ ખાતર કરીને કેવી રીતે નાકરો. આ
 વાતના ખાતર પ્રશ્નને લીધે, દીપ્તિ કે નિર્મળતાના નિર્ણય કે તમા

આપણે મોટા દેહધારી કોઈ દેશમાં જોકે સામ્રાજ્ય મધ્ય નથી.
જે તમે જેમ જાણો છો કે મને રૂઝ દીનિ જમદ દેશી રોજ
તો તેનો અર્થ કરવાને વિષય નહીં કરવાની જરૂર છે, તેમાં હું
નમારી સાથે એકમત થાઉં છું. થીવટ અને કસમરદાં વાને કાઢ-
જીને લીધે તમે એ અભિપ્રાય માટે મનજુન રહો છો કે, અને
જો કે દેશીઃ આરીઃ વિમતો નહીં કરવાની રહે છે. જે જેમની ધર્મી
સુબાગથી ન્યામવાની અને તેપર મમતન કરવાની જરૂર છે—અને
કેટલીકમાં મનભેદ પણ પેદા થાય—નોપણ આ યોજનાની રૂપ રૂખાપર
ચોક્કસ વિચાર કરાવવાનું મંબવિન છે. આ આખી યોજનાપર વિચાર
કરતાં અને જુદી જુદી કોમો વચ્ચે અને તેથી આસર જીની કોમો
અને લાભો વચ્ચે સમતોષપાત્ર રાખવાની વાત પસંદ કરતાં હમણાં
જે મુશ્કેલી દુનીયા છે તેના કોઈ પણ બામનું ચિત્ત મારા મગજમાં
હજી રાહતો નથી, તેમ હિન્દુઓમાં એવો કોઈ પ્રસંગ જાણીતો નથી
જે જેમાં આટલા મોટા વિસ્તારમાં વસીવરી ફરફારો એક પછી એક
સામ્રાજ્ય કરવામાં આવ્યા હોય અને તેમાં મુખ્ય સરકારનું મધ્ય બદ-
લવાની વાત આવી હોય.

સમ્રાટે સ્વમુખે જાહેર કરવા દર્શાવેલી ખુશી.

એ ફરફારોથી હું માનું છું કે બવિષ્ય પુરવાર કરશે કે પ્રગતના
કોઈ પણ વર્ગને ચોકુબ નુકશાન થશે, અને લાખોની ઐનિદાસિઃ
બાવના સતોષાગ્રે, સજ્જદીવદતાં સામાન્ય કામને મદદ થશે, અને
ધાન્યમેષાં હલ્લનું દુઃખ દૂર થશે. તેટલા માટે હું તમારી સુચનાં
જોને મામાન્ય પસંદગીની મંજુરી આપુ છું અને હું તમારી માન-
તામાં બાગ લઉં છું કે પાટનગરની ફરજદલી અને આ યોજના
મુખ્ય સ્વરૂપો દીલીના અદિતીય અને આગુરનાથી રાહ જોવા
જે ખરેખર મોટા જાહેર કરાવવા યોગ્ય છે. તમને જાણ

મોટાર ચાલી શકે એવી સડક રૂપે બનાવ્યો હતો. એ રસ્તે છાવણીમાં જવાને માટે વાઘના રહેઠાણવાળું સ્થળ પસાર કરવું પડ્યું હતું. અહીં આગળની જમીન હંમેશા ભીનાશવાળીજ રહ્યા કરે છે. વાઘો ઉપરાંત ગેંડાઓ કે જે નેપાળના રાજવંશી કુટુંબની રજા વગર કોઈથી પણ મારી શકાતા નથી, તે ત્યાં આગળ ઘણાંખરાં હોય છે. સુકીમારની છાવણી આગળ જઈ પ્રહોંચતા એક ખુલ્લું વિશાળ જંગલ જણાતું હતું. છાવણીની આસપાસનું આ જંગલમાંનું ઘાસ ખાસ વાઢી નંખાવી જમીનને સાફસુક બનાવવા માં આવી હતી. ના. શહેનશાહને માટે એક ખાસ શિકારની ઓરડી બનાવવામાં આવી હતી, જ્યાં દરેક પ્રકારની બાદશાહી સગવડ પણ તૈયાર કરવામાં આવી હતી. આ ઓરડીની આસપાસ ના. શહેનશાહ ના અંગરક્ષકોને રહેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. પાસે થઈને રાપ્ટી નામની નદી વહેતી હતી. મહારાજા ચંદ્રશેખર તથા હાથીઓ, શિકારીઓ, નેપાળી લશ્કરીઓ વિગેરેને માટે મુકરર કરવામાં આવેલી નેપાળ રોટની છાવણી અહીંથી એક માધ્યમના દાસલા ઉપર હતી. દાસરા કેંપ આગળના ફેટલાક ઘટાદાર વૃક્ષો રમણીયતામાં બહુ ઉમેરા કરતાં હતા. એ ઝાડોની ઉપર જાણે પહાડની ટેકરીઓ આવેલી હોય ! આથે રહેલી ટેકરીઓ અને હિમાલય પર્વતનો દેખાવ તે એ ઘડી જોયા જ કરીએ એવા ભાવ ઉત્પન્ન કરતો હતો. સવારમાં અહીં ઘણું ખંડે ગેંડાઓ બહાર નીકળે છે; અને વાઘ, વર, હરણ, સાગર તેમજ જંગલી હાથીઓ પણ દ્રશ્ય કરે છે. આ બાદશાહી સહેલગાહ માટે લગભગ ૬૦૦ હાથીઓ શિકારની મદદ સાર, એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. ક્યા સ્થળે વાઘ રહે છે, તેની તપાસ કરવાને માટે છુટ્ટી છવાઈ ભેંસોને બાંધવામાં આવી હતી અને જ્યાં ભેંસોને મારી નાંખેલી જોવામાં આવે ત્યાં વાઘના રહેઠાણનો સંભવ માનવામાં આવતો હતો. વળી નેપાળના શીખરી નામના હોડો કે જેઓ વાઘનું રહેઠાણ ચોધી

સાધનામાં બધું સંસ્કાર દેવ છે તેથીને જનુ. કાલે દેવમાં સંસ્કાર
હતા. આવી રીતે સંસ્કારકારણે વિધારને કમરની જાંબી નક્કીઓ કરી
દાખી કરી. મનમાંના પણ પ્રધાને જનુ. આ મંત્રમાં પોતેના
કરવાને પોતાની અનુ. કર્યું હતું. આમના પ્રતિનિધિઓને આ કારણ
ગાડમાં ના. સંસ્કારકારણ સાથે જાણ દેવમાં આના નેનાના તે જનુ
વિધારને લાગના જનુ. આ જનુ. જનુ. આના સંસ્કાર મરકાર નરકની
પૂરા પાડવાનું જનુ. આના આનું હતું.

સાધના ને પાસના પ્રધાન. સમીપન બનેલાં કેટલાં જનુ. આના
જનુ. જનુ. આના છે. આધારકારણે નેનાના રીવાસના સંસ્કાર
કારણે પોતાની ત્યારે ને જનુ. આના ઉપર દેવ થોડી વાર થોડી હતી. આને
મોંકેનીકા રાખત થોડે જોઈ આખંડ એક ઉચ્ચની ખાળ ઉચ્ચ ઉપર
ઉચ્ચતા હતા. તે વખતે નામકાર સંસ્કારકારણે પોતાના ઉપર ઉચ્ચ પડ્યા
હતા અને આમ તેમ કરવા લાગ્યા હતા. અગ્યનક એક મોંકેનીકા
તેમને આવી મળ્યો અને ના. સંસ્કારકારણે તેની સાથે વાન ચાં કરી.
મોંકેનીકા ના. સંસ્કારકારણે એક સાધારણ સાધેન જનુ. આના પોતાનું કામ
હંમેશની મુજબ જનુ. આના લાગ્યો. ના. સંસ્કારકારણે ત્યાંથી આગળ
ગયા અને રીક્ષામેંટ રૂપમાં કામચ ચલા. ત્યાં તેમની નજરે એક
ધ્યાન ખેંચનારો સુંદર દેવજન નજરે પડ્યો. તે નામકારે રીવાસ ઉપર
દક્ષિણ આફ્રિકા ખાતેથી પાછા ફરતી વેળાએ, લોઈ કિયનર સાથે
લીધેલી પોતાની મુલાકાતનું એક ચિત્ર જોયું. આ ચિત્રમાં લોઈ કિય-
નરને યુનિફોર્મ પોશાકમાં ચિતરવામાં આવ્યા હતા તેમજ સંસ્કારકારણે
ને તે વેળા પ્રીન્સ જોઈ વેશ નહિક હતા તેમની આગળ પોતાની
ટોપી ઉતારતા હતા. ના. સંસ્કારકારણે ઉપરું ચિત્ર જોયું અને હસીને
જોડી કડ્યા કે એન જોડું છે નું હંમેશા લોઈ કિયનરને કહેતો કે
તેજ પોતાની ટોપી ઉતારવી નહીં જોઈએ.

ના. શહેનશાહે નેપાળની સહેલગાહ દરમીયાન ૩૦ વાગ, ૧૩ ગંડા અને થોડાક રીંછ તથા હરણોનો શીકાર કર્યો હતો. ગુરુવાર તા. ૨૮ મીએ સવારે નામદાર પોતાના આખા રસાલા સાથે નેપાળથી વિદાય થયા હતા. ખીસ્તાપુરીના સ્ટેશન સુધી નેપાળના ના. વડા વઝીર વળાવવા ગયા હતા, અને તેમની સાથે પોતાના પુત્રો-જનરલ મહાન સમશેરજીંગ રાણાબહાદુર, લેફ્ટેનન્ટ જનરલ બાબર સમશેરજીંગ રાણાબહાદુર, અને લેફ્ટેનન્ટ જનરલ કચસર સમશેરજીંગ રાણાબહાદુર પણ હતા. ના. શહેનશાહને વીદાયગીરીની છેલ્લી સલામ કર્યા પછી ટ્રેન સાંજના છ વાગતા પ્લેટફાર્મ છોડી ગઇ હતી. પ્લેટફાર્મ ઉપર લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ મેનર્સ સ્મીથ અને મી. એચ. સી. સ્નેટશીલ્ડ પણ ખીદ-મનમાં હાજર રહ્યા હતા. ખીજે દીવસે અપોરે ૩૫ વાગે ના. શહેનશાહ પાલઘાટ ખાતે જઈ પહોંચ્યા હતા. તેઓ નામદાર બંગાળ અને નોર્થવેસ્ટ રેલવેની સ્ટીમર “બનારસ” માં દિગ્ધાટ ઉતર્યા હતા અને ત્યાંથી એક ખાસ ટ્રેનમાં બાંકીપોર આવ્યા હતા. ના. શહેનશાહબાબુ પણ કોટાથી ત્યાં આવી પહોંચતાં, તે બન્ને નામદારો સાથે ટ્રેનમાં બેસી કલકત્તે જવા સાંજના ૬-૫૦ ને સુમારે ઉપડી ગયા હતા.

દિલ્હીથી નેપાળ જતાં “આરા” જંકશને ના. શહેનશાહનો પ્રજા પ્રત્યેના પ્રેમનો એક બહુ અર્થસૂચક બતાવ બન્યો હતો. અહીંઆ શાહી ટ્રેનનું એન્જીન બદલવાનું હોવાથી ગાડી સ્ટેશન ઉપર થોડો વખત ધોભી હતી. ના. શહેનશાહ ટ્રેન ઉપરથી નીચે ઉતર્યા અને ફરતા ફરતા એન્જીન પાસે ગયા. એક ફાયરમેન સાથે થોડીક વાતચીત કરતા હતા, તેવામાં તેમની દૃષ્ટિ ખીજી બાજુએ પડી. ત્યાં તે નામદારને દેખાયું કે સ્ટેશનની બહાર હજારો લોકો તેમનાં દર્શન કરવાને માટે ઉભેલાં હતાં; પણ તે લોકોને પોલીસે દોરડાથી કોરડન કરી લેખને સ્ટેશન નજીક આવતા અટકાવી દીધા હતા. આખું જોઈને દોરડાનું

કેરંન ખસેદારી નોખી, રોચનના કોરેસ સુધી લોકોને આંવવા દેવાનો દુકમ કર્યો, અને જ્યાં સુધી એન્ડ્રીન તૈયાર થયું નહોતું, ત્યાં સુધી એ નામદાર લોકોની સમક્ષ સામી સજામ કરના ઉભા રહ્યા હતા.

અત્રે—આરા ખાતે ના. શહેનશાહે, ૧૮૫૭ નાં જગવા વખતે જે જગ્યાનો જે મકાનમાંથી જગવાખોરો સામે જગ્યાવ કરવામાં આવ્યો હતો, તે મકાનની મુઝાકાત લીધી હતી, ના. શહેનશાહે આ મકાનની ખારીદીથી તપાસ લીધી હતી; અને જગ્યાવને લગતી વિગત ધણા ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી હતી. આ જગવાના વખતે ઉપર કહી તે જગ્યામાં રહીને જગ્યાવ કરનાર પૈકી એક સખસ કે જેની ઉંમર ૧૦૦ વર્ષની હતી, તે પખુ હાજર રહ્યા હતા, અને ના. શહેનશાહને પોતાનો સ્વા-નુબવ કહી સંબગ્યાઓ હતો.

૬

ના. શહેનશાહખાનુની રજપુતાનાની સહેલગાહ.

ના. શહેનશાહખાનુ દાખીના સલીમગઢ રોચનેથી રવાના થઈ આમા રોચને ખાલી પટોંઆં હતાં. તેઓની સાથે કચેસ આદર દેવન શાપર, બાઈ અને શહ-રેસ આદર શાહસખરી, આન પેનાગીયા ચેરીંગ, મેજર જાનરલ સર રુબરે ખિટસન, લે. કર્નેલ જાં, મેજર મતી, કેપ્ટન દીસ, અને આન જનન કોટેકાપુ જમુ દત્ત આમાના જેવાન ઉપર ખાલી પટોંઆં તે નામદારને આમાના કમીઝનર ખી. રેનાઉસ આવાકાર આપ્યો હતો. નામદાર તે નામદાર સરકાર હાક-સમા ગયા હતા તે વખતે અમરહોડે નજીકે લેરમ્ દુકાને જાવને

કામ બજવ્યું હતું. સાંજના ના. શહેનશાહબાનુએ તાજમહેલની મુલાકાત લીધી હતી. તા. ૧૭ મી એ સવારે નામદાર શહેનશાહબાનુએ પોતાના આખા સ્ટાફ સાથે ભક્તિ કરવાને સાર સેન્ટ જ્યોર્જ્સ દેવળમાં પધાર્યા હતાં. બપોરે પોતાના સ્ટાફ સાથે કીલ્લા મધ્યે આવેલા અકબરના, જહાંગીરના અને શાહજહાંના મહેલની તેમજ ધતમા-હદ-દહલાની દરગાહની મુલાકાત લીધી હતી. તે વખતે દિલ્હના આર્યો-લોહકલ સરવે ખાતાવાળા મી. સેન્ડર્સને ના. શહેનશાહબાનુના ભોમીયા તરીકે કામ કર્યું હતું. રાતના એક મીજબાની આપવામાં આવી હતી. જે વખતે લખનોના ખીશપ, મી. અને મીસીસ રેનોલ્ડઝ, મી. અને મીસીસ લાયલ, વિગેરે હાજર રહ્યાં હતાં. તા. ૧૮ મીએ નામદારે પાછી તાજમહેલની મુલાકાત લીધી હતી ત્યાંથી તેઓ પોતાના રસાત્રા સાથે ફતેહપુર સીકરી ગયાં હતાં. મી. સેન્ડર્સને એ નામદારને અકબર શહેનશાહનાં મહેલમાં ફેરવ્યાં હતાં. તે પછી બપોરનું ખાણું ઘડ ગલામાં લીધું હતું અને સાંજે પાછાં આગ્રા ખાતે પાછાં ફર્યા હતાં. તા. ૧૯ મીએ ના. શહેનશાહબાનુ આગ્રાથી જયપુર ખાતે જવા ટ્રેન મારફતે રવાના થયાં હતાં. એ વેળા એક મોટી મંખ્યા હાજર રહી હતી જેમાં સ્કૂલનાં આગકે પગ્ન હતાં કે જેઓએ નામદારને ખુશલીના પોકારોથી વધારી લીધા હતા. તેજ દિવસે તૈયાર વેસ્ટ ટ્રેનના નાશ કરવાનું કાવત્રુ કોઈ હુમલખોરોએ રચ્યું હતું, પણ ના. શહેનશાહ બાનુની ટ્રેન પેસેન્જર ટ્રેનથી આગમત્ત પ્રસાર થઈ હોવાથી મં. ગમેરના સ્ટેશન આગળ આટલાની ટ્રેનને કાંઈ મુશ્કેલી નહીં નડેલી, ના. શહેનશાહબાનુ આગ્રાના સરકીટ લાકિસમાંથી ઉપડ્યા હતા, તે વખતે તે નામદારને રીવાજ મુજબ ત્રસકરી હકીમીએએ મન્મથ આપ્યું હતું. સવારના દસવાગે ઉપડેલી આ ટ્રેન જયપુર ખાતે સાંજના પાંચવાગે જલ્દ પહોંચી હતી. તે વખતે જયપુરના મહારાજાએ, રેસીડેન્ટ

હતા. ના. શહેનશાહખાનુએ તે દીવસે પોતાના રસાલા સાથે મેયો કોલેજની મુલાકાત લીધી હતી, અને વિદ્યાર્થીઓનો પરિચય કીધો હતો. પછી તે નામદાર રેસીડેન્સીમાં પધાર્યા હતાં. સાંજે આખા શહેરમાં રેશની કરવામાં આવી હતી. તા. ૨૨ મીએ તે નામદારે સવારે અજમેરથી મોટોરમાં જઈ પુસ્કર સરોવરની મુલાકાત લીધી હતી. બપોરના દરગાહ અને અઢાઈ દિનકા ઝોંપરાની મુલાકાત લીધી હતી. આ સ્થાનને માટે એમ કહેવાય છે કે તે પૂર્વે જૈન કે હિંદુઓનું દેવળ ત્યાં હોયું જોઈએ. પણ પાછળથી મુસલમાની મસિદ્થી દ્વિત કરવામાં આવ્યું હશે. તે ઉપરાંત જોવા લાયક બીજી જગ્યાઓ પણ તેમણે નિહાળી હતી. એ બધી વખતે તે નામદારનો રસાલો સાથે હતો. કીંગ એડવર્ડ મેમોરીઅલ અને કર્ઝન વાઈલી મેમોરીઅલ માટેની પસંદ કરવામાં આવેલી જગ્યાઓ પણ જોઈ હતી. તા. ૨૩ મીએ સવારે મોટોરના એક સરઘસના આકારે તેઓ સ્ટેશને ગયાં હતાં. મેયોકોલેજ ગ્રાઉન્ડસ જે શહેર બહાર આવેલી છે, ત્યાં આગળ જરા વાર વિસામો લેવામાં આવ્યો હતો અને તે નામદારને હારતોરા આવવામાં આવ્યા હતા. મેયોકોલેજના વિદ્યાર્થીઓની હાજરી ગર્જના વચ્ચે સરઘસ ત્યાર બાદ આગળ વધ્યું હતું; અને ના. શહેનશાહખાનુએ ૧૦૧૧ વાગે અજમેર છોડ્યું હતું. આ મુલાકાત દરમિયાન દરેક બાબત તરફ ના. શહેનશાહખાનુએ ભારે ઉત્સાહ બતાવી હતી, તથા પોતાનો સંતોષ જણાવ્યો હતો. અજમેર છોડ્યા પછી ૧ વાગે તે નામદાર દેઓલી ખાતે પહોંચ્યાં હતાં. ત્યાં પોલીસીકલ એન્ડ મેજર પીકોક અને તેમનાં પત્નીએ તેમને આવકાર આપ્યો હતો. સાંજે તે નામદારે ખાણું આપ્યું હતું. ખાણું લીધા પછી ખુંદીથી છ માઈલ દૂર આવેલા સત્તર દરવાજાની મુલાકાત લીધી હતી. ખુંદીના મહારાજ તે વખતે હાજર રહ્યા હતા. તા. ૨૪ મીએ સવારે તે નામદાર પોતાના રસાલા સાથે ખુંદીનો કીલ્લો તથા મહેલ

અત્રે ના. શહેનશાહબાનુની સ્વારી રાજમાર્ગ ઉપર થઇને નીકળી હતી, તે વેળાએ ખીટીશ સી. આઇ. ડી. ના હુકમથી રાજમાર્ગ પર આવેલી હુકાન ઉપર એક કરતાં વધારે માણસને બેસવાનો હુકમ નહોતો. એ જોઇ રાણીશ્રીને બહુ આશ્ચર્ય થયું. તેથી તે નામદારે સવળા લોકોને રસ્તા પર આવવાનો હુકમ કરવાનું દિવાનને દરમ્યાનમાં. હુકમ થતાં વાર લોકો એટલા બધા ખુશાલીમાં આવી ગયા તે માર્ગમાં બરાબર ગયા કે રાણીશ્રીના રથને જવાને માર્ગ મળતો પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. લોકોની હર્ષગર્જનાથી રાણીશ્રી એટલાં બધાં પ્રસન્ન થયાં હતાં કે ત્યાંના બાળકોને ધનિષ્ઠ આપવાના મેળાવડામાં પોતાની ખુશાલી પ્રત્યક્ષ જોઈ શકી હતી; અને જે માર્ગ ઉપર થઇને એમની સ્વારી જવાની હતી તે માર્ગ ઉપર બેઠેલા કે ઉભેલા લોકોને ખસેડવાની ઇચ્છા ન હોવાથી, રથ ઘણો આસ્તે આસ્તે ચલાવવામાં આવ્યો હતો.

કોટાથી તે નામદાર ક્ષત્રિય જવા માટે રાત્રે મહારાજા તથા માર્ગ આદિ જોનરની વિદાયગીરીની સલામી વચ્ચે કપડી ગયાં હતાં. નેપાળથી શીકાર કરી પાછા ફરતાં ના. શહેનશાહ અને કોટાથી રજા પુતાનાની મહેલમાં ફરી પાછા આવતાં ના. રાણીશ્રી મેરી જે જંકશન ઉપર ઉતરી હતાં, તે જંકશન પર અંગાના કિનારા પર લોકોએ તેમની આસની ઉતારી હતી. તે જોઈને તેમને દિલ્હી પ્રજાની સન્મતિની પ્રશંસા કરી પ્રદાસી ફરી હતી.

ના. શહેનશાહબાનુ જ્યારે ખુદી આતે પધાવે અને ખુદીના નવાસાતએ તે નામદારને આવકાર આપતાં સન્મતિની પેટલાકે ઉદ્ભારે જોઈને રહ્યાં હતાં. તે નામદાર મહારાજાએ જણાવ્યું હતું કે તેમને નામદારે મારા સન્મતિ મુલાકાત કરીને જાને ધાતું મેં હું પણ આવ્યું છે. અને આવ્યે દિવસ ખુદીની પ્રજાને મારે તે સન્મતિ વિશેષ ખુશાલોને છે. આ જાનને મારે હું નામદાર શહેનશાહ પણ

કલકત્તામાં બાદશાહી પધરામણી.

ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુને અંતઃકરણપૂર્વકનો આવકાર આપવાને કલકત્તા શહેર છેલ્લા છ મહિના થયાં તલપાપડ થઇ રહ્યું હતું. કલકત્તાવાસીઓની આ હોંશ તા. ૩૦ મી ડીસેમ્બર ને શનિવારે પૂર્ણ થઇ હતી. તે દિવસે કલકત્તાએ વિવિધ પ્રકારના શણગારોથી ખોતાની સ્વાભાવિક શોભામાં ઓર વધારો કર્યો હતો. મહોલ્લામાં આરકાઓ, ધ્વજાઓ, પતાકાઓ, તોરણો, તથા બાદશાહી જોડાંનું દીર્ઘજીવન અને આબાદી ધ્વજનારા ભાવપૂર્ણ સૂત્રો જ્યાં ત્યાં નજરે ચડતાં હતાં. લોકોનાં ટોળે ટોળાંઓ રસ્તા ઉપર ઉભરાઇ જતાં હતાં. જાહેર રસ્તાઓએ જે પ્રકારની સજ્જવટ કરવામાં આવી હતી, તેને ગ્રીસ તથા હિંદની કળાઓના મિશ્રણરૂપે વર્ણવી શકાય તેવી હતી. વેપારી પેઢીઓ, ઓફીસો તથા સરકારી બીલ્ડીંગો પણ કોઈ અનેરા શૃંગારથી પ્રેક્ષકોના મનને હરણ કરતી હતી. ના. શહેનશાહ વિગેરે પધાર્યા તે પહેલાં એક કલાકે જાહેર રસ્તા ઉપરના માંચડાઓ લોકોથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયા હતાં. અનેક સ્થળોએ બાદશાહી જોડાના ચિત્રો તથા હિંદની કળાઓના નમુનાઓ પણ સજ્જવટમાં ઉમેરવામાં આવ્યા હતા, તેથી શહેરની જાહોજલાલી તથા કીર્તિનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવતો હતો. રસ્તા ઉપર લોકોની જે મોટી સંખ્યા એકત્ર થઇ હતી, તેના મુંબંધમાં એમ પણ કહેવાતું હતું કે કલકત્તા શહેરમાં પૂવ કદી લોક એટલા મોટા પ્રમાણમાં એકઠું થયું નહોતું.

ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુને લેઇ આવનારી બાદશાહી ટ્રેન બરાબર ૧૨-૩૦ મીનીટે સ્ટેશન યાર્ડમાં દાખલ થઈ હતી. આ

જખતે ના. ચહેનશાહના મુખને રંગ નેપાલની શીકરી શહેનશાહની
અસરને મેળે સહેન શૂરા જેવો જણાતો હતો. અને ના. ચહેનશાહ-
ખાનુએ રજાનાનામાં રમન ગમત નિદાગી દોવાથી તેઓ કાંઈ પુરુષનામાં
જણાતા હતાં. દ્રેન આવી પહેલ્યનાં ના. ચહેનશાહી મુગલ તોપની
બાદશાહી સલામી વચ્ચે રોશન ઉપર કનઈ હતું. તે વેળાએ હાઈ
હાઈજ તથા લેડી હાઈજે તે નામદારને આવકાર આપ્યો હતો.
રોશન ઉપર રેલવેના અમલદારો તેમજ ખરદાનના મહારાજ તથા
હાકીમાના અમલદારો હાજર હતાં હાઈ હાઈજે ના. ચહેનશાહ સાથે
તેઓની ઝાળખાણ કરાવી હતી. એ પછી ના. ચહેનશાહે ઈસ્ટ ઇન્ડિઅન
રેલવે બોલ્ડીઅર સપ્લિસની હાજર રહેલી ગાઈ ઝાહ ઝોનસંતી
કુદકીની તપાસ લીધી હતી; અને બાદશાહી પરાખાઓ "હાકીમા"
સ્ટીમર ઉપર પધાર્યા હતા. ત્યાં તે નામદારને સર ફેડરીક ડુપુમેન
તથા બારાના ખીજ અમલદારોએ આવકાર આપ્યો હતો; તથા નદીના
કિનારા ઉપર હારમંથ ગોઠવાઈ મેલો લોદોએ લઈતા મોટા પોદારો
હરી અંતરનો કિસાહ પ્રદર્શન કર્યો હતો. તે ઉપરાંત ૧૦૧ તોપોની
સલામતી તથા રિવાજ મુગલ લશ્કરી માન પણ આપવામાં આવ્યું
હતું. બાદ સ્ટીમર હાકીમાનું બાઈ હોડી પ્રિન્સેસ ધાટ બગી હંકારવામાં
આવી હતી. બારામાં પણ લંચ નાંખી પડેલાં સપનાં વહાણો અને
સ્ટીમરો ઉપર પણ મુંદર શબ્દગાર કરવામાં આવ્યો હતો. મનવાર
હાકીમાપર ઉપરથી તોપો છોડી બાદશાહી મહામી આપવામાં આવી
હતી. ચહેનશાહી પધરામણી વેળાએ ધાટ ઉપરનો દેખાવ ધણીજ
ધ્યાન ખેંચનારો થઈ પડ્યો હતો. પ્રિન્સેસ ધાટે પધારતાં
નોંધ લેવાના ગાઈ ઝોનરે માન આપ્યું હતું.
સપ્લિસ ગીત વાગવા માંડ્યું હતું. જંગલોનો લે.
તેમનું શમદાર ખંડો, ૮ મી લખને કીરીકન

છે કે તમારી વ્યાપાર કુશળ બુદ્ધિએ જે વિનય મેળવ્યો છે, તેથી આ દેશનો યુવકવર્ગ વેપારને એક વિખ્યાત અને માનવંત ધંધા તરીકે લેખવા વધારે ને વધારે આકર્ષાશે. તમારી ગાયાણ છત્રાઓ અને પ્રાર્થનાઓ માટે હું તમારો આભાર માનું છું. અમારા હિંદી સામ્રાજ્યના કલ્યાણમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે અમે સર્વદા અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન આદરીશું. અને અમે ઉત્સાહપૂર્વક આશા રાખીએ છીએ કે અમારા વંશ અને અમારી હિંદી પ્રજા વચ્ચે જે ઉમળકાભર્યો પ્રેમ હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે જેમ જેમ વર્ષો વહેશે તેમ તેમ દૃઢતર થતો જશે.”

આ પ્રમાણે માનપત્રની ક્રિયા સંપૂર્ણ થતાં શહેનશાહી સરખમ કહાદવામાં આવ્યું હતું. આગળની ગોઠવાણ સુઝળ, તે વખતે સરખમના મોખરે ડેપુટી પોલીસ કમીશનર તથા તેની પછવાડે થીટીંગ થોડેસ્વાર લશ્કરની ૪ દુકડીઓ ખેટરી સાથે આવતી હતી. તે બાદ થીંગેડેસર જનરલ ફ્રેન્સો અને તેનો રજાદ, જનરલ મેડીન અને તેનો રજાદ, શહેનશાહી મજદુમારોનો રજાદો, અને કલકત્તા લાઈટ બેટલિની દુકડીઓ ગોઠવાઈ ગઈ હતી. તા. શહેનશાહવાનુનો રજા ખરાબર મધ્ય જામમાં આવતો હતો. રજની પાછળ સોનેરી ટબ અને ચામર પત્રવામાં આવ્યા હતા. બ્રિટિશાર્મના કમંડર મેનર લોન્ડન અને પોલીસ કમીશનર મે. લેવીરે ખાદશાહી રજની જમનાની બજારુએ થોડેસ્વાર શખે આવતા હતા. કલકત્તા લાઈટ બેટલિન કમંડર કરમલ સિંહજી લાઈન્સ રાખે બજારુએ ગોઠવાઈ હતો. આગળજામનાં રૂબેમ મેલે રેસનલવર, લેડી લેનિંગ્ટન ખેડીન અને ખાદશાહી રજાવાના સ્થિત સખેનોની તરફથી તેમજ ખેડી નાંડે, અને હિંદી લેડેનશાહી લશ્કરી દુકડીઓ તમારે પડતી હતી. મેડનનાં જે મજબુત મંત્રણાએ ઉભા જમનામાં આવ્યા હતા, તે રજારુ સંસ્થાની રજાદશાહીને તા. શહે.

નેશાદી પેરિયરને મોટી દર્શન મળનારો હતો. આવાર આપો હતો. રેડોડ ઉપર શહેનશાદી સરવજન આવી પહોંચના આપો મેદાન પેરિયર આપો બાંધે મરું. આ જગ્યાએ રસ્તા ઉપર નિશાનના ત્રીસ હાજર બાંધેની હાજરી આસ ધ્યાન પેરિયર હતી. આ બાંધેએ શહેનશાદી મુગલનાં બાંધે કિનારો ગામ દર્શનમાં આવકાર આપો હતો. આ બધા વખત શહેનશાદી રથ બહુ થીમી ગાલથી મલાવ-વામાં આવતો હતો. આ પ્રગળે સરવજનના આકારમાં ના. શહેનશાદ વિજેરે મરકારી મહેલમાં લંચ વખતે આવી પહોંચ્યા હતા. તે વખતે ત્યાં ના. સોડ હાર્ડિંગ, સર જોમુરકીમ, એડમીરલ રસેડ, વાઇસરોયની કાઉન્સિલના સભ્યો, સર લોરેન્સ જેન્કીન્સ, હાઇકોર્ટના બીજા જજો તથા મોટા સરકારી અમલદારોની ના. શહેનશાદ સાથે જોળખાણ કરાવવામાં આવી હતી. ફાટે-વીલીયમ ઉપર બાદશાદી વાવટે ચાલ-વવામાં આવ્યો હતો. આ વખતે ના. શહેનશાદબાનુએ કોમ કમરને પોશાક ધારણ કર્યો હતો. અને રંગ-એરંગી કુશોની ટોપી માથે ધરી ધરી હતી. તે ઉપરાંત લીલા-મોતીના આબૂષણોપર રાજતોતમાં ટુકિ કરી રણાં હતો મહેલમાં પહોંચ્યા પછી કેટલીક સરતો ધવાની હતી, પરંતુ ના, શહેનશાદ પધારી સમ્યા નહોતાં. સાંજે " જુઓસોજીલ માર્ડેસ-" પ્રાણી વિધાના બાગની, તે નામદારોએ મુલાકાત લીધી હતી. સોડ હાર્ડિંગ તથા લેડી હાર્ડિંગ પણ તે વખતે સાથેજ હતાં. બાગના મુખે-ડે-ડે મી. બી. બાસ અને આસિ. મુખી. મી. ગંધુ-લીએ તેઓને સપળે રથને ફેરવીને પ્રાણીઓની જોળખ આપી હતી. બગીચામાં તેઓએ જે જોયું તે માટે તથા ખાસ કરીને સિંહના બચ્ચા, વાધો અને સાપો માટે પોતાનો સતોષ બહાર કર્યો હતો.

રવીવાર તા. ૨૧ મી એ ના. શહેનશાદ અને શહેનશાદબાનુ સેન્ટપોલના કેથીલમાં પ્રાર્થના વેળા હાજર થયાં હતાં. આ વખતે

એટલે મહેલમાંથી દેવળ જતી વખતે ના. શહેનશાહ તથા શહેન-
શાહબાનુએ ગાડીમાં બેઠક લીધી હતી, તથા રસ્તા ઉપર પોલીસે
અદાબસ્ત રાખ્યો હતો. ખીસપ કોપલસ્ટને પ્રાર્થના કરતાં ના. શહેન-
શાહની મુલાકાતથી દેશમાં ઉપજેલી ખુશાલીનો ધર્મને લગતો ભાગ
જણાવ્યો હતો. એજ દિવસે હિંદુ બન્ધુઓએ પ્રભુ પોતાના દેવળોમાં
સંકીર્તન કરી ના. શહેનશાહી યુગલની દીર્ઘાયુષ્ય તથા સુખ-આબાદી
ચાહી હતી. સાંજના ચાર વાગે ખીડનસ્કવેરમાં ગૌરાંગ પ્રભુની મૂર્તિ
પ્રભુ પધરાવવામાં આવી હતી, અને એક શામીયાનો ઉભો કરવામાં
આવ્યો હતો. પાછલા પહોરે સંકીર્તન કરનારી ટોળીઓ એકઠી થઈ
હતી અને જૂદી જૂદી રાગ રાગણીઓમાં, કીર્તનો ગાયાં હતાં. સાંજના
પાંચ વાગે લોકોનું એક મોટું ટોળું એકઠું થયું હતું અને કીર્તન
કરતું મહોલ્લાઓમાં ફરવા નીકળ્યું હતું. બપોરે ના. શહેનશાહબાનુએ
“ બોટેનીકલ ગાર્ડન્સ ” ઝાડપાનની વિધાના બાગની ખાનગી મુલાકાત
લીધી હતી, જ્યારે ના. શહેનશાહે આશાયેશ લીધો હતો. આ આખો
દિવસ સરકારી મહેલ આગળ લોકોની ભારે દડ ના. શહેનશાહના
દર્શન કરવાને એકઠી થઈ હતી.

તા. ૧ લી ને સોમવારે સવારે ના. શહેનશાહે મેન્ડર જનરલ
ખાયન મેહાનની સરદારી હેઠળનાં રેગ્યુલર્સ અને વોલન્ટીયર્સ દુકડીઓના
ખતેલા લશ્કરની તપાસ લીધી હતી. આ વખતે મૂર્ચના ટ્રીરણોની
મૃત્યુએ જુદી જુદી લશ્કરી દુકડીઓનો દેખાવ ઘણોજ સુંદર તથા મન-
મોહક લાગતો હતો. ના. શહેનશાહ જ્યારે તપાસ લઈ, થોડેરવાર
થઈ, પોતાના સ્ટાફ સાથે પરેડ ગ્રાઉન્ડ ઉપરથી પસાર થયા ત્યારે
આખા લશ્કરે સફસમારી ઓર્ડરમાં હારબંધ ગોઠવાઈ જઈને ના.
શહેનશાહ તથા બાનુને માટે ખુશાલીના ત્રણ પોદરો છીંધા હતા, તે
ખતનો છેવટનો દેખાવ ઘણોજ હેરન પમાડનારો થઈ પડ્યો હતો.

સાહેબજીનાં પદોનાં અર્થ

જોયો નાં સંદેશોદ્યાનુ કાંઈ કેરો, રાજાં જેવી મને નાં સંદેશો
 દર્શાવે પોતાનાં દરેક અર્થો સ્વેચ્છા કરેનાં જાણ મહેલમાં તે નાં
 દારો જોઈ દર્શાવે પોતાની રમતનું અર્થ જરિયામ સ્વેચ્છા, તે નામદાર
 સરકારી મહેલમાં પાતા કાંઈ દર્શાવે, જ્યારે પછી તે નામદારો મમદ
 દિલ્હીનાં મો. કાંઈ આપદને રાંધુ કરવામાં આપ્યાં દર્શાવે, તેમની આપે
 એક કલાક સુધી દિંદી કરાવેનાં નમુનાં અમદ જેવો હતો.
 ના. ૨ છ ને મંગળવારે દરેકની કાપા નાં સંદેશો નિદાના
 દર્શાવે, તે વખતે નેજોથી ઘોડા ઉપર વિગતનાં દર્શાવે અને તેમની પાછળ
 સરપંચમે મેનર કેમ્પી, સેનાપતિ, ના. મનર જલરથ, ડ્યુક જોઈ
 રેક તથા કેટલાક અમલદારો ઉપરનાં વિદાનેર અને ગ્વાલીયરના મના-
 રામજો, જોન. મેનર જલરથ પ્રતાપસીમ અને ત્યાર પછી ના.
 સંદેશોદ્યાનુની માડી તથા જોઈ દારદુઆટે, કેપ્ટન દરેક વિગેરેની
 પાનુજો, અને મેડી હાડીંગ, માકવીસ જોઈ કપુ વિગેરે દર્શાવે દર્શાવે
 આવસા આમગથી કેટલાક અંગરક્ષકો સાથે વેગવા દર્શાવે મરખન રેડ
 રોડ ઉપર યાંત્રે મધુ હતું. મેદાનમાં આવી પડોંચતાં તે નામદારોને
 પ્રદેશો સલામી આપી આવસાર આપવામાં આવ્યાં દર્શાવે, ત્યાર
 પછી તે નામદારો ઘોડા ઉપરથી અને સંદેશોદ્યાનુએ માડીમાં બેઠા
 હા કવાયત જોઈ દર્શાવે. કવાયત પુરી થતાં ૧૦૨ તોપોની નલામની
 ૧૫૫માં આવી દર્શાવે. આ કવાયત માટે નવ દર્શાવે લશ્કરીઓને
 જો કરવામાં આવ્યા દર્શાવે. સાથી પડેલી દારમાં નાવિક લશ્કર હતું.
 તે જુદી રેલવેઓની વાલટીયર દુકડીઓ, પગળી, કનાટપી અને
 પાઓની બંદુની બિએડી દુકડીઓ પણ જોઈવામાં આવી. લોકોની
 પણ પુરુષ મળી દર્શાવે. જુદા જુદા બેડો પણ વાગી રજા દર્શાવે
 ના રાગ અને રાખી મગકારી મહેલમાં પાછા કરવા વિદાય થયાં
 તે વખતે ના સંદેશોદ્યાનુ દીડરપાર રોડ ઉપર આવી

ત્યાં આગળ પ્રેક્ષકો-દેશીઓની મોટી ઠઠ જમી હતી. એક પહેરાવાળો સીપાહી લોકોને દૂર હટાવવા પોતાની લાકી ફેરવતો હતો. એજ વખતે ના. શહેનશાહે પેલા લાકીવાળાને હાથની ધસારત કરી તેમ કરતા અટકાવ્યો હતો. તે પહેરેગીરને પોતાની ફરજ બજાવતો જોઈ ના. શહેનશાહે હચો હાથ કરી લાકી ઉઘામવાનું બંધ કરવા કહ્યું હતું. તેથી લોકોના મન ઉપર તેની જખરી અસર થઈ હતી.

બપોરે સરકારી મહેલના કંપાઉડમાં એક ગાર્ડનપાર્ટી આપવામાં આવી હતી. તેમાં લગભગ ત્રણ હજાર પેરાણાઓને આમંત્રવામાં આવ્યા હતા. એ બંધાનો કંપાઉડમાં સમાવેશ થયો હતો. ગ્વાલીયર, ખીકનેર, દરબંગા અને ખરદ્વાનના મહારાજાઓએ પણ આ ગાર્ડનપાર્ટીમાં હાજરી આપી હતી. ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુએ બપોરથી છેક સાંજ સુધી આ પાર્ટીમાં હાજરી આપી હતી. તે નામદારોની ખિસ્મતમાં મિન્દ્રેસ ઝોફ ધી રોજન, માકવીસ કચુ, ડ્યુક ઝોફ ટેક, વિગેરે હાજર રહ્યાં હતાં. પાર્ટીમાં શાંતિ અને ગંભીરતા છવાઈ રહી હતી; અને સંગીત તથા આગની મધુરતાના સર્વે ઉપભોગ લેઈ રહ્યાં હતાં. સૌથી કરતાં વધારે ગમવામાં આવતો તો એ હતો કે દેલી અમલદારો ભવિની ને ગાનદારની મુલાકાત, દરમીયાન, તે નામદાર દિલ્હીનાની આવાનો ખેલવા લાગ્યા હતા.

સંજના સરકારી મહેલમાં દેલી ખરદવામાં આવી હતી. આ દરબારમાં એક હજાર અમલદારો અને મુલકોને ના. શહેનશાહ સમુપન રહ્યું કરવામાં આવ્યું હતું. અમલદારોએ પાનપોચાના ગેરેબા પોચાનો પાતળ રૂપો હાથ ના. શહેનશાહ ખરદવાર હાથ નાંખીને તરતવાર દિવાનખાનામાં ડ્યુક ઝોફ ટેક અને હાજર રહ્યા હતા. શહેનશાહી દિવાન સુખ્ય લેવેનું સમયગાળો રૂઝ થયું હતું. રજા અનખી મુલકોનાના લક્ષણો, ખસી જાહેર હક્કગરહ, અને તરતવાર

આમજાણીને જા. ૧૭૦૬૬ સંસ્કૃત સંસ્કૃત સંસ્કૃત સંસ્કૃત
દેવી. લેવીને કામચાલ સંસ્કૃત ૧. કૃષ્ણ કૃષ્ણ સંસ્કૃત સંસ્કૃત
વિભાવ પાણી. કામચાલ સંસ્કૃત સંસ્કૃત સંસ્કૃત સંસ્કૃત

ના. કે જે મે મુલ્યવાની ના સંસ્કૃત સંસ્કૃત સંસ્કૃત સંસ્કૃત
મિદાનમાં પાણી દેવા. સંસ્કૃત સંસ્કૃત સંસ્કૃત સંસ્કૃત
દુષ્ટાંતે અને કામચાલની કૃષ્ણ સંસ્કૃત સંસ્કૃત સંસ્કૃત
દેવ કૃષ્ણ દેવી દેવી. જેને જા. સંસ્કૃત સંસ્કૃત સંસ્કૃત
આપો દેવો. આપો ને નામદારે મિદાનની મન સંસ્કૃત
તે વખતે પણ આપણી રમત સંસ્કૃત સંસ્કૃત સંસ્કૃત
નાં મનદારે જામચાલ નામ લેખની પાણી તે નામદારે
આપો દેવો. મિદાનની મનદારે નિદાન જાણી વખતે જા. મિ.
સંસ્કૃત નામના સંસ્કૃત તે નામદારે કામચાલે આપો-૧૫
આપો દેવો તે વખતે ૧૦૦ મિદાનને એ નામદારે મિદાન
રને આપવા તે નામદારે તે વખતે જાણે કૃષ્ણ દેવો. આ મિદાનને
“ કિંગ-એમપર ૧૫ ” કૃષ્ણમાં આવશે જાણ તે નામદારે રમ
કામચાલ પાણી આપણે કામચાલે જાણ મિદાનમાં પાણી દેવા

જાણ કલકલાના મિદાનમાં વેચે “ રામ લાલિ ” બગતી મિદાન
તે નામ અને આનંદજાણ વખતે તે નામદારે જાણી આપો
દેવી. સંસ્કૃત મિદાન બદાર એક દેવ તખ્ત વખતે તે નામદારે
દેવ કૃષ્ણ જેનાં બેસી રજા દેવા નામમાં કલકલાની જુદી જુદી
કૃષ્ણમાં બાગ લીધો દેવો, અને દેખાવ પાણી મનોરંજક પાણી
દેવો. આપણું દેવતા સંસ્કૃત તે જાણને માટે નીચળા પાણી દેવો, અને
લાખો માણસોની ગીરદી થઈ દેવી. રાને સાક્ષાત્કાર વાગના સંસ્કૃત
આ નામ નામ આનંદજાણ આવી દેવી લાખો માણસોના આ મેળા-
વડામાં એક પણ અકસ્માત બન્યો નહોતો.

તા. ૪ થી ને ગુરુવારે સવારમાં આઠ વાગ્યે ના.

પોતાના રસાદા સાથે સુરતના મેદાનમાં ગયા હતા. જાપોરના તે શ્રીજી વીક્ટોરીયા મેમોરીઅલની મુલાકાત લીધી હતી. ત્યાં લેફ. જન. સર વીલીયમ ડયુક, મેમોરીઅલ કમીટીના ચેરમેન સર સેરીફ ગ્રેહા શિલ્પશાસ્ત્રી સર વિલિયમ એમર્સન, તથા ધારાસભાના સભાસદો તેમજ ખીજાઓએ તે નામદારને આવકાર આપ્યો હતો. ના. શહેન શાહેને બાંધકામને લગતા નકશા બતાવવામાં આવ્યા હતા. જે તે નામદારે ઘણા ઉત્સાહથી નિહાળ્યા હતા. તે ઉપરાંત જુની શોધખોળ કરનારા સર વીલીયમ ઇમર્સનને પણ કેટલાક સવાલો પૂછ્યા હતા. તે નામદારે ખીલ્ડીંગનો નમુનો પણ તપાસ્યો હતો. આ નમુનામાં મહારાણી વિક્ટોરીયાનું આવલું ત્યાં ઉગતા લીલોતરીવાળા વિભાગની વચમાં મુકવાની નામદાર શહેનશાહે ભલામણ કીધી હતી. આઠ જન્ય પુરની પત્થરની ખાણોમાંથી મેમોરીઅલના મકાન માટે આરસપહાણના પત્થર ઉપર કરવામાં આવેલું કોતરકામ પણ તે નામદારે નિહાળ્યું હતું. અત્રે જતી વેળા તે નામદારે એવી યાદ આપી હતી કે બરોબર છ વર્ષ ઉપર એજ વખતે અને એજ કલાકે મેં આ મકાનનો પાયો નાંખ્યો હતો. આઠ નામદાર શહેનશાહે સર્વેનો ઉપકાર માની તથા મકાનના આગળ વધેલા કામકાજ માટે મી. ઇમર્સનને ધન્યવાદ આપી વિદાય થયા હતા. આઠ કલકત્તા મ્યુઝીયમની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી; જ્યાં વીક્ટોરીયા મેમોરીઅલ સંગ્રહસ્થાન તથા ક્લાનું સંગ્રહસ્થાન તે નામદારોએ જોયું હતું. તે ઉપરાંત આખું મ્યુઝીયમ જોઈ, તે માટે પોતાનો સંતોષ દર્શાવી સરકારી મહેલમાં હંકારી ગયા હતા. ત્રણ વાગે ટોલીંગ જ ખાતે ઘોડાઓનું પ્રદર્શન જોવા તે નામદારો પધાર્યા હતા. જ્યાં ક્લબના સભાસદો તથા હજારો લોકોએ બારે આવકાર આપ્યો હતો. ના. શહેનશાહે ઘોડાની ટટી કુદવાની રમત આ પ્રસંગે જોઈ હતી;

મુલાકાત લીધી હતી. સર ડેવીડે તે નામદારો સાથે ફરીને સર્વ વ્યવસ્થા ખતાવી હતી; અને સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટની પણ મુલાકાત કરાવી હતી. આદ્ય સર્વ સરકારી મહેલમાં પાછા વળ્યા હતા.

ખપોરે મોટા બાદશાહી તમાસો થયો હતો. તે વેળા તે નામદારો સરઘસ રૂપે મેદાનમાં હંકારી ગયા હતા. સરઘસ રસ્તામાં હતું તે દરમિયાન મેદાનમાં એમ્પ્રીથીએટરમાં નિમંત્રવામાં આવેલા લોકોની થમાલ ચાલી રહી હતી. રા. વાગતામાં બધા લોકો આવી પોત પોતાના સ્થાને ગોઠવાઈ ગયા હતા. મેદાનની બહાર, એમ્પ્રીથીએટરમાં શું અને છે, તે પણ જોઈ શકાય નહિં તેટલી દૂરે પણ હજારો ખંગાળાઓ ઉભા રહ્યા હતા. થોડીવારમાં તાળીઓ તથા હર્ષ ગર્જનાઓનો પોકાર થઈ રહેતાં ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુના આગમનની વાત ચોતરફ પ્રસરી ગઈ હતી. માથે સોનેરી છત્ર તથા સુરજમુખવાળી ગાડી-માંથી તે નામદારો દમામભરી રીતે ઉતર્યા હતા અને તેજ વખતે નિયમ પ્રમાણે બેંડોએ રાજગીત શરૂ કર્યું હતું. લશ્કરીઓએ હથીયારો નીચે નમાવ્યા હતા, અને મુર્શીદાબાદના નવાબ, બદ્દવાનના મહારાજ તથા તમાસાની સરકાર કમીટીના ખીજા ગૃહસ્થોએ તેઓને આવકાર આપ્યો હતો. ખાસ તખ્ત ઉપરના સિંહાસનો ઉપર તે નામદારો વિરાળતા ત્યાર બાદ મુર્શીદાબાદના નવાબને તેઓની સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. અને તેમણે ખંગાળ, ખીહાર, ઓરીસા, આસામ વિગેરે પ્રાંતના લોકો તરફથી એક થાળીમાં મુટ્રીને ૧૦૧ મોના મહેરો તે નામદારો સન્મુખ ધરી હતી. તેને હાથ અટકાડી તે પાછી આપવામાં આવી હતી. તમાસાની શરૂઆતમાં નાચનો પ્રથમ દેખાવ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં મોરભંજના મહારાજના લોકો મુખ્ય હતાં. તેઓ અર્ધ નમ્ર, મોટા પાંદડાવાળા તથા હાથમાં તરવારો લીધી હતી. શરીર રાખ ચોળા હતી અને બૂરા વ્લડીટ તેમજ નાનાં મોતીવાં

પહેલાં હતો. આ નામ પછીં વૃદ્ધ વખતનો હતો. રાને ૧૮૦૩ માં
અંગ્રેજો આવ્યા, ત્યાં સગી તે પ્રચલિત હતો. આદ્ય નવરોજનો વરણોડો
નીકળ્યો હતો. તેમાં ધોધાઓ તથા કીટી દત્તા, તેમની ઉપર શાશ્વતવાળી
અને ખૂંટા રંગની કાચરોવાળા કપડાં નાંખવામાં આવ્યા હતાં અને
ઉપર નગારા વાગતાં હતાં. આદ્ય સોનેરી દોડવાળા હાથીઓની દાર
નીકળા હતી. આ હાથીઓ ઉપર ખૂંટા ધોધાકમાં આવેલા વાવટાઓ
સાથે બેસા હતા. ત્યાર પછી રમુડીંગણવાળાઓ આવ્યા હતા. અને
પછી પ્લામીના પુદમાં કઠાકપ સાથે લડનારાઓના ધોધાકમાં મુખ્ય
ચપેલાઓ આવ્યા હતા. આ સરખામાં પૂર્વની જાતોના લોકો તાદસ્ત
જ્ઞાન થતું હતું. આ દેશના પ્રાચીન રાજ-મદારાજોના ખુશાલીના
પ્રસંગોએ કેવા સરખા કઠાકના હતા, અને ગંગા નદીના પ્રદેશવાળા
જાગોમાં રહેના પ્રાચીન આર્યો કેવા પ્રકારનો ધર્મ તથા ક્રિયાઓ કરતા
હતા તેનો ખ્યાલ ખુબી રીતે આપવામાં આવ્યો હતો. તે
ઉપરાંત ઐતિહાસિક દેખાવો રજુ કરવામાં પણ સારી કાળજી બતા-
વવામાં આવી હતી; અને તેમાં કોઈ પણ ધર્મનો તક્ષણ સમજવામાં
આવ્યો નહોતો. મહોમેદન રાજાઓના અમલમાં જે પ્રકારની
ધાર્મિકતા તથા ક્રિયાઓ થતી, તેનો પણ ચિતાર રજુ કરવામાં
આવ્યો હતો. હિંદુધર્મના તમામ જાતોમાં દેવતાની સ્વામી અને
ઓરીમાવાળા નામે મુખ્ય બામ બજાવ્યો હતો. સમાવણીમાં જે પ્રકારે
રામની સંકા ઉપરની રીતે વર્ણવી છે તેવા પ્રકારનો આખાદ ચિતાર
રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. છેક છેવટે જે હાથીઓ જેને બોળા હાથી-
ઓના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે આવ્યા હતા. તેમનાં કુ-
ઉપરથી, રૂડીરોને જાન આપવાના પૈસા ફેંટવામાં આવતા હતા. તે
ઉપરાંત હાથીઓની ગાડી તથા કેટલાક ધાર અને કીચનગરના ધોધાઓ
ખેતાના પાછલા ખેતરોમાં નાચતા આવતા હતા. આ પ્રમાણે

યુનીવર્સિટીના ઓરડીનરી અને ઓનરરી ફેલોઝને, એ. ડી. કે. તમ-
વાળા દિવાનખાનામાં લેઈ ગયો હતો; અને તે સઘળાઓ તખ્તની બેઠે
આબુએ ગોઠવાઈ ગયા હતાં. તેમાં ઓ. સર હારકોર્ટ બટલર, ઓ.
સર ફ્લીટ ઉડવીલસન, ઓ. સર રોબર્ટ કાલ્કીલિ, ઓ. સૈયદ અલી-
ઈમામ, સર લોરેન્સ જેન્કીન્સ, એડવોકેટ જનરલ, સર ગુરદાસ એનરલ
તથા તે ઉપરાંત ૨૦૦ જેઠુઓટોને, નામદાર શહેનશાહને નમન કર-
વાની તક આપવામાં આવી હતી. બાદ ગવર્નર જનરલ, ચેન્સેલર
તરીકેના જભા સાથે આવી પહોંચતા, યુનીવર્સિટીના વાઇસ ચેન્સેલર
સર આસુતોપ મુકરજીએ આવકાર આપ્યો હતો. બરાબર ૧૦૧ વર્ગે
ના. શહેનશાહ, રસાલા સાથે ધીમે પગલે ચાલતાં દીવાનખાનામાં
દાખલ થયા હતા. તે વેળા વાઇસરોયના બેંડે રાજગીત લલકારી આ-
વકાર આપ્યો હતો. તે પછી વાઇસ ચેન્સેલર સર આસુતોપ મુકરજી બહાર
આવ્યા અને ના. શહેનશાહને નમન કરી આવકારતું માનપત્ર વાંચ-
વાની શરૂઆત કરી હતી. તેમાં ના. શહેનશાહી યુગલને આવકાર
આપતાં ગ્રેટબ્રિટનના આભાર તળે હિંદે, પશ્ચિમ તરફનો કેળવણીનો,
સાયન્સનો, અને સાહિત્યનો લાભ મેળવ્યો છે, તે માટે ઉપકાર માન્યો
હતો. આવા પશ્ચિમ તરફના મુલેહ શાંતિવાળા રાજ્ય સાથે હિંદુ
જોડાણ થયું તે માટે પ્રભુનો ઉપકાર માનતાં હિંદી યુનીવર્સિટીઓની
ફરજો અને જોખમદારીઓ સંબંધે વિવેચન કર્યું હતું. તેમા ખાસ
કરીને એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે-યુનીવર્સિટીઓ બરાબર ખ્યાલ
ધરાવે છે કે દેશની ઉન્નતી અને આબાદી માટે કેળવણી કિંવા જા-
નના માર્ગ ઉપર દેશને લેઈ જવાની, અને તે બાબત ઉપર અંકુશ
રાખવાની તેમની ફરજ છે કે જેથી જે બહોળા વિસ્તારવાળી મનઃશ-
ક્તિની ખીલવણી એકાએક થવા પામે છે, તેથી યુવકોના મન ઉપર
મર્યાદિત જ અસર થવા પામે અને યુવાન વિદ્યાર્થીઓની ઉપર સાંકડા

વિચારણાની અગત્ય છે. એવાં તો તેઓ એવી નજર-
 રીતે પોતાની નજર કે જેમ, ધર્મથી જ એક પ્રજા ખરી મદદની સ્થિતિ
 અને હિંદુ દાસ્યતા પોતાની રહે છે. વ્યવસ્થા, કાયદા તરફ માન, અને
 સારી રીતમાનનું સંપાદન અથવા નહીં થયેલી સત્તા તરફની વધારા-
 રીતી જાગૃતી ઉપજાવવા પામે છે. આ પ્રમાણેનું માનપત્ર એક મુ-
 દર રૂપાના કારકેટમાં મુદ્રીત ના. સહેનચાદને અર્પણ કરવામાં આવ્યું
 હતું; જે તે નામવારે રૂપાની સહે સ્વીકાર્યું હતું. આ માનપત્રનો જવાબ
 પાળનાં ના. સહેનચાદે જાહેરમાં કે છ' વર્ષ પૂર્વે કચ્છના મુનિવર્માદી
 પાસેથી કાઢીને એક લેખી માનવંતી પદવી મેં સ્વીકારી હતી, એ
 પ્રસંગનું હું પ્રસન્નતાથી પુનઃ સ્મરણ કરું છું. અને હિંદી ઉચ્ચતર
 કેળવણીમાં ખાલી ગંભીર અને આતુર રસરસિ દાખવવાને અને આજે
 પ્રસંગ મળ્યો છે, તેથી હું પ્રસન્ન થઈ છું.

જેના ઉપર હિંદીના અભિવ્યક્તિ દશ્યામુલો આદ્યો અર્થા આધાર
 રહે છે એવી મુરોપીયનોની અને હિન્દીવાનોની કેળવણી અને અભિ-
 લાષાના કમિક અર્થ અને ઘટનામાં સદાપણ ધવાને હું હિંદી મુનિ-
 વર્માદીઓ પ્રતિ દષ્ટિ કરું છું. શિક્ષણનો વિસ્તાર વધારવા અને તેના
 વિસ્તારો ઉચ્ચ કરવા સાથે વખતો વખત હિંદી મુનિવર્માદીઓએ જે
 કામો પાળેલા છે, તે મેં સમભાવથી નિરખ્યા છે.

હવે મારું કરવાનું બાકી રહ્યું છે. કેહવેણ મુનિવર્માદી ત્યાં
 કંઈ વિજ્ઞાનો અને દળાઓની વિશેષ અગત્યથી સઘળી શાખાઓમાં
 શિક્ષણ આપનારા વિદ્વાનોથી સજ્જ થયેલી નથી અને શાખાઓના
 પરિ મારે તે પ્રકાર અનુકૂળતાઓ પુરી પાડતી નથી, ત્યાં સુધી સાંપ્રત
 ભરે તે સંપૂર્ણ હોય રહે નહીં. તમારે પ્રાચીન જ્ઞાનનું સંરક્ષણ કર-
 નું છે, અને તે સાથે સાથે લાગુ પશ્ચિમના વિજ્ઞાનને આમળ
 વારવાનું છે. વળી, તમારે આસ્ત્રિય બાંધવાનું છે. કારણ કે એના
 ના જ્ઞાનનું કંઈ પણ મૂલ્ય અંધ રહેતું નથી.

તમે કહો છો કે અમે અમારી મહાન લેખમદારીઓ સમજાવે
છીએ. તમારી સમક્ષ પડેલા કાર્યમાં હું તમારી સહજતા ઇચ્છું છું.
તમારા ઉચ્ચ આશયો અને તેમને અવિસ્તરપણે અનુસરવાના તમારા
પ્રયત્નો ઉચ્ચ રાખવને અને પરમેશ્વરની કૃપાથી તમે તેમાં સહજ થશો.

૭ વર્ષ પહેલાં મેં ઇંગ્લાંડથી હિંદમાં સમભાવનો સંદેશો પાઠ
વ્યો હતો. આજે હું તમને “ આશા ” નો મુદ્રા લેખ આપું છું. દરેક
દિશામાં હું નવા જીવનનાં ચિન્હો અને જાગૃતિઓ લેઉં છું. કેળવ-
ણીથી તમે એ કરતાં પણ ઉચ્ચતર અને વિશેષ સારી આશાઓ બાંધશો.

મારી આજ્ઞાથી એવો સંદેશો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો
કે મારા ગવર્નર જનરલ અને તેમનું મંત્રીમંડળ હિંદમાં કેળવણીના
વિસ્તાર અને સુધારણા માટે વિશાળ રકમો કાઢશે. સમગ્ર દેશમાં
નિશાળો અને પાઠશાળાઓની ગુંચણી પ્રસરે અને તેમાંથી ઉદ્ભવ અને
ખેતીવાડીમાં તથા જીવનના સર્વ વ્યવહારોમાં પોતાનું સત્ત્વ ટકાવી
શકે એવા પુરુષાર્થ અને ઉપયોગી નગરવાસીઓ ઉત્પન્ન થાય એમ
મારી ઇચ્છા છે; અને મારી હિંદી પ્રજાઓનાં મૂલ્યો ઉચ્ચતર થાય
જાનતા પ્રસારથી તેમના શ્રમમાં મીઠાસ આવે અને તેને અનુસરવાની
વિચારની, સુખચેતની અને આરોગ્યની ઉચ્ચતર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે
એવી પણ મારી ઇચ્છા છે. કેળવણી કારણે મારી જો ઇચ્છા પૂરિ
પૂર્ણ થશે તથા હિંદમાં કેળવણીનું કાર્ય જરા મારા હૃદય સંકેત
વિશેષ નિરૂપે મોકશે.

મારી ખાતરી અને સત્કરુણ નજરના તમારી સમિતિ
અગતી તથા પ્રેરણાત્મક વચ્ચેની એનાના મંત્રી હવે કરવાની તમારો
ઇચ્છાર્થ, અને ખોલીત સત્કરુણ જગતનામાં જે પ્રાપ્ત તમે જેમને
છો, તેની તમારી કારની, તમે જે ખાતરી અર્પણ છો તે મારે છે.

આખે રસ્તે લોકોનાં ગંજવર ટોળાંઓએ ખરી ખુશાલી અને ભક્તિથી તે નામદારોને વધાવી લીધાં હતાં. મોટા સરકારી અમલદારો, સરઘસ નીકળે તે પહેલાં સરકારી મહેલમાં હાજર થઈ ગયા હતા. કલકત્તા ખાતે પધારેલા રાજા મહારાજાઓને પણ આમંત્રણ મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા, તેથી ૧૧૫૫ વાગે સરઘસ પ્રીન્સેસ ઘાટ ઉપર જઈ પહોંચ્યું તે વારે જાણીતા મંડળના પ્રતિનિધીઓ, જંગાળાના દેશી રાજાઓ તથા પરદેશી કોન્સલો પણ એકત્ર થયા હતા. ગાડીમાંથી તે નામદારો પ્રિન્સેસ ઘાટ ઉપર ઉતર્યા કે તુરંતજ ઓ. મી. સલ્વેજે ના. શહેનશાહની આગળ આવી, જંગાળની ધારાસભાના સભ્યો તરફનું માનપત્ર વાંચી સંભળાવ્યું હતું. જેમાં હિંદુસ્તાનની ખાદશાહી મુલાકાતના પરિણામ સંબંધે વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું, અને ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહખાનુ ફરીથી હિંદુસ્તાનની મુલાકાતે આવે એવી આશા દર્શાવવામાં આવી હતી. આ માનપત્રનો ઉત્તર આપતાં ના. શહેનશાહે જણાવ્યું કે:—

“તમારા માનપત્રનાં વચનોથી શહેનશાહખાનુ અને મારી ઉપર ઉંડી અસર થવા પામી છે; અને એ વચનો કાંઈ ખાલી શબ્દો નથી. અમારા અહીં આગમન સમયે અમને અપાયેલા કિસ્સાદાર પૂર્ણ આવકારથી અને દરેક દરેક રીતે અમને વધાવી લેવામાં આવેલા દત્તકાળ ઉભરાથી તથા કલકત્તાના અને તેની આસપાસના સઘળા લોકના વર્ગોના આનંદથી, પુષ્ટળ અને સ્પષ્ટ રીતે એ વચનો પુરવાર થયેલાં છે. અમારા જીવનના અવશેષ મુધી અમે આ પસાર કરેલા આઠ દિવસોનો ઉત્તેજક અનુભવ, અભિમાન અને સદ્ભાવની વૃત્તિથી સંસ્મરીશું. તમારી રાજ્યધાનીમાં અમારા આગમનના પ્રસંગે અમને જે આતુર હૃદયનો આવકાર મળ્યો છે, તેનું અને આ ઇલાકાના સઘળા જાગોમાંથી મારી રાજ્યગાદી અને જાત તરફ પોતાની રાજ્યનિષ્ઠ

અને અધિપતિ હોવાને જે હિંસ અને સુખમાં રસનાં ફેરવાનાં રંગો મળ્યાં હતાં તેમનાં ફેરવાને અમે સમજી રહીએ. અને હવે નિષ્કામતા એટલી એ પાલનની સુખનીઆ, કર્મનાં ફેરવાનાં સંજ્ઞા નવા પડે. જાણના સમય વિજ્ઞાનમાં નવાની સદગતરી જે પ્રજ્ઞાના સામાન્ય કાર્યની માગનીનું પ્રતિબિંબ પાડે છે, એવી જે અધીરોના નામ નમારા મારપરમાં આપેલી છે, તેથી અને સંતોષ એવો છે.

તેમ અંતમાં પ્રવાસને કાલપણ માટે જે આશંકા નમારા, અને જ્ઞાનવાદમાન દેખાવાની વ્યવસ્થા આપતી જમી સજ્જતાથી કરવામાં આવી હતી, અને અમલમાં મુકાઈ હતી તે અમે વિચારીશું નહીં.

હુરા પડવાને અમને " પોતાના કમરાઈ જતા પ્રેમ અને આ-બાર " ની જાણીસ જંગાજાના લોકો અમને આપે છે. ખાત્રી રાખજો કે શહેનશાહ બાનુ અને હું અમારે તથા અમારી પ્રજા માટે એથી કંઈ વિશેષ કીમતી ચીજની માગણી કરતાં નથી. અમે અમારી સાથે તેમની પાસે એક અમૂલ્ય વારસા તરફ સ્નેહથી જાગતી રાખવા માટે જે જાણીસ લેઈ જઈએ છીએ.

અમારાં હરો એટલાં જ્યાં આબારથી પૂર્ણ છે કે અમને આ-વકાર આપવાને અને તમારી વચ્ચે દેશમાં જે અમે હોઈએ એવે અમને અનુભવ કરવાને તમે જે સંપૂર્ણ કર્યું છે તે માટે સંપૂર્ણ રીતે અમે આભાર દર્શાવી શકતાં નથી તમને છેલ્લી સત્તામ કરતાં શહેન-શાહબાનુ અને હું આગુસ્તાથી પ્રજા પ્રત્યે એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે જંગાજાની અમારી પ્રજા તે અમે તે કોમ કે ધર્મની હોય; પણ સમભાવ અને બંધુપ્રેમનાં બંધનોથી એકત્રિત થઈ જાઓ. અને પ્રજાની અમીદારિ તમે પોતાના સામાન્ય સુખ, સંતોષ અને સર્વ માન્ય કલ્યા-ણની ઉત્તરિ માટે સજ પ્રયત્ન કરો !"

ત્યાર બાદ તે નામદારો સ્કીમર " હાલિત " ઉપર ગયાં હતાં અને સ્કીમર ધર્મે ધર્મે લોકોના હર્મના પોકારો વચ્ચે યાત્રા લાગી.

હતી. ગંગા નદી ઓળંગીને સ્ટીમરે હાઉરાના રેલવે સ્ટેશન પાસે બંધ નાંખ્યું હતું અને ત્યાંથી નામદાર શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુ દેનમાં દાખલ થયાં હતાં. આ પ્રસંગે રિવાજ મુજબ લશ્કરી ટુકડીઓએ તમા તોપોએ સલામતીનું માન આપ્યું હતું. બાદશાહી દેન નાગપુરના રત્ન ચર્મને મુળદળવા માટે ૧૨-૪૦ કલાકે કપડી ગઈ હતી. તે નામદાર સાથે વિદાયપત્રી ને પાર્ટી આવી હતી તે પણ એ નામદારે સાચા વિદાય થઈ હતી. હિંદુસ્તાન ખાતેના ના. શહેનશાહના એ-ડી-ઈ નરિંગવાલીયર, પીઝનેર અને હરના મહારાજનેએ, તે નામદારની રૂબરૂ લીધી હતી. ના. નવનર જનરલ તથા લોર્ડ કૃપ પોતાના રસાલા સાથે ઈ.આઇ. રેલવેના માર્ગે ચર્મ મુળદળવા માટે ૧૨-૪૦ કલાકે પાછા દેનમાં કપડી ગયા હતા. નામદારે ખર્ચાટે તે નામદારે પોતાના રસાલા સાથે ર. કલાકે નામદાર સ્ટેશન આવી પહોંચ્યાં હતાં. દેનમાંથી કિતરના તે નામદારે સાંકે હતીચર, નાગપુરના લોર્ડ પીઝામ, અને જનરલપુત્ર લમિડના વડા એડીનરે આરસાર આપે હતા. ના. સર્વે નમસ્ક તથા શહેનશાહબાનુએ પ્રત્યક્ષતા મુલાકાત લીધી હતી. અને પાછા ર. કલાકે સ્ટેશન કિર પહોંચી હતા અને ત્યાંથી મુળદળવા વિદાય થયાં હતાં.

૬.

શહેનશાહી વિદાયમીરી.

સરિંગા બપોરે આરસાર અને આરસાર સરિંગા પાસેના નામદાર સ્ટેશન દેનમાંથી રેલિ નામદારે કિરવરના રસાલા હતા, અને નામદારે પાછા ર. કલાકે સ્ટેશન કિર પહોંચી હતા અને ત્યાંથી મુળદળવા વિદાય થયાં હતાં.

કર્ષા દના, તે નામદારો દહિનો દીલોળનો કાર્યો આવકાર લેઈ તા.
 ૧૦ મી ને નનનુઆરીના દિવસે-મુંબઈ ખંદરનો કિનારો છોડી ગયા.
 દના. માનવના બાદશાહ બ્યોર્જ અને શાહબાનુ મેરી પોતાની સાથે
 ખીસ કશેડ દીદીવાનોના અંતઃકરણની આશિશ લેઈ તે સીધાયા! તે
 નામદારોનો પ્રીનારાયી મુટા પાત્રી વખતનો રેખાવ પ્રેશકોની દષ્ટિ મ-
 ચાંદમાંથી કદાપિ વિમ્બરી જવાય તેવો નહોતો. પદેશાના સત્કારો
 કરતાં આ વિદ્યાયગીરી પ્રસંગનો સત્કાર ધણી અદ્ભુત રીતે જૂદો પડી
 જતો હતો. આ વખતના ઉછા સત્કારમાં, એક ચોક્કસ પ્રકારના શોકની
 છાયા ખુશી રીતે પ્રતીત થતી હતી; એક બહોળા કુકુંળના માનખીના,
 જેમ પુત્ર પરિવારથી વિયોગ પામના દુભાય, તેવો કાંઈક પ્રસંગ આ
 વેળાએ નજરે પડતો હતો. મુંબઈની પ્રજામાં જેમ આ છાયા જાણ્યાની
 હતી, તેમ ના. સંકેતચાવી જોડના મુખ ઉપર પણ એવાં ચિન્હો
 જાણ્યાં હતાં. એટલુંજ નહીં પણ ના. સંકેતચાહબાનુ મેરીની આંખો-
 માંથી, એપેશો ખંદર પર વાત્મત્વબાવનાં આંસુઓ પડતાં અનેકોએ
 જોયાં હતાં. આ બધા રેખાવ ઉપરથી ખુશી રીતે પ્રતીત થતું કે
 દીદી પ્રજાની કુચ્ચ પ્રકારની સન્મનિશ્ચયતા અભિજ્ઞે ના. સંકેતચાવી
 પુત્રય ઉપર બહુજ ઉડી અનર કરી હતી. બામસા બાદશાહો ત્યારે
 નસવાળી ધારથી મુશકેલ જનવામાં વિખ્યાત હતાં, ત્યારે અપાતના
 આપણા પ્રતાપી ચક્રવર્તી મુમરત પ્રજા નરેક આશ-પ્રેક્ષિ અને મુખ
 આશિસ આપી, અપ્રશ અને વિચારના મુટા લેખો અર્જન કરી, પ્ર-
 જાના અંતઃકરણને જીતી પોતાના સ્વર્ગો જવાને વિલાય થયા હતા.
 વિલાયગીરીના દિવસે મળામીજી કોશની કાંઈકામથી મુંબઈ
 સહેર હાથમલી રજૂ હતું. નવાનના બાક વખતથી મુંબઈની પ્રજાને
 પોષા બાગ, બાલીવેદરથી એપેશોનાં જુદાં હાથર જોઈ એક હતો.
 એપેશોનાં રસોના બેલી અનેક જાણીઓ, રાજાઓની રેખાઓ

કરો ! પૃથ્વીના ગોળાનાં ખીજ ભાગોમાંની મારી લાખો મંત્રઓના લાગો અને કલ્યાણની ખેડે, તેમના હિંદીવાનોના લાગો અને કલ્યાણ અમારી સમીપ રહેશે અને તેટલાજ બહાવા થશે. (હર્ષ મર્મના)

અમને આટલા બધા સર્વ સાધારણપણાથી સલાહ મળે તો આપણે આપવામાં આવ્યો છે, તેમાં સઘળા વર્ગો અને ધર્મોમાં આણસો કેટલા બધાં એકત્ર થયેલાં છે, એ બતાવીને મને અત્યંત નિરાશતા થયો છે. તેમના બંદેર તથા ખાનગી જીવનોના નિત્યનાં સંબંધો બિવિધતામાં એવીજ એકતા અને એકતામયી આવે, એ શું સંભવિત નથી ? (હર્ષ મર્મના) આ દેશુ-સંપાદન અરેખર દિલના અમારા પ્રવાસનું મુખ્યમય પરિણામ થશે.

અનંતે અમારા આગમન અને નિર્ગમન સમયે આટલા ગંભીર
નિવૃત્તાથી સ્થવરર આપનારા નવને, મુમુક્ષના પ્રતિનિધિઓને, દિલ્હી
અરેન્ડાકરના લોકોને પહેલાં આટલો અમારો આ રસ, પર્ણ વિગ્રહ
આપીને મોકલો. મોખરો અગ્નિ:

[illegible][illegible]

છે દોઝ સુધી હાથ નમાવી નમસ્કાર કરના હતા. અને યુરોપીયનો
ધરેથી રોકું નમાવી સવામી બરતા હતા. ધારાસમાના સરળા સમા-
રોતે બ્યારે પોતાના પોષાકમાં સજ્જ થયા હતા ત્યારે એકલા વયોરુદ્ધ
સમાસદો ઓનું સરદાર મોદી બમાપીછોડીના કુલરૂસમાં પધાર્યા હતા.
તેમની પછી ના. વડા જજ નમન કરવાને આવ્યા હતા અને લોડું
બીચખની સાથે ના. ચહેનચાહ તથા ચહેનચાહબાનુએ હસ્ત ધુનન કર્યું
હતું. બાદ દેશી રાજવંશીઓની ઝોળખ કરાવવામાં આવી હતી. પ્રથમ
કોબાપુર, અને પુલોકોટાના મહારાજાઓએ પોતાની તરવાર ના.
ચહેનચાહના પગ આગળ મુકી. તે નામદારને અને તે પછી
ચહેનચાહબાનુને નમન કરીયું હતું. તે ઘડી રહેતાં ચહેનચાહ તથા ચહે-
નચાહબાનુએ તેમની સાથે રોકહેન્ડ કરી તેમને માન આપ્યું હતું. આ
પછી મહોમેદન હજમાં-કીનખાખના પોષાકમાં સજ્જ થયેલા બોપાલનાં
બેગમ સાહેબ તમ પાસે હાજર થયાં હતાં. પરાણાઓએ તેમને તાળી-
ઓના નાદથી વધાવી લીધાં હતાં. બેગમસાહેબે મ્હોં ઉપર જુરખો
નોખ્યો હતો. ના. ચહેનચાહે તેમની સાથે રોકહેન્ડ કર્યું હતું અને
કુસળના પ્રશ્ન હતી. તે પછી ના. ચહેનચાહબાનુએ પોતાના તમના
સ્થાનથી બે પગથીઓ નીચે ઉતરી આવી બેગમ સાથે રોકહેન્ડ કર્યું
હતું અને થોડો વખત હાથ પકડી રાખી કેટલીક વાનગીન કરી હતી.
આ નમનની દિશા પૂર્ણ થતાં સેડી સેન્ગે નમન કરી ના. ચહેનચાહ-
બાનુને હર્ષનાદ વચ્ચે કુસનો તોરો અર્પણ કર્યો હતો. બાદ સેકોની
બારે દર્શ ગર્જના વચ્ચે બાદશાહી યુગલ નમ ઉપરથી ઉતરીને મંડ-
પને છેડે બહાર એમ્પીથીએટરની સામે આવી કબુ રહ્યું હતું. અહીં
જાણતું જરૂરનું ઘડ પડ્યો કે ના. ચહેનચાહ પધાર્યા તે વખતે મ્યુની
સીપાલીટી નરરનું જાનજન જોમ એમ્પીથીએટરમાં હજારો સોફા
હાજરી આપી સહે તે સ્થલે આપવામાં આવ્યું હતું, તેમ આ વિદાય

આગતા સ્વાગતા કરી હતી તેઓને પણ ના. શહેનશાહ બાનુએ રી. તી. જો. નો ખેતાબ એનાયત કીધો હતો. ના. શહેનશાહ આગમેટ-મદીના ઉપર સીધાર્યા તે પછી નામદાર મહારાણીને આગમેટ ઉપર જોવા-વવામાં આવ્યાં હતાં તેથી તેઓ પોતાના સરદારો સાથે તાલર થયાં હતાં.

સાંજે છ વાગતાં મદીના સ્ટીમર બાદશાહી યુગલને લઇ ઉપડી ગઇ હતી. સ્ટીમ બોયર્સ તૈયાર રાખવામાં આવી હતી. મદીના સાથેના ચાર મોટાં લડાયક બારકમ્પો મદીના સ્ટીમરની આગળ ગોઠવાઈ ગયા હતા. સવળા બારકમ્પો અને મનવારોએ વાવટા-તોરણોની શણગાર સજ્જો હતો. સાડા પાંચ વાગતાં બુંગળામાંથી વિશેષ ધુમાડો મહાર નીકળવા લાગ્યો હતો અને તેથી એપોલોથી તે બેલ્કોનથી મુખીનું આકાશ જાણે કાળું ધુન્મસમય બની ગયું હોય તેમ લાગી આવતું હતું. વચમાં મદીના અને તેના કોસ્ટગાર્ડ વચ્ચે ચાલતા રાયરલેસ મંદેશાના ચમકારાએ પણ યતાં હતાં. છ વાગતાં સ્ટીમર ધીમે ધીમે ચાલવા લાગી, કીનારાની બેઠરી ઉપરથી તોપોની સલામતી આપવામાં આવી અને અર્ધી કલાકમાં તો સ્ટીમર દક્ષિમવાદમાંથી અદસ્ય થઈ ગઈ.

વિદાય ક્ષત્રી વખતે નામદાર શહેનશાહે પોતાની મુસાફરી સંપન્ન થીને સતેષ જાણાવવાને નીચલો તાર દેખાડના વડા પ્રધાન મી. આનુકૂળથી ઉપર મોકલી આપ્યો હતો—

“દિલ્હીના છેડીને અમાગ વરત તરતની મરદે અને પાજ વજીએ તે પહેલાં મારી ખાતી છે કે મારી સરકારના વડા તરફ તમે મળુને ખુશી થયા કે મારી સર્વેરી મેરી આશાએ મળુને થયા પાછો છે અને અમારો દિલ્હી પ્રવાસની રીતે અમારી મરદે પછી કરતાં અનિચ્છ મેરી થઈ છે. એમ સવળા ખાતની તેમજ

નરેક પ્રમદા કામેલે દાનુ ગ્રામ જુલુકામાં અવળું છે. મુંબઈ, દિલ્હી, અને હાલનામાં તેમ થયું છે એવું નથી જુલુકાને પાદ મુજબ અને હું રેગના જે જે જાણેમાં અર્થ દર્શાવે ત્યાં મમતેજ તેવી રીતે પ્રમાણ છે. મધ્યમાં વર્ષ, વર્ષ અને વર્ષના રૂંદો દર્શાવે પ્રેરિત અનુક્રમિતે આધે અગિયે આવકાર આવકાને એક જાન સેકે એક વધા છે. દિલ્હી દરવારના જે દરવાજા બધાં દરવાજા દરવાજામાં આવે છે, તે દરવાજા બરેલા અને દીર્ઘદિગ્ધિ વિચાર મતારીને કરેલી ગોવરેને આબારી છે; કે જે ગોવરેના વાહસરોય અને તેમના સાથ નીચે કામ બળવનારાઓના અવામત્રમથી કામદાર રીતે પાર નિરવામાં આવી હતી. વાહસરોયની ખુશનુમા મુલાકાતના દરમિયાન અમારાં મુખ, સંગવડ અને ગોળને ખાતર આપું કલકતા જેટલું પણ તેનાથી બની શકે તેટલું બળવવાને એક વર્ષ ગયું હતું. અને ખુશાલી ઉપર છે કે મારા અને ઉઝાંઝ મધ્યેની મારી પ્રજા વચ્ચેના પરસ્પર વિશ્વાસને લીધે હું મારા જીવનની આશાઓ પાર ઉતારવાને શક્તિમાન થયો છું. વખતના વહેવા સાથે અમારી મુલાકાતથી દિલ્હી-આન અને સામાન્ય રીતે આખી શહેનશાહને નયુક્તો લાભ થયેલો આખીન થાય તે મારા આ સતોષમાં મોટો વધારો થવા પામશે."

૯.

ના. ગાયકવાડ સરકારનું અધિધિએ નમન.

દિલ્હી દરવારના આનંદલાયક પ્રસંગે એક દુષ્પ્રકાશક ચર્ચા બહાર આવી હતી, આ ચર્ચા વડોદરાના ઝીમંત ગાયકવાડ સરકારના તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બર વેળાના સમ્બારોદય પ્રસંગેના નમનને લેધે ઉદ્ભવી હતી. તે નામદરે, એમ કહેવાય છે કે જે વિધિ પ્રમાણે કરવું-

પણ એ મહાન કામ સંપૂર્ણ થતાં હજી એકાદ વર્ષ થા વધુ વખત લાગશે. આ મહાન કામથી મુંબઈને તેના ઝડપથી વધ્યા જતા વેપાર માટે એક વધારાની ગોદી મળવા ઉપરાંત ઈંગ્લીશ મેલ લાવ-લાઈ જા કરવાના બારા તરીકેના તેના અગત્યના મોભા માટે છેલ્લામાં છેલ્લી જરૂરની હાજત પુરી પડશે.

મુંબઈ તેના બપકાભર્યા બંદરો સાથે એક મોટું બંદર ગણાય છે. અને વખત જતાં તેની લાગવગ તથા અગત્ય વધતી જશે. મેમ્બર ઓફ કોમર્સ ના. બીલીયમ ડ યાના રાજ્યઅભય દરમીયાન ૧૮૭૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં સ્થપાઈ હતી, એટલે તે ૭૫ વર્ષ ઉપરની હોવાતીમાં છે. ૧૮૭૦ ના માર્ચ માસમાં ના. ડયુક ઓફ એડીનબર્ગને એક માનપત્ર એનાયત કરવાનું માન મળ્યું હતું, અને માત્ર થોડા વર્ષ ઉપર ૧૮૮૬ થી ૧૮૯૦ સુધી મુંબઈના સરકારના વડા તરીકેના ઓહા દરમીયાન ના. ડયુક અને હોસ ઓફ કોનોટ અમારી વચ્ચે રહ્યા હતા.

ના. ડયુક ઓફ એડીનબર્ગે મુંબઈમાં આવી ગયા પછી મોટા ફેરફારો થયા છે. વસ્તીમાં ૫૦ ટકાનો વધારો થયો છે, અને હાલ તે દરેક લાખની સંખ્યા બંદર છે. ગામમાં હાલત થતાં બારકસેન્ટ્રી સંખ્યા ૨૨૦૦ ઉપરથી વધી ૫૨૦૦૦ ઉપર ગઈ છે. અને હાલ મુંબઈના ટાપુમાં ૮૯ ફની મોલો છે, તેમાં ૧૦૫૦૦૦ મનવારો કામ કરે છે. બંદરે ૧૮૭૭ માં ૧૦ મિલિયન નવ હમનના પાન મિલો કામ કરતા હતા. તેના જગા મંદાન મીલ ઉઠીનેના મંદાનને ૧૯૦૦ માં ૧૨૦૦ માં મોલો.

2.

મુંબઈનું પ્રદર્શન.

ના. શહેનશાહ પંચમ જ્યોત્સ્ની પદ્મરામજીના સ્મરણમાં મુખ્ય
 ખાને એક ગંગવર પ્રદર્શન ખુબ્સ મુકવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રદર્શન
 પાછળ શીયા ૨ થી ૮ લાખ સુધીનો ભોગ આપવામાં આવ્યો હતો.
 તેમાં મોજગોખ તથા બીજા કેટલાક કુપયોગી સાધિતો પણ રજુ
 રવામાં આવ્યાં હતા. મુખ્યત્વે કરીને જુદા જુદા દેખાવોની મખ્યા
 હતી યદ્ય હતી આ દેખાવોમાં-૨ દિમાલયન રેલવે, ૨ વિજ્ઞાનિક
 વાહનો, ૩ ગોળ ફરતી કરોગીઆની જાળ, ૪ જોય વ્હીલ, ૫ હાઉસ

મીથી ઉત્પન્ન થવા પામ્યું છે, તે મીં વોડલો મીલને છે. અવ
અને શરીરમાં આટલા બધા સુંદર બાલકનું માથું યુદ્ધિવિષયક ખી
વણીઓ માટે એટલું બધું મળ્યું હતું, કે તે માટે પોતાની સે
આર્પણ કરવાને ધણા ઉપપિતા અને ઉપમાતાઓએ ઉલટ દેખાડી હ
તેને ધવડાવવાનું તથા ધાવણ છોડવવાનું કામ ધાત્રી વીરટે કરેલું
જનરલ સ્વેન અને કેપ્ટન વિન્ટલેએ તેને સંગીત અને કસરતશાળા
શિક્ષણ આપેલું છે. જોન હુએટે તે માટેનાં સાધનો દુર દેશવર
આણેલાં છે. કળા અને કારીગરી સંબંધી કાર્ય મીં નરોત્તમ મોરાર
ગોકુળદાસે ઉઠાવેલું છે.

પરંતુ સૌથી વિશેષ મુશ્કેલીનું કામ સેક્રેટરીઓ હેગ બ્રાકન તથા
શીરોજ શેકનાએ કરેલું છે. ગણીતશાસ્ત્રની ચોકસાઈથી તેમણે સં
ગણતરી કરેલી છે. સર્વ કાર્ય ઉપર તેમણે દેખરેખ રાખેલી છે. તથા
એક અંગને ભોગે બીજું અંગ વિશેષ ખીલી ન જાય તેની સંભાળ
લીધેલી છે. મુંબઈમાં આવા પાવા ઉપર કદી પણ પ્રદર્શનની યોજના
થયેલી નથી. અને જો તે સફળ થશે, તો તેનું માન ઉત્સાહથી
સ્વયં સેવકોનેજ ધટે છે. તેમણે લશ્કરી નિયમિતપણેથી એક એક સાથે
હળામળાને કાર્ય કરેલું છે. લગભગ ત્રણ માસથી અને ખાસ કરીને
જે માસથી તેઓ ત્રણ દિવસ અહીં અવરનવર યાત્રાપાવવાં રહેતા છે.
જુના મુંબઈના પ્રદર્શનનો વિચાર, યોજના અને વ્યવસ્થામાં જો કે
મારા મિત્રો મી. નરોત્તમ, શેફા અને બીજાઓએ મને મદદ આપેલી
છે, તથાપિ તે તદ્દન ચિરીય છે. સ્વચ્છતાએ કર્મચીની દ્રષ્ટિથી જોઈ
તકિ કે માન કે બદલાની દ્રષ્ટિથી આ કાર્ય ઉઠાવેલું છે. જ્યારે મારે
દેશ બાંધવો સમજાર માટે આહુત્ય દર્શાવ્યાં કરે છે, ત્યારે તેમને
મારે કરેલું જોઈએ, કે આ મસ્જીદ, કાળી, કાંઈ જ્યારે સમજાર
તમારી સમજાર સમજાર માટે આહુત્ય દર્શાવે છે. તે પછી પ્રદર્શન
સેક્રેટરી મી. વોડલો મીલનેએ બાંધવા કરનાં જણાવ્યું છે.

[illegible]

સંકળાઈ રહે એવાં જવલંત સ્મરણો પુરાં પાડી શકાય એવા દેખાવો પુરા પાડીને આપણે લોકોનાં જીવન આનંદિત કરવાં જોઈએ, તથા આપણે સૌથી વિશેષ ગરીબોને પણ સામાન્ય હર્ષને પ્રસંગે વિસારી દેવા નહીં જોઈએ. અત્યારે જે પ્રદર્શનને ખુલ્લું મુકવાને આપણે મળ્યા છીએ, તે ખરેખર અનેક હજારો લોકોને મોજમજાહ, રમત-ગમત, રસિક દેખાવો અને તે સાથે બોધ પણ પુરા પાડશે; અને દરબારને દિવસે આપણા વિશેષ માનનીય શેરીફ મુબ્બની કોમોના સૌથી વિશેષ ગરીબ લોકોને ખાણું આપવાની ગોઠવણ કરી છે તથા સમગ્ર ધલાકામાં લોકસમૂહને આનંદ આપવાને તથા રાજવંશી મુલાકાત એ જેનું ચિન્હ છે એવા માયાબર્યા સ્નેહની લાગણી તેમનામાં પ્રસારવાને સધળા તૈયારીઓ ચાલી રહેલી છે.

જીવન અને હાલનું મુબ્બ.

ટાઉન હોલમાં મંડળી ભરાયાને ઘણો વખત થઈ ગયો છે અને તે દરમ્યાન અનેક લોકોએ શ્રમ અને આત્મભોગપૂર્વક કાર્ય ઉઠાવેલું છે. આપણા સુંદર શહેરને યોગ્ય થઈ પડે એવો આવકાર નામદાર શહેનશાહ અને શહેનશાહ રાણીને આપવામાં તથા આપણા શહેરીઓની અંતઃકરણપૂર્વક રાજ્યનિષ્ઠાને યોગ્ય રીતે દર્શાવવામાં જેમણે ઉત્સાહી ભાગ લીધેલો છે, તેમનો હું તીવ્રપણે આભાર માનું છું. આ પ્રદર્શનને ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા સુધીની સ્થિતિએ પહોંચાડવામાં જેમણે પ્રસંગ-નીય કાર્ય કરેલું છે, તેમના વિશે શેરીફ તમારી સમક્ષ મુચ્ચત કરેલું છે. તેમની અંતઃકરણપૂર્વક મહેનતની સફળતા માટે હું તેમને વિશેષ અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપુ છું. જુના મુબ્બનો અમુક ભાગ રજૂ કરવાની મુચ્ચતા મી. વોર્લ્ડે મીશ્નેએ કરેલી છે, અને તે દે તેણે કર્યું છે, તેમ મહાવક્ત્રીની જગ્યા છોડી દેવાથી મૂળની ગોજનામાં કેટલાક ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે, તથાપિ હું ધારું છું કે આ મેજાનથી આ

મુંબઈની મુલાકાત લેનારને સૌથી વિશેષ લાભ થશે, એવા વિચારો સાથે તમે સપના સમન થશો.

મુલાકાતના મુંબઈ તથા હાલમાં તેની - કરેલી વ્યાખ્યાનકારક પ્રવૃત્તિ સોફને બાન કરાવતું એ સાફ છે. જુના મુંબઈનો કોઈએ ને હાલમાં માત્ર સપ્ટેમ્બર દવાતી ધરાવે છે તેનો ચિનાર તથા હોર્ન ટોકીસનું સ્મારક વ્યાખ્યાનને મુલાકાતનું સ્મારક કરાવશે. બ્રિટીશ રાજ્ય દેશને કંતક મુંબઈ વ્યાખ્યાન, તેની રસ ધ્યાને બાકી સૌકાઓથી પણ થોડુંક વધુ સમય થઈ ગયો છે. પણ વર્ષો સુધી તેની પ્રગતિ ધીરી હતી. સને ૧૭૧૧ માં મુંબઈ આવનાર જેમ્સ હોર્નસના વ્યાખ્યાનકારના વિસ્તારવાળું, ખસેડી લેવાય એવા પુત્રવાળું અને કેટલાંક છીછરાં બંદોબાસ રોહર છે. " નામકાર રોહરવાદ ને માર્ગથી પ્રસાર થશે, તે માર્ગ સાન મેલ લાંબો છે અને તે ઉપર એશીયામાં સૌથી વિશેષ સુંદર મધી રાકાય એવાં, કેટલાંક મકાનો આવેલાં છે અને ઉચકી લેવાય એવો પુલ અને બંદરો ને એક વખત બચાવને મારેજ હતા, તે હુદથી દીમચાલ કરવા માટે અટકાય રૂપ ચર્ના હતાં, તેથી પુથીની થયે તે અદસ્ય થઈ ગયા છે, અને સર્વ રીતે મુંબઈ ખીસે છે અને નો વિસ્તાર વધતો જાય છે. વળી એક બીજા પરિચ્છેદમાં મી. ખંસ કહે છે, કે મુંબઈમાં તે સમયે કાંઈ પણ કળા, સાય-સો, આવની કામો કે સંસ્થાઓ જેમ નદનાં તેમ ખાનગી સંખાવતો થવી શકે એવાં હવાખાનાં અને વ્યવસ્થાને મદદ આપવાનાં રચેલાં ૧૫ નદો.

અવિધ્યની આખાદીના વિચારની અમત્ય.

તે સમય પછી મુંબઈમાં કેટલો બધો અવનવો ફેરફાર થઈ ગયો અને શક છે કે આપણા મુંબઈની પો આટલા બધા વિચાર

१. अनेकानां कर्मणां फलं भवेत्तु यत्किंचिद् भवेत्तु
 २. अनेकानां कर्मणां फलं भवेत्तु यत्किंचिद् भवेत्तु
 ३. अनेकानां कर्मणां फलं भवेत्तु यत्किंचिद् भवेत्तु
 ४. अनेकानां कर्मणां फलं भवेत्तु यत्किंचिद् भवेत्तु
 ५. अनेकानां कर्मणां फलं भवेत्तु यत्किंचिद् भवेत्तु
 ६. अनेकानां कर्मणां फलं भवेत्तु यत्किंचिद् भवेत्तु
 ७. अनेकानां कर्मणां फलं भवेत्तु यत्किंचिद् भवेत्तु
 ८. अनेकानां कर्मणां फलं भवेत्तु यत्किंचिद् भवेत्तु
 ९. अनेकानां कर्मणां फलं भवेत्तु यत्किंचिद् भवेत्तु
 १०. अनेकानां कर्मणां फलं भवेत्तु यत्किंचिद् भवेत्तु

કચ્છ અને કાશીઃપીઠીના વિભાગનું

પ્રદર્શનના કાળ અને પ્રદર્શનના વિષયના અગત્યના મર્યાદા અને વેળાની પરીમાને જુદી જુદી વ્યવસ્થા કરાઈ રહી રાખેલા છે, અને તે દિવસો અત્યાર ધુરી કેળવું કરી લેવાયું છે અને અનિવર્યમાં તેના વિશે કેવી સારી આચાર્યો બાંધી શકાય એમ છે, તેની આખીની પુરી ધોરે છે. ઉનાળામાં અને એની મુલાકાત લીરેલી એ તોળામનું કામનું કારખાનું કામની કારીગરી બનાવવાની મુદત દેવા રજુ કરશે. જુના મુખામુજ પ્રદર્શન રમત મમનની માથે ખોમ જવું આવે છે, એમ જે ઉપર મેં કહ્યું હતું. તે આથી હવે સ્પષ્ટ થશે અને હું આપણા રાષ્ટ્રનું છુ, કે આથી ઉછરતા દિવસના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન મળશે તથા આપણે સધળા ઉચ્છીએ છીએ, એવી પ્રગતિમાં આ પ્રમાણે સદાયમૂલ થશે. અને આ પ્રદર્શનથી જેઓ અદ્યતી બધી વખત જે એમ કળાં કરે છે, કે દિવં ધીરે ધીરે દેહગ ઉતરતું નય છે, તેઓ ખચીતજ અહીં તેમના નિરાધાર સિક્કાતોનું અવધારિક ખંડન થએ-લું નેહ સકશે અને આપણા મહાન દેશના અંવિષ્ય માટે વિશેષ આશાવન અને વિશેષ શાખા વિચાર ધરાવનારા થઈને તેઓ અદ્યતી પાછા ફરશે.

રાજગીત.

(રામ કથાવ.)

- રક્ષાંશૂપ જ્યોર્જને તું છે જગત્પતિ,
પ્રતાપ સૂર્યસમ અને ॥ ઉચ્ચતમ મતિ. રક્ષ. ૧
- શાન્તિદા ॥ હિમ રશ્મિ સમ મુખાકૃતિ,
સોર્યને કામા પુતિથી અધિક દીપતી. રક્ષ. ૨
- દીર્ઘિ તું પ્રસાર અખિલ વિશ્વમાં અતિ,
જેમ કુલની સુવાસ વાથી પ્રસરતી. રક્ષ. ૩
- દુશ્મનો વિખેરી તેની ધૂળ કર કૃતિ,
અરિ તમામ નાશ કરતું કોપ અનલથી. રક્ષ. ૪
- વેલો સમ વધાર પરિવાર ભૂપતિ,
કુટુંબમાં રખાવજે પરસ્પરે પ્રીતિ. રક્ષ. ૫
- સંપ જાંપની હેતની તું નાંખ જડ ઉઘી,
ઝેર વેર વિદા સર્વ કાપ મૂળથી. રક્ષ. ૬
- આધિ બ્યાધિ ને ઉપાધિ નાશ કર ચતી,
નૃપ શિરે કૃપાની તૃપ્તિ રાખ વરમતી. રક્ષ. ૭
- રાખ તાંદુરસ્ત નિત્ય દે દયાનિધિ,
દીર્ઘ આયુ આપ જો અમારી વિનતી. રક્ષ. ૮

રાજ્યાભિષેક ગીત.

જય જય જય જય જય જય જય જયોર્જરાજની જય. ટેક.
જગ આંગલેશની જય, જય ભારતેશની જય. જય૦

ઐઠ પ્રતાપી જયોર્જ પંચમ, આંગલ દેશ નરેશ,
સાર્વભૌમ સિંહાસન આજે, શોભાવે ભૂપેશ;
જય દિલ્હીશ્વરની જય, જય નૃપપ્રવરની જય. જય૦

જય ચક્રવર્તીની જય, જય શૌર્યશાલીની જય,
જય સલતનતની જય, જય કૃપાવંતની જય;
જય વિજયવંતની જય, જય નીતિનીપુણ્ણની જય. જય૦

પરમ પવિત્ર દિલ્હીની એ, ગાદી જગ વિખ્યાત,
અવનિપતિ ત્યાં બેસે આજે, જયોર્જ સાગરનાથ;
જય પૃથ્વીપતિની જય, જય સમુદ્રેશની જય. જય૦

પ્રસિદ્ધ આ ગાદીપર રહેજો, સ્થિર જયોર્જનું તાજ,
ભારતજનને અંતોષો, કરી લોકહિતનાં કાજ;
જય મુકુટધારીની જય, જય પ્રજાપાળની જય. જય૦

જયોર્જરાજ મહારાણી મેરીનાં, યશોગાન સહ ગાય,
જય વિજયરંગ, જય વિજયરંગ, જય વિજયરંગ બોલાય;
જય મહારાજની જય, જય મહારાણીની જય,
જય જય જય જય જય જય જય જયોર્જરાજની જય.

પુરુષાર્થ

આગલા એ દિલ્હી હરબાર.

આગલા આગલા હરબારમાં દિલ્હી અને પ્રથમ સમયેના હરબારમાં
દેવે વર્તન વગરની ગિલામીને રાજે. આપના
કરુણાથી આજે તેણે અને તેની ગિલામીમાં રહે
વિચારમાં છે. આ મનુષ્ય મદદરૂપી શીવિતારીઆ-

પ્રસ્તાવ.
એ દિનના દેસરેદિંદનું પદ ધારણ કરું તેનો મદદરૂપી હોઈ દીરને
૫ સ. ૧૮૭૧ માં દિલ્હી અને તે સમયના વહીવટીય હોઈ દીરને
બરેમાં હરબારમાં વર્તન નથી તત્કાલે મળેલા આપણો સાર આપ-
ણો વળ કર્યો છે. મનુષ્ય મદદરૂપીના સમયમન પમાતુ મનુષ્ય સતેન-
સાત એકવડે સમય સાત્કારક થયા, જે વખતે હોઈ દેસરેદિંદન વહીવ-
ટીયાના પદ ઉપર હતો. તે પ્રથમ વખતે થયાને સમયમન નવ વર્ગ
થયા છે અને તે પ્રથમની અગ્ર દેસરેદિંદન આવસ્યક બીનાજ આપવામાં
આવી છે. દિંદુસ્તાનની પ્રજા અનન્ય રાજમક્ત છે. તેની રાજમક્તિની
રેવોલ્યુશને માટે એટલુંજ કહી શકાય કે પરાપૂર્વેનાથી તે રાજને
વિપ્લવનો હથેર માનતી આવી છે કે જે માનીનગા અચાપિ પર્વત
થી ને તેની રહી રહી છે. પશ્ચિમના દેસામાં થજી રાજમક્તિ પોતાને
ખરની પાસેથી ઉતરી આવેલા અથવા હથેરના અંધાવતારી લેખવાને
પર પ્રયત્ન કરતા હતા, તથાપિ તેમનો પ્રયત્ન થયાવે રીતે સરળ
નહોતો; અર્થાત્ પશ્ચિમની પ્રજા રાજમાં મનુષ્યત્વ કરતાં વિશેષ

રમાં દાતર થએલા રાજ્યકર્તાઓ પોતાના માખુસો સાથે બેઠા હતા. બીજા બે વિભાગ ને ના. વાઘસરોયના મિલકતોની ડાખી અને ૦૮૦ મંજી બાપુએ હતા તેમાં બીજા આમજીન પરીણાઓને માટે જોઈવખુ દરવાખો આવી હતી. ના. વાઘસરોય બપોર પછી યોડી વારે દરબારમાં દાતર થયા હતા. રાજ્યાતમાં ના. મહારાણીનો દરેરા પ્રથમ અંગ્રીજીમાં નયા તે પછી હુકમાં પોંચવામાં આવ્યો. તે પૂરે થતાં તેમના માનમાં ૧૦૧ તોપોની સલામી આપવામાં આવી.

ત્યાર પછી ના. વાઘસરોય લોડ લીટને તે પ્રમુખને અનુસરતું બાપુ આપનાં પ્રથમ ઇ. સ. ૧૮૫૮ના નવેમ્બરની તા. ૧ લીએ ના. મહારાણી તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલા દરેરા વિશે કેટલુંક વિષેયન કરી જણાવ્યું કે ના. મહારાણીનાં વચનોનો અંગ કદી ના. ૧ લીએ ના. મહારાણીનાં વચનોનો અંગ કદી

જુ થયા થામરી નહિ. આ વિચાર મેળાવશે તે વચનોના સાક્ષ્યનું જ પરિણામ છે. આજે આપણે અત્રે ના. મહારાણીની દિવંદના રા. દેનસાદબાનું પદ ધારણ કરાવવાને એકલા થયા છીએ, અને તે ના. મહારાણી પ્રતિનિધિ તરીકે મારી ફરજ છે કે તેમના તરફની દિવંદ પ્રત્યેની માયાજી લામણી પ્રદર્શિત કરતી જોઈએ. આખી દુનિયાનો સાતમે બાગ ના. મહારાણીના અધિકાર નીચે છે અને તેમાં ૩૦ કરોડ મા.

જુસોની કમ્મ પચમી છે. તેમના એક પખુ એવું નથી દર્શાવનાં માટે ના. મહારાણી આ દિવંદ રેરા કરતાં વિશાળ યાગમાં દર્શાવનાં રોષ. ત્યારમા આગળ વધતા તેમણે દિવંદના ગાખુને માટે ને અમેજી અને રેરાઓએ એકનિશાપૂરક સંજ્ઞેણ બજારી હતી તથા રાજ્ય-બજારને મંપૂર્ણ રીતે વગમી રહ્યા હતા, તેમને અધિનિર્દન આપી ના.

મહારાણી તરફથી તેમની મંજૂરી પોતે હાઃ પંજાનણનું જાહેર કર્યું હતું. તે પછી તેમણે જણાવ્યું કે ના. મહારાણીએ પોતાની પ્રજાના

ભક્તી ખતાવી છે, તેથી અમારાપર મોટી અસર થઈ છે. અમે ખાતરી રાખીએ છીએ કે હાલના પ્રસંગથી અમારી અને અમારી પ્રજા વચ્ચેનો ગાંઠ વધુ ગાઢ સ્નેહથી બંધાય અને ઉંચામાં ઉંચાથી હલકામ હલકી પ્રજા એવી લાગણી રાખે કે અમારા રાજ્ય હેઠળ સ્વતંત્રતા, સમાનભાવ અને ન્યાયનાં મહાન સિદ્ધાંતોથી તેઓને રક્ષણ મળશે. અને તેઓનું સુખ અને આખાદી વધારવા, અને તેઓનું ભલું કરવાની અમારા રાજ્યનાં હમેશની નેમ અને હેતુ છે.”

લોર્ડ લીટનના ભાષણની સમાપ્તિ થતાં સર્વ જણે ઉભા થઈને ના. મહારાણીને માટે ખુશાલીના પોકારો કર્યા હતા.

ઢંઢરાની અસર. ત્યારપછી તે સ્થળે હાજર થએલા ઘણા રાજ્યકર્તાઓએ પોતાના તરફનું અભિનંદન આપવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા, પરંતુ ચોતરફ ફેલાઈ રહેલા ઉત્સાહને લીધે તેમનું કથન કોઈનાથી પણ સાંભળી શકાતું નહોતું. આ બનાવથી રાજકીય આબતમાં બહુ અગત્યનું પરિણામ આવ્યું છે. એટલું તો સર્વને લાગ્યું હતું કે આ મેળાવડો કરવામાં રાજ્યદારી હાપણ તથા દીર્ઘદર્શિતા સમાયેલી છે, અને માત્ર હિન્દુસ્તાનમાંજ ના. મહારાણીની સર્વોપરિ સત્તા સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ હિન્દુસ્તાનની સીમા ઉપરના પ્રદેશોમાં પણ તેની સારી અસર થયા સિવાય રહી નથી.

x

x

x

x

x

મહુમ મહારાણી શ્રી વિક્ટોરીઆ ઇ. સ. ૧૮૦૨ ના જન-સુઆરીની તા. ૨૨ મીએ સ્વર્ગવાસ પામ્યાં અને તેમના

બીજી દિલ્હી

દરબાર.

પછી શાન્તિપ્રદાતા મહુમ શહેનશાહ એડવર્ડ સમગ્ર રાજ્યસત્તાને અપ્તીકાર કરી. તે બનાવ અત્યંત થયાને બહુ લાંબો સમય થયો નથી. ૧૮૦૨ માં તે નામદારનો ઇચ્છાંક ખાતે રાજ્યાભિષેક થયો હતો અને તેનો ઉત્સવ

[illegible]

સાવધાની અને ભક્તિ સહિત રાજ રાજેશ્વરની સેવા કરે છે, દેશી અને ગોરી સેના જેઓ વીરતાથી રાજ રાજેશ્વરની રાજ્ય સીમાની રક્ષા અને શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરે છે. અને ભારતવર્ષની સર્વ સાધારણ પ્રજા જેઓ કેટલાક સમયે બ્રિટિશ રાજ્યપર અતુલ ભક્તિ પ્રદર્શિત કરી ચુકી છે તે સર્વ આજે અહીં એકત્ર થયા છે. આ ઉત્સવ ઉજવવાના મુખ્ય ઉદ્દેશથી શેહેનશાહ સમ્રાટ એકવડે મને “ પોતાના પ્રતિનિધિ ” ને એક ભવ્ય દરબાર ભરવાની આજ્ઞા આપી છે. આ દરબારને નામદાર શેહેનશાહ જેવી રીતે મુખ્ય સમજે છે તે પ્રકટ કરવાને માટે તેમણે પોતાના પ્રિય બ્રાત્ર ડચુક ઑફ કોનાટને અને દરબારમાં દર્શન આપવા મોકલી આપ્યા છે.

આજથી ૨૬ વર્ષ પહેલાં, આ મહિનાની આજની તારીખે (એટલે ૧૮૭૭ ના જન્મેવારી માસની તારીખ પહેલીને દીવસે) આજ પ્રાચીન નગરમાં અને વળી આજ સ્થાન ઉપર શ્રીમતી મહારાણી વિક્ટોરીયા પ્રથમ ભારતેશ્વરી થયાં તે વખતે દંદેરા વાંચવામાં આવ્યો હતો. પ્રજાની તરફ મહારાણીશ્રીનું વિશેષ લક્ષ અને ભારત સામ્રાજ્ય એક રાજ્યને આધિન થયું છે તે બતાવવાનું તે કાર્ય હતું. આજ સુધી ચોથી શતાબ્ધિ પછી ભારત રાજ્ય પહેલાંથી વિશેષ મુક્ત થઈ ગયું છે. અને જે રાજ રાજેશ્વરના સન્માન તથા ભક્તિ પ્રદર્શિત કરવા આજે આપણે એકઠા થયા છીએ તે પ્રજાને આપણું પ્રિય નથી. પરંતુ તેમનાં તેજો વડે જીવાથી અને તેમના શબ્દો સાંભળવાથી વિશેષ પ્રિય જણાય છે. તેઓ આજે એવા રાજ્યાસન ઉપર સુશોભિત થયા છે કે જે કેવળ ઉત્તમજ નહીં પરંતુ તે સમસ્ત સંસારમાં વિશેષ દૃઢ છે. અને તેની સ્મિતતાનો મુખ્ય આધારજ નહીં પરંતુ મારી સમજ પ્રમાણે તેની દૃઢતાનો મુખ્ય આધાર ભારત રાજ્યપર અધિકાર અને તેમની પ્રજાની પ્રિય અને સેવા છે.

આગળ જે દિલી દરવાર.

ભારતીય રાજ્યોએ પાછલા સુદોમાં ધોનાની સેના અને
સોની સરેની સહાયતા આપી છે, કુદિસ સમયે તેમણે બહુ મોટા
સાથે દરવાજા કંઈ છે, આ સમયે જે કંઈ તેમના અધિકારમાં
નથી અધિક હું આપવામાં આવે ? અને તેમના રાજ્યની સ્થિતિના
સુધારા કંઈ થકે ? તે તો પહેલેથીજ અપ્યત્ત છે ! પરંતુ તોપણ
પ્રજાના પ્રકાર પ્રકાર કંઈ હું કે દેશી રાજ્યો પાસે, પાછલા કુબિલિસન
સમયે, સરકારી અથવા સરકારી જમીનગીરીના ઉધાર, રૂપિયા કે
તેનું ગ્રંથ વર્ષ મુખી વ્યાજ લેવામાં આવશે, નહીં. જે રાજ્યની
કિંમત હોય તેનો લાભ લઈ શકે છે, એ સિવાય ભારતની પ્રજાને
પણ અમે સહાયતા આપવામાં ખુશી છીએ. અને આશા છે કે તે
ધોળ વખતમાં પ્રકટ કરીશું. સરકારી આવકબંધનું વર્ષ પૂરું થયા
વિના અમે અત્યારથી વિચાર બાંધી શકતા નથી, જે હિંદી ત્રીજો-
રીમાં આ વરસે નાણાં વધશે તો રાજ્યધિકાર સાહેબના પ્રથમ યાસન
વર્ષમાં હિંદી પ્રજાને કંઈ પણ સહાયતા અવશ્ય મળશે. એ સોડાએ
કુદ કાળના સમયમાં ધૈર્ય રાખ્યું છે, અને રાજ્યબંધન બન્યા છે,
જે સુખવદાર જોઈ નમારા તરફ માઈ ચિત્ત વિશેષ દોરાયું છે, એ
સિવાય બીજું જે કૃપા અને મહેરબાનીનાં કામ થશે તેનું વર્ણન અત્રે
કરવાની જરૂર નથી. તે જુદીજ રીતે જણાવજ આવશે. માત્ર એટ-
લું જ કહું હું કે " ઇંગ્લીશ રેલ્વે કોર " જેઓ કહેવાય છે તેનું
નામ હવેથી " ઇન્ડિયન રેલ્વે કોર " કહેવામાં આવશે.

" ભારતના રાજ્યો, નિવાસીઓ ! અગર જે અમે અવિધ્ય
દષ્ટિ કરીએ તો એટલી એટલી બચકર વાનો જણાય છે. ભાર-
તનો મોટા પાત્ર વિવાદ, અમે તો આજાદી, શિક્ષા, પરિશ્રમ, અથવા
નામ માટેનો હોય તોપણ સંજ્ઞાનિ નિપુણ પુરશે માટે તે સમજ

પાત્રમાં તે ભરેલું હતું. તેની પાસે એક પત્થરનો ચમચો પણ હતો. તે તેલથી સહુથી પહેલા-હેનરી ૪ થાને પવિત્ર બનાવવામાં આવ્યો હતો. વળી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે તે રાજાએ રીચર્ડનું તખ્ત લઈ લીધેલું હોવાથી તેના કાચા હકને મજબુત કરવાને માટેજ આ તેલની કથા જોડી કાઢવામાં આવી હતી. પ્રથમ તો એ તેલનું કેન્ટ-બરીના ધર્માધ્યક્ષે પોતે રાજાને મર્દન કરતા, પરંતુ જ્યારથી ઇંગ્લાંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ મત પ્રચારમાં આવ્યો ત્યારથી તેમનો એ કાબ જોડો થઈ ગયો અને પછી તે કાર્ય વેસ્ટમિન્સ્ટરનો ડીન કરતો હતો. આ પવિત્ર તેલ મસ્તિક છાતી ઉપર ચોળવાનો રીવાજ હતો પરંતુ સ્વ. મહારાણી વિક્ટોરીયા અને તેમની કાઠી રાણી એડીસેડના સંબંધમાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે સ્ત્રીજાનિતી મર્યાદાના માનને ખાતર ફક્ત તેમના મસ્તિક અને હાથ ઉપરજ તે તેલનું મર્દન કરવામાં આવ્યું હતું. રાજા એડવર્ડ ૧જાની સાથે તેના યુવરાજ અને પ્રીન્સ થોમ્સઓએ સ્નાનમાં તથા તેલ ચોળવાની ક્રિયામાં બાગ લીધો હતો અને તેથી તેમને "Knights of the Bath"ની પદવિ આપવામાં આવી હતી. ઇંગ્લાંડની માફક આપણા દેશમાં પણ પ્રાચીન કાળમાં અભ્યાંગ સ્નાનનો રીવાજ હતો અને તેમાં દરેક પવિત્ર તીર્થનું જળ લાવી સમગ્ર જળથી રાજ્યાસન ઉપર બેસનારને મંત્રોચ્ચારથી સ્નાન કરવાની ક્રિયા કરવામાં આવતી હતી.

વીલીયમ ૧ જાના વખતમાં તેને તાજ ધારણ કરાવવાની ક્રિયા વખતે ધર્માધ્યક્ષે રાજાને પ્રજા સન્મુખ રજી કરી તાજ વિષેની તેના મસ્તિક ઉપર મુકદ્દારોપણ કરવાની રજા બહુવાજેગ માગતાં લોદીએ રીવાજ મુજબ ખુલાસીના પાંચરો હકીકત. કર્યા હતા. બહાર કોલેલા નોર્મન સરકરે એકસન બાપાના અજાનથી તેનો ઉપો અર્થ લીધો અને

[illegible]

પુતળી ચાલી ગઈ ત્યારે પાછળ સિંહાસનનો કાંઈ પણ ભાગ બાકી રહ્યો નહિ !!

આ રાજ ૧૧૮૯ માં ગાદી ઉપર આવ્યો હતો. ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં રીચર્ડ ૧ લાના પૂર્વના રાજ્યોના રીચર્ડ ૧ લો. રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાને લગતો વિગતવાર હિવાલ મળી શકતો નથી. કેન્ટરબરીના આર્ચબિશોપે રૂવાં, ટ્રીવ અને ડબ્લીનના આર્ચબિશોપોની સહાયતાથી રીચર્ડ ૧ લાના મસ્તિક ઉપર તાજ મુકવાની ક્રિયા કરી હતી. રીચર્ડ એક મોટી સવારી સાથે આ ક્રિયાને માટે વેસ્ટમીન્સ્ટર એબી તરફ ગયો હતો, જે વખતે એસ્ટરના અર્ધે રાજને પહેરવાનું તાજ ઉપાડ્યું હતું. દેવળમાં તાજને પવિત્ર સ્થાન ઉપર મૂકી સોગન લેવાયા બાદ રાજને તેલનું મર્દન કર્યા પછી તેની પવિત્ર ટોપી કાઢી કેન્ટરબરીના આર્ચબિશોપે તેના મસ્તિક ઉપર તાજ મૂક્યું. તેને તેલ ચોળતી વખતે તેના સિંહાસન ઉપર એક વાગળું ગોળ ઉડ્યા કર્યું હતું, જેને દૂર કરવા છતાં તે દૂર થયું નહોતું. તે સમયે ઈંગ્લાંડમાંથી વહેમ દૂર થયો નહોતો અને તેથી તે ક્રિયા કરતાં દેવળમાં કોઈ પણ ચાહુદી કે 'ડાક્ષી' દાખલ ન થવું એવું દરમાન કાદવામાં આવ્યું હતું. કોઈ 'ડાક્ષી' નો મળી ન આવી, પરંતુ ચાહુદીઓ બિચારા પકડાયા અને તે કોમના ઘણા માણસોની નાહક ક્તલ ચલાવવામાં આવી.

રીચર્ડ ૨ જાને રાજ્યાસનપરથી ઉઠાડી તેના પીતરાઈ અનીર લેકેસ્ટરે તેને ટાવરના કીલામાં કેદ કર્યો હતો. ચૌદમો અને પં- તથા પોતે તાજ ધારણ કરવાની ક્રિયા બે વખત દરમો સેકો. કરી હતી. એ લેકેસ્ટર ઇતિહાસમાં હેનરી ૪ ના તરીકે જાહેર થયો છે. ત્યારે તેના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કરવાની હતી તે વખતે રીચર્ડને કેદખાનામાંથી તેના રાજ્યાભિ-

[illegible][illegible]

આરી આ દલીલ જેથી શબ્દને તે વખતે કાલ પેશાય નહિ હરેલાં
 એવું કહીને તે કહે બરુજુ કયો દલો. આ સર્વ બાબને કો
 અપરાધન જાનવર કાઢ્યો અને જ્યારે તે સમયે પ્રાન તરફથી મરણ
 માન્ય કરવામાં આવ્યો ત્યારે વરેકોઈને તેને અમરનું અપરાધનો
 પરિણામ જાનવાં સામા. જેમ રત્નને મુગ્ધાભિમોહની કિવાનું ખર્ચ
 કોણું કરવાને સરખામ વંદે કઈ પણ કર્યું નહોતું. પરંતુ પોતાની
 મજાની કોલ અને અપકો પૂરો કરતા તેના જ્વેરાનના દામીના પાછા
 ૨. ૧૪ સામનું ખર્ચ કર્યું હતું. ખાતે દુધા ને બારણાં ડિપાડાં તે
 દોમન કેપિયક દતો, છતાં તેજે શ્રોમન મંત્રી વેળા પ્રિયેષ્ટનું મરણ
 કરવા કપૂતન આપી હતી. જેમને કમાર ન દતો તેથી તેની કમારી
 મેરીને રાજ્યાસન ઉપર બેમયા નહીં થયું. મેરીનાં લાભ દોષાં અને
 નેપથ્યાના યુવરાજ વિચીત્રમ સાથે થયાં હતાં. તેજે રાજ્યમાં પોતાને
 અર્થો બાગ માગવાથી પાલમિન્દે કસવ કરી ખંતને રાજ્યાભિષેક કર-
 વાનું નહીં કર્યું. આ વખતથી રાજ્ય અને રાજી બંનેને માટે બે શુદ્ધાં
 સિંહાસનો તથા તાજ રાખવામાં આવ્યાં. પ્રમુખીય સમાના સમાસતો
 માટે દેવગમાં ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવી તથા રાજ્યને આધિપત્યની
 બેટ અપાવા લાગી. મેરી પાંચ વર્ષ બાદ શીગાથી મૃત્યુ પામ્યા પછી
 બીજાં આઠ વર્ષ સુધી વીલીયમ એકમો રાજ્ય કરીને મૃત્યુવય થયો.
 તેથી મેરીની બ્લેન એન રાજ્યાદી ઉપર આવી. તે વખતે તે સંધિવાથી
 પોતાની હોવાથી તેને ઉપાડીને દેવગમાં લઈ જઈ સર્વ ક્રિયા કરવામાં
 આવી હતી.
 ન્યોર્મ જર્મનીના હેનોવરના રાજાનો યુવરાજ અને જેમ્સ ૧
 લાની બાબેજનો પુત્ર ચતો હતો. તે ઇંગ્લાંડની
 ન્યોર્મ પહેલો. આદી ઉપર આવ્યો ત્યારે ૪૪ વર્ષની ઉંમરનો હતો.
 ૨૭ અગ્રેજ બાપાનું બીસકૂલ ચાન ન હોવાથી

રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાનું કામ જર્મન ભાષામાં ચક્રાવવામાં આવ્યું. પરંતુ ધર્મગુરુઓ જર્મન ભાષાથી અજ્ઞાત હોવાથી સાથે સાથે લારીન ભાષાની પણ મદદ લેવામાં આવી. તે વખતે દેવળમાં એટલું બધું લોક ભેગું થયું હતું કે 'આ તે ખુદાની ઇન્સાફનો દરબાર છે કે શું?' એવા શબ્દો ક્રિયાના અન્તે અકળાએલા જ્યોર્જના મુખમાંથી નીકળી ગયા! રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા પૂર્ણ થયા બાદ ઘણાં કીંમતી વાસણો અને જરૂર ઝવેરાતની ચોરી થઈ હતી. તે વખતે આપવામાં આવેલી મીઠાણાની વેળાએ રીવાજ મુજબ રાજાના એક રક્ષકે પોતાના હાથનું મોઢું જમીન ઉપર મૂકી એવી શરત કરી કે જોને જ્યોર્જના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા સામે વાંધો હોય તેણે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થવું. તેથી એક સ્ત્રીએ ઉભા થઈ તેની સામે વાંધો ઉઠાવી તે રાજ્ય જેમ્સ ૨ જાના કુમાર જેમ્સ ૩ જાને મળવું જોઈએ એમ જણાવ્યું. તે સ્ત્રી કોણ હતી એ જણાવવામાં આવ્યું નથી.

જ્યોર્જ બીજાને ભપકો બહુ પસંદ હતો, તેથી તેણે પોતાના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાને સહુથી વિશેષ દમ્બામત્તર જ્યોર્જ બીજો. બતાવવાની ખાસ કાળજી રાખી હતી. તેની રાણીનો પોતાનો પોપાક અને દાગીના પણ તેટલાં જ કીંમતી હતાં, તોપણ તેને એટલાથી અંતોષ નહિ થવાથી પોતાની સાહેલીઓના દાગીના માગી લેઈને તથા ચાહુદીઓનું ઝવેરાત ભાડે લેઈને હાંસી હાંસીને તેણે અંગ ઉપર ધારણ કર્યા હતાં. તેની સવારીનું સરઘસ એટલું લાંબું હતું કે એક સ્થળેથી પસાર થતાં ઝોઝામાં ઝોઝા બે કલાક જોઈએ. સરઘસમાં કેટલીક ઉમરાવજાદીઓ પણ રાણીની માફક ભાડાનાં જરૂરઝવેરાત પહેરીને આવી હતી. ઇંગ્લાંડમાં ઝવેરાત ખુરી પડવાથી ઝવેરીઓને પારીસ અને હોલાંડથી મંગાવવું પડ્યું હતું. દેવળને પણ ગુલાબી મલમલથી ગુલાબી રંગનું બનાવી દેવામાં આવ્યું હતું તથા

પીળા મંત્રમસની, ગાદીવાળા સિંહાસનને ઝવેરાતથી સોનેરી બનાવી
દેવામાં આપ્યું હતું. તે વખતે ઈશ્વરના પ્રધાન સર રાખટ વોશ્વોત્તે
એક બાણ રાજ રાણીની છત્રી અને બીજી તરફ તાજની આકૃતિ-
વાળા ચાર ખીનીની કીમતવાળાં સોનાના સીકા યાદગીરી દાખલ
અમીર ઉમરાવો અને તેમનાં બાળને આપ્યા હતા. ક્રિયા ખત્તાસ થયા
બાદ સપરસ પ્રથમની માફકનાજ અપકા સાથે પાણું હતું. તે પછી
વેસ્ટમીન્સ્ટરના દીવાનખાનામાં રાજ તરફની મીજબાની આપવામાં
આવી હતી. તે દીવાનખાનાને પણ ધણી ઉત્તમ રીતે રાણુગારવામાં
આપ્યું હતું. મીજસસ વખતે સ્કાંજ પડી જવાથી તાજના આકારના
૪૦ ઝુમરો કે જે દરેકમાં ૩૬ મીજુમતી હતી તે પ્રકટાવવામાં આવ્યાં
હતાં. ઝરખા ઉપર બેઠેલા પ્રેસકોને દરેક મીજબાનીમાં બાગ સેવા દેવામાં
આપ્યો નહોતો અને તેથી તેઓ સ્વવારના બૂખ્યા ઈસ જેવા ઠોકાવા
કરતા હતા. તેઓ પોતાનાં ગાર્ડરોનાં દોરણ બનાવી નીચે નાખ્યા
એટલે તેમના ઝોજખીના અમીર ઉમરાવો તથા તેમની બાળુઓ પોતાના
ઝોજખીનાને માટે તે દોરણ સાથે મીઠાનનાં પડીકાં બોધી દેતાં જે
ઉપરનાઓ બેઠી સેતા હતા. જોજખાક્રિયા અમામ થયા બાદ રાજ તરફના
એક પોદાએ રાજના દર સામે વધી સેનારાઓને દાપોદાથની
સગાઈમાં ઉતરવાની રીવાજ મુજબ ઘસત હશે, પરંતુ કોઈ તેની સામે
થય નહિ. બાદ રાજએ પોતાના તે પોદાની મસામતી ધડિહી એક
સોનાના પાશામાં મધ બરી તેવું થય હતું. નેરીજ રીતે તે પોદો
પણ તેજ પાશામાં દાઢ બરી મટમટાવી મધો અને પોતાની કી
દાખલ તે પાશો પણ સાથે લઈ આવ્યો. રાજ, રાણી અને
તેમની પણ સાદમતીઓ પુરકા થક લાન્ડે દોરણી આગમ લેવાને
હતા. જે પછી દીવાનખાનાના નજર દરવાજા ખુલ્લા મેજવામાં
આપ્યા. એટલે બહાર રહે તેમને ઉમેલા હોતો હતો.

તથા ટેબલ ઉપર જે મિથાનો, વાસણો તથા કપડાં વગેરે હતાં તેની હુંટ ચલાવવા લાગ્યા. એ વેળા બહુ મારામારી થઈ હતી, જેમાં ઘણાંનાં માથાં ફુટ્યાં હતાં. આ બધો બનાવ અડધા કલાક પછી શાન્ત થઈ ગયો, જે વેળા દીવાનખાનામાં ટેબલ, ખુરશી કે તેનાં પાટીઆં સુધાંત રહ્યાં નહોતાં. બધું ઉપાડી જવામાં આવ્યું હતું. આવી મીઠાણાની આપવાનો રીવાજ હવે બંધ કરી દેવામાં આવ્યો છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૧માં જ્યોર્જ ચોથાનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો અને તે વખતનો ઠાકમાઠ પણ અપૂર્વ હતો. જ્યોર્જ પોતે જ્યોર્જ ચોથો જ પોતાના અભિષેકની ક્રિયાના ભભકાને માટે લગભગ ઘેસા સરખો બની ગયો હતો, તે હમેશાં વિલિયમ ચોથો. પોતાના મિત્રો અને ખુશામતીઓની સલાહ લેતો અને પોતાના પોશાકોની તૈયારી કરતો. તેના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા પાછળ અઢી લાખ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયો હતો અને રાજાના પોશાકોનીજ પાછળ ૨૫ હજાર પાઉન્ડ ખર્ચાયા હતા. થોડા વખતના આ ભભકાથી જ્યોર્જ એટલો આનંદમાં આવી ગયો હતો કે આ ભભકાથી પોતે કેવો દેખાશે અને પોતાને લોકો કેવો વખાણશે તેનો અગાઉથી ખ્યાલ બાંધવા માટે તેણે પોતાના એક ખાસ હજુરીયાને પોતાનો બાદશાહી પોશાક પહેરાવી આખા મહેલમાં ફરવ્યો હતો અને એ રીતે પોતે આનંદ મેળવ્યો હતો. આ પોશાકમાં તેણે પોતાનો જે ફોટો લેવરાવ્યો હતો તેની નકલો યુરોપની સઘળા દરબારો અને સઘળાં ચિટિયા એકત્રી ખાનાંઓ ઉપર મોકલી આપી હતી. પરંતુ જ્યોર્જ પોતાની રાણી કેરોલીનને આ ક્રિયામાં જરા પણ ભાગ લેવા દીધો નહોતો. તેની સાથે જ્યોર્જને બંનતું નહોતું અને રાજ્યાભિષેક વખતે કેરોલીન જોકે કઠિણીથી ઈચ્છા આપી પહેલી નહતી, તોપણ તે તે ક્રિયામાં ભાગ લેઈ શકી નહોતી. પ્રથમ તે રા-

[illegible]

મહંમ બહાસાબી વિદ્યોદિશ્યાના ઇન્સાનિયેતની કિયા ના. ૨૮મી
જૂન અને ૧૯૩૮ને યુરવારને દિવસે થઈ હતી.
હાજીબી વિ- તે વખતે મરખમ કાઢવામાં આવ્યું નહોતું.
દોદિશ્યા. બિગેઃ વખતે તેની કાઢવામાં આવ્યું નહોતું.

તેઓ પોતાના પિતાની પહેલાં મરણ પામી હોવાથી અને રાણીના પિતા ઇચ્છે એક કેન્દ્ર પોતાના બાળની પહેલાં મરણ પામ્યા હોવાથી રાણી વિદેશિયા સંસ્થાની વારસે હોવાનાં તેમના સંસ્થાભિ-
વેક્ષની ક્રિયામાં જીવન સમયોની ક્રિયા કરનાં કાંઈ પણ વિશેષ નહોતું.
ધર્માધ્યક્ષે અભિવેક્ષે સમગ્ર મત્રો કુચ્ચાયાં પછી રાણીની નજીક જઈ
મોટે સાહે પૂછ્યું કે “તમે નામદાર જાનુ સોમંદ લેવાને ગઈ છે
કે?” રાણીએ હા પાડવાથી તેણે તેમને ફરીથી પૂછ્યું કે “પાત્રમેટ
બાધિયા કાપડા કાનુન મુજબ ઇચ્છાં અને તેના નામના સર્વ મુલકો

ઉપર રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવાની ગંભીર કચ્છુલ તમે આપો છો કે ?”
 રાણીએ તેનો ઉત્તર પણ હકારમાં આપ્યાથી છેવટે ધર્માધ્યક્ષે ત્રીજવાર
 પૂછેલા સવાલના જવાબમાં રાણીએ જણાવ્યું હતું કે મારા સંઘજા
 સુકાદ્યઓમાં હું ધારા, ઇન્સાફ અને દયાના કાનુન મુજબ અમલ
 કરીશ.” વળી તેમણે એમ પણ કચ્છુલ કર્યું હતું કે ઇંગ્લાંડનાં પ્રોટે-
 સ્ટન્ટ અને સુધરેલા ધર્મમતને હું ખનતે પ્રયત્ને ટેકાવી રાખીશ
 અને ધર્મગુરુઓને ધારાથી જે હુટ તથા હક મળ્યાં છે તથા જે દે-
 વળે તેમના તાબામાં છે તે સર્વનો ભોગવટો હું તેમને કરવા દઈશ.
 ‘બાઈબલ’ ઉપર હાથ મેલીને તેમણે એવા સોગંદ લીધા હતા કે
 “જે જે કામો કરવા બાબત મેં કચ્છુલતો આપી છે તે મુજબ હું
 ચાલીશ અને અમલ કરીશ અને તે બજાવવામાં ખુદા મને મદદગાર
 થશે !” આમ કહી રાણીએ બાઈબલને ચુંબન કર્યું હતું અને સો-
 ગંદના ઉપર મહી કરી હતી. ત્યારબાદ પવિત્ર તેજ યોગવામાં આવ્યું.
 પ્રાર્થના થઈ, રાણીને બાદશાહી તલવાર આપવામાં આવી, પુનઃ પ્રાર્થના
 થઈ, તલવાર પવિત્ર સ્થાનને ભેટ અપાઈ, તેને પૈસા આપીને પાછી
 મેળવવામાં આવી, રાણીને શહેનશાહી ઝખ્ખો પહેરાવવામાં આવ્યો તથા
 તેમના હસ્તમાં બીજાં રાજચિહ્નોની સાથે સોનેરી ગોળો આપવામાં આવ્યો,
 આશીર્વાદ દેવામાં આવ્યો, નવી મુદ્રિકા પહેરાવવામાં આવી, રાજગંડ
 આપવામાં આવ્યો, તેની સાથે વળી એક સોનાતું કચ્છુનર પણ તેમના
 હાથમાં મૂકવામાં આવ્યું અને કેટલીક શીખામણના સખ્ખો ઉચરાયા
 પછી તેમને માથે મુકટ પહેરાવવામાં આવ્યો. મસ્તિકપર મુકટ મૂક-
 તાંની સાથે જ હાંડનના ટાવરપરથી તોપોની સલામતી અપાઈ અને
 બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું કે તેમના નવા શહેનશાહને
 માથે તાજ મૂકવામાં આવ્યું છે. બાદ પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના થઈ અને
 રાણીને ધર્મગુરુઓએ બાઈબલની ભેટ આપી. તે ભેટ કચ્છુ રાખ્યા

પછી રાણીને મહેલાં રાજગિરનો માટે વડા ધર્માધ્યક્ષે આશીર્વાદ આપ્યો અને વાહિગ સાથે પ્રાર્થના કરી. ત્યારબાદ વડા ધર્માધ્યક્ષે બીજાઓની મદદથી બહુ માન અને ઈર્ષ્યા સાથે રાણીને ઉચકાને ઠંઠાંના ઐતિહાસિક તખ્ત ઉપર બેસાડ્યાં અને તે વખતે પુનઃ ધર્મ-ગુરુઓએ તેમને થોડી સિખામણો સંભળાવી. ત્યાર બાદ પ્રાચીન અને અર્ચાચીન હિંદુસ્તાનમાં અમીર ઉભરાવો. જેવી રીતે રાજ્યને, કુનિસ અર્ચાચીન નમનનો પ્રારંભ થયો. એજ વખતે રાણીના ખાનગી બગચે છે તેવી રીતે વફાદારી અને ભક્તિ દેખાડવા માટે અમીર ઉભરાવોના નમનનો પ્રારંભ થયો. એજ વખતે રાણીના ખાનગી બગચાની રૂપાના સીકાઓ ઉરાડવા માંડ્યા, જે વાદગીરીની બીજા લેવાને સર્વેન વટાવત પડી રહી હતી. છેવટે પુણ્યસ્ત્રીના ગાયનની સાથે, મહારાણીના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા પરિપૂર્ણ થઈ હતી. આ રાજ્યા-ભિષેકની ક્રિયા પાછળ ૭૦ હજાર પાઉડનો ખર્ચ થયો હતો જે તેના પ્રમાણમાં કોઈ પણ રીતે વધુ નહોતો. મહારાણી વિક્ટોરિયાનો શાંતિ-મય અમલ ૬૩ વર્ષ સુધી આજ્યા બાદ તેમનું સને ૧૯૦૧ માં મસખુ થયું હતું.

રાજેનચાહ એડવર્ડના રાજ્યાભિષેક વખતે વેસ્ટમીન્સ્ટર એબીમાં જ્યાં માટે જે સરખસ નીકળ્યું હતું તે લાંડનના રાવરમાથી નહિ નીકળતાં " બક્ષીગદામ પેસેસ "

તમા એડવર્ડ. માથી નીકળ્યું હતું. ને વખતે વડા ધર્મગુર નરીકે કેન્સલરીના ધર્માધ્યક્ષ હાજર થયો હતો. પહેલા તેમ માને એમ કહ્યું કે " આજે હું રાજેનચાહ એડવર્ડને તમારી નમન દાવરે કરું છું આ દરમ્યાં રાજ્ય છે. તમે જેઓ આજે તમારે તમારો ભક્તિબાદ બચાવવાને હાજર થયા છો તેઓ તેમ નાને રાહ છે કે " આ દેશના કિલ્લા " પુરા એડવર્ડને મયા-

નામે એવા કિલ્લા આજે દિવાન.

પણ મેળવી શકીશું. આ ક્રિયા પણ ઉપર જણાવેલા ઇતિહાસને અનુસરીને યોગ્ય સુધારા વધારા સાથે કરવામાં આવનાર છે. નવી આશા અને નવી અભિલાષા સાથે નવા શહેનશાહ રાજ્યાસનપર બિરાજશે. આપણે ઇચ્છીશું કે—ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહખાનુ ધણુ છવો !

ભારતવર્ષમાં રાજ્યાભિષેક.

ભારતવર્ષમાં રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા શતપથ બ્રાહ્મણો, રામાયણ તથા મહાભારતમાં વર્ણવી છે તેના સંબંધમાં એક લેખ મૉડર્ન રીવ્યુ (કલકત્તા) ના ડીસેમ્બર માસના અંકમાં એચ. જી. પી. નિગમ અને ગિરધર શર્માના સંયુક્ત હસ્તાક્ષર હેઠળ લખાયો છે. રાજ્ય દશરથે પ્રગ્નની ઇચ્છા અને અનુમતિથીજ યુવરાજ રામચંદ્રનો તિલકાભિષેક કર્યો હતો તે કહીને નીચલો શ્લોક લેખકો રામાયણમાંથી ટાંકે છે, જે વિચારણીય હોય ભારતવર્ષની કીર્તિને હમેશને માટે ઉજવણ કરે છે.

औरसानपि पुत्रान्हि त्यजन्त्यद्वितकारिणः ।

समार्थान्संप्रगृह्णन्ति जनानपि नराधिपाः ॥

અર્થ:—જો તેઓ અલિતકારી હોય તો રાજ્યો પોતાના ઔરસપુત્રોને પણ રાજ્યગાદિ માટે અયોગ્ય ઠરાવે છે અને જો સાધારણ મનુષ્યો પણ સમર્થ હોય તો તેમને ગ્રહણ કરે છે. દશરથે બ્રાહ્મણ, વણિકો આદિની સભા ભરી તેમની સમ્મતિથી રામનો અભિષેક કર્યો તેના શ્લોકો તથા અર્થ આપીને રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાનું વર્ણન આપતાં લેખકો કહે છે કે નવા તિલ અને સરસવનાં તેલ જે વેદમંત્રોથી

"પુત્ર" કયા હોય તે વડે ભાવિ રાજાનાં સમસ્ત શરીરનું મર્દન, સ્નાન
 કરવામાં આવતું. સ્નાન પછી તે મનુષ્યો તથા પશુઓને અભય
 વશન આપતો. હોમ પછી પુનઃ સ્નાન કરતો, અને સુગંધીમાં તે
 સોધી પુનઃ મર્દન થતું. પર્વનાં ચિખરપરના કાઢવથી તેના મસ્તકનું
 મર્દન થતું, સુખ મંદિરની રજથી, હાથેનું હાથીઓએ પોતાના કંતથી
 ખોદી કાઢેલી માટીથી, મર્દનનું ઉદ્ધવનુષ્પની નીચેની માટીથી, છાતીનું
 ને નદીનાં સંગમનાં જળથી, પીઠનું તથાવના જળથી, પાંસળાનું નદીના
 નદના જળથી, જાંઘનું હાથીના તખેજાની ધુજથી, ખગના ગોટલાનું
 પોડાના તખેલામાંના કાઢવથી, અને પગનું રથનાં ચક્ર નીચેના કાઢવથી
 મર્દન થતું! (મૂળ કહાય રૂપક હોઈ અતિ આ વહેમો ક્રિયા ચર્ધ
 પડી હશે કે શું?) તે પછી અનેક જાતની માટીઓનાં મિશ્રણથી
 મમસ્તં શરીરનું મર્દન થતું. બાહ, પંચામૃત (કુધ, થી, હલો, ખાંડ
 તથા મધ)થી સ્નાન થતું, ફરીથી સુગંધી જળથી અને અતિ દિપ્તિતી
 રીતે ધાક ઉતારવા અને આટલાં બધાં સ્નાનોની કંડી ન લાગુ પડી
 જાય તે સાર) સર્વે આપણેનું સ્નાન થતું. તે સ્નાન સાફ ને કળય
 વપરાતો તે સુવર્ણનો હતો, ને તેમાં એક હજાર હિર પાડવામાં આ-
 વનાં વળી આ સ્નાન માટે ને જળ વપરાતું તે સર્વે સમુદ્રો, તીર્થો
 તથા પ્રખ્યાત નદીઓના જળનું મિશ્રણ હતું. સ્નાન પ્રસંગે હમાઘાપ
 શિવતમા । હમા રાષ્ટ્રસ્ય મિત્રમી કલ્પાદિ (અર્થાત્ આ જળ અ-
 ત્ય જ શિવ-કલમ છે, રાષ્ટ્રનું આરવ છે, રાષ્ટ્ર વર્ધક છે, રાષ્ટ્રનું અમૃત
 છે, ને વડે પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ સોમ, વરુણ, વશ અને મનુને રાજ
 થવા પહે સ્નાન કરાવ્યું હતું તેજ જળ વડે હું તમને કરાવું છું. તમે
 રાજાના અધિષ્ઠા થાઓ.) મન્વે-આરમ્ભ થતું, આ પછી તે બનાર
 આદિ સાત્ય પત્થાજરમ્ભ પારમ્ભ કરતા, અને ને વખતે મંજરીઓ ઉપ-
 નાદિ રાજમિન્દો પારમ્ભ કરતા હો અને તેમના પાવમાં ને પોતાનું

અપવિત્ર થવાનો ભય જોયો; તેથી તે કદાવીને “ પૃથ્વીના શતનાર શાહ ઔરંગજેબે પૃથ્વી ઉપર, પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવો આ સીકો મુદ્રિત કરાવ્યો છે ” એ અર્થની કાસી બેત પડાવી! પછી પ્રાંતોના મુખ્યાઓ ઉપર ગાદીએ આવવાના સત્તાવાર પત્રો લખાયા. આ ક્રિયા દીવાને આમમાં બરોબર ૨ કલાક ૪૮ મીનીટ ચાલી. જનતાનખાનામાં જઈ ત્યાં બીજી દરબાર ભરી, જ્યાં શાહજહાંઓ, અને ઉમરાવજહાંઓ, હાજર હતી. તેઓએ તેમના પર સોના રૂપા તથા ઝવેરાત અને જવાહીરનો વર્ષાદ કર્યો. તેમણે પોતાની બહેન રોશનરાય બેગમ જેણે લડાઈ દરમ્યાન તેનોજ પક્ષ કીધો હતો અને તેનેજ મદદ કરી હતી અને દારા શીકોહનીનો પક્ષ લેનારી મોટી બહેન જહાનારાની વિરૂદ્ધ શહાજહાંનના જનતાનખાનામાં કાર્ય કરતી, તેને રોકડ વગેરે મળી રૂ. ૫ લાખ આપ્યા તથા પોતાની ૪ પુત્રીઓને અનુક્રમે ૪, ૨, ૧૦૦, તથા ૧૧ લાખ રૂપીયા બક્ષીસ કીધા તે પછી દીવાને-ખાસમાં જઈ પોતાના ચાર પુત્રોને અનુક્રમે ૩, ૨, ૨, ને ૧ લાખ રૂ. આપ્યો. ત્યાં ૪૮ મીનીટ થઈ. ભાટ આદિ અન્યોને પણ ઘટતાં ધનામ મળ્યાં. ઔરંગજેબે પોતાના રાજ્યાભિષેકના સ્મારક તરીકે, ધરાનીઓનો નવ-રોઝના સંવત્સર જે અકબરે પ્રવર્તાવ્યો હતો તેને સ્થળે હીજરી સંવત પ્રવર્તાવ્યો, દાઝની બદી આદિ અનીતિ અટકાવવા એક અમલદાર નીમ્યો તથા અનેક ટોલો, તથા અનાજ પરની પોલીસ શી માફ કરી. રાત્રે યમુનાના બન્ને તટ પર દીપોત્સવ થયો. વહાણ સાથે પાટીઆંઓની હાર લગાવી. તે પર દીવાળતીઓની માલાઓ લગાવી દીધી, જેથી નદીમાં તરતા દીવાઓથી નદી જાણે અલગિત થઈ રહી હતી. પાટીયાં તરતાં જાય અને વહાણપર ગાનારા ગાતા જાય! તા. ૨૪ મી જુનને દીને તોપખાતાં તરફથી દાઝખાતું પણ ફેડવામાં આવ્યું હતું.

જહાંનીકનો રાજ્યાભિષેક.

મી. હવપદન કહે છે કે જહાંનીકે રાજ્યાભિષેકની ખુદાલીમાં ન્યાયની
 હાક દેવાડી હતી. પોતાની 'ગરબી'માં જહાંનીકે કહે છે કે, અમ-
 મદારે ન્યાય આપવામાં નિષ્ફળ નીવડે અને સોડો તેની પોતાની
 પાસથી દાઢ માંગી શકે તે સાર આ નરદમ સોનાની સાંજગની મોજના
 કરી હતી તે આશરે ૩૦ દાઢ (૧૧૧ ફરનો એક દાઢ) અમવા
 ૪૫ ફર સાંજી હતી. તેનું વજન ૩૨ મણ હતું! તેનો એક છેડો
 આપાને કોમ્પે ને ખીન્ને જમનાના તટપર ધવરના સ્થંભપર હતો.
 મી. હવપદન કહે છે કે રાજ્ય અનંમવાસે હિન્દીમાં આમ કોધું હતું,
 તથા બીનાઈ શહેનશાહ યુ-યુએ કોધું હતું તેનું આ અનુકરણ કરો.
 તે સમયે એ હિન્દાસ બદ્ધ પ્રસિદ્ધ નહોતો; સંભવિત એ છે કે ઇસિનના
 નોશીરવાને આદિશે આ પ્રમાણે કોધું હતું તેનું અનુકરણ જહાં-
 નીકે કોધું કરો.

શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક.

મરાઠા (પુના) પતના સંપાદક મી. એન. સી. કેરકર, શિ-
 વાજીના રાજ્યાભિષેક મંબંધી લેખ લખતાં કહે છે કે તાપીથી ને
 કાવેરી પર્યંત એકજ છત્ર નજે ફેરવે સાવનાર શિવાજી હતો. આ
 શિવાજીનો વિજિવન્ય હતો. પૃથ્વી માત્ર કાંઈ વિજિવન્ય સાઝ હનવી
 જોઈએ એવો પ્રાચીન નિયમ નહોતો. રાજ્યાભિષેક કરવામાં તેનો રાજ-
 ઠારી હેતુ હતો. તેના હેતુ કાનિય રાજ્ય તરીકે ખપવાનો હતો. જન્મે
 ગુરુ પશુ શિવાજી પોતાના પરાક્રમથી કાનિય ગણાવા ચોખ્ખા નવાય
 પરંતુ મંકુચિન વિચારના ધર્માધ આદ્યજોએ તેનું કાનિયત્વ મીકરવા
 ના પાડી ને પદમત્રાથી અભિષેક કરવા આનાકાની કરી, ત્યારે કામીના

સર્વેતો પ્રખ્યાત ગંગાભટ્ટને આમંત્રણ કરીને (ને તેને સમજાવીને) તેને હાથે રાજ્યાભિષેક કરાવી, શિવાજીએ વાંધો લેનારાઓનાં મુખનું મર્દન કર્યું. શકે ૧૫૯૬ ના જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૩ તથા ગુરુવારને દિને શિવાજીનો રાયગઢના કીલ્લામાં રાજ્યાભિષેક થયો હતો. મુંઝકિયા પૂર્વે ચોથને દિને થઈ હતી. આ પ્રસંગે એ પ્રખ્યાત કીલ્લાને મુંઢર રીતે શણગારવામાં આવ્યો હતો. પ્રભાતમાં શિવાજીએ મધ્ય દોહમાં પોતાની બેઠક લીધી. તેના આડે પ્રધાનો આડે દિશામાં પવિત્ર જળ ભરેલાં એવાં સોનેરી જળ પાત્ર લઈને આગળ પાછળ ઉભા. મુદૂર્ત કાલે અક્ષત તથા તે જળનો તેના શિરપર અભિષેક કરવામાં આવ્યો. તે દાણે આહાણો વેદમંત્રોનો ઘોષ કરતા રહ્યા હતા. તોપના બહાર આવ્યો દહાડો થયા કરતા હતા. તે ક્રિયા પછી શિવાજી મુંઢર સિંહાસનપર આરૂઢ થયો. તે પછી સોનેથી પોતાનું તુલાદાન કીધું. ૭૦ ગ્રેર સોનું તેના વજન બરાબર થયું તે સુધાત્રાને દાન દીધું ! અનેક મીઠાણાનીઓ પાત્ર અપાઈ. આ રાજ્યાભિષેકમાં અંગ્રેજ, પોર્ટુગીઝ તથા બીજા પરદેશી વેપારીઓને ખાસ આમંત્રણ હતાં. તેઓ બેઠક પર લાવ્યા હતા. મુંઝકિયા ડેપુટી ગવર્નર મી. દેનરી એક્સનડન તથા તેની સાથે બીજા એ અંગ્રેજ વેપારીઓ પાત્ર આ પ્રસંગે હાજર હતા. અભિષેકની એક અઢવાડીયાં પૂર્વે, તા. ૧૫ મી મેને દિને તેમને શિવાજી સાથે વેપારી કોલકારર વિશે ચર્ચા થઈ હતી ને અભિષેક પછી લખત થયું હતું. સોરોમેદતોના સ્વતંત્ર રાજ્ય ગોલકોટા નરકનો પ્રતિનિધિ પાત્ર આ પ્રસંગે હાજર હતો.

બાદશાહી હંદેર.

"These are the charaters of the ruler and foreigner spirit of Imperial rule, and by that spirit in all my time to come I will faithfully abide."

KING EVEREROK GEORGE V.

"સંવેનશાહી રાજ્યના ઉદાર અને કૃત્યાજ્ઞીકર ઉચ્ચાચપને દર્શાવનારા આ હંદેસ છે, અને હું મદારા બવિખના સપગા રાજ્ય અમલમાં એક આપમને ખરા દીગથી વગમી રદીય."

—શહેનશાહ લ્યોર્ડ પાંચમા.

મલિક મુઅઝમ કેસરે હિંદઈ બાદશાહી. જાહેરનામું.

મલિક મુઅઝમના રાજ્યાભિષેક મહોત્સવ ઉજવ્યાઈ મલિક મુઅઝમના મુલકોમાં જાહેર કરવા બાબત.
લ્યોર્ડ, મલિક મુઅઝમ કેસરે હિંદ.

અમારા બાદશાહી રાજ્યાભિષેકનો મહોત્સવ સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરની કૃપા તથા અનુમદયા હિંદી સન આગમ્પીસસો અગીઆરના નૂન મહિનાની બારીમમી તારીખે ઉજવવાનો અમારો હિસાબે અમે અનાગ રાજ્યના પહેલા વરેમાં ફરી મન આગમ્પીમો જગના જુલાઈ મહિનાની આગમ્પીમમી તારીખના તથા નવેન્બર મહિનાની આગમી તારીખના અમારા બાદશાહી જાહેરનામામાં પ્રગટ કરી દર્શાવેલો નોંધ.

અને સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરની કૃપા તથા અનુગ્રહથી અમે મહોત્સવ ગયા જીન મહિનાની તારીખ ૨૨ ને ગુરુવારને રોજ ઉજવવાને શક્તિમાન થયા હતા.

અને અમારા રાજ્યના પેહેલા વર્ષમાં ધસ્તી સન ઓગણીસસો અગીયારના માર્ચ મહિનાની બાવીસમી તારીખના અમારા બાદશાહી જાહેરનામામાં અમે એવી અમારી ઇચ્છા જાહેર કરી હતી કે સદરજી મહોત્સવ ઉપર પ્રમાણે ઉજવ્યાનું અમારા હિંદી સામ્રાજ્યમાંની અમારી સમસ્ત પ્રેમાળ પ્રજાને અમે જાતે જાહેર કરવું, અને અમારા ગવર્નરો, લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરો તથા અમારા ખીજા અમલદારો અને અમારા સંરક્ષણ હેઠળનાં દેશી સંસ્થાનોના રાજા રજવાડાઓ, અમીર ઉમરાવો તથા અમારા હિંદી સામ્રાજ્યના સઘળા પ્રાંતોના પ્રતિનિધીઓને અમારી હજુરમાં તેડવા.

વાસ્તે, આ અમારા બાદશાહી જાહેરનામાથી સદરજી મહોત્સવ ઉજવ્યાનું જાહેર કરીએ છીએ, તથા દિલ્હીમાં હાલ એકઠા મળેલા અમારા સઘળા અમલદારોને, રાજા રજવાડાઓને તથા પ્રજાને અમે શહેનશાહ તથા મલિક મુઅઝમ તરીકે આવકાર આપીએ છીએ, અને આત્રી આપીએ છીએ કે જે હિંદી સામ્રાજ્યનાં કલ્યાણ તથા સમૃદ્ધિ માટે અમે જાણી કાળજી રાખીએ છીએ અને હમેશ રાખ્યા કરીશું તે સામ્રાજ્ય માટે અમે અગાધ પ્રેમ ધરાવીએ છીએ.

અમારા રાજ્યના ખીજા વર્ષમાં તારીખ બારમી ડિસેમ્બર ઇસ્તી સન ઓગણીસસો અગીયારને રોજ દિલ્હીમાં અમારા દરબારમાંથી જાહેર થયું. ઈશ્વર મલિક મુઅઝમ દૈસરે હિંદુ રક્ષણ કરે.

(True translation.)

SYED SHAMSUDDIN KADRI.

નોમદાર મહારાણી વિક્ટોરીયાએ-રાજ્યોને, ઠાકોરાને
અને સમગ્ર હિંદની પ્રજાઓને મોકલાવેલો પેગામ.

૧૮૫૮ નો દંડરો.

“ વિક્ટોરીયા-મંથિરની કૃપાથી ગ્રેટબ્રિટન તથા આયર્લેન્ડની
સંયુક્ત રાજ્યો, તથા તે રાજ્યનાં તાબામાં યુરોપ, એશિયા, આફ્રિકા,
અમેરિકા, અને ઓસ્ટ્રેલેશિયા આ ખંડો મધ્યે ને વસાહતી, તથા
ને ઉપરાજ્યો છે, તે સર્વની મહિમા માયાજમા તથા ધર્મે સંરક્ષક.

“ આજ સુધી વિન્ડુસ્તાન અદિલા યુગનો રાજ્યકારભાર
આમારીવની ઓનરેબલ ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની ચલાવતી હતી. તે પોતેજ
ચલાવેલો એવું કેટલાએક અદસ્તના કારણોથી પ્રાથમિક સભામાં
એકલા થયેલા “ સિપરિન્ડુઅલ ” તથા “ રેમ્પરસ ” સૌ અને કેમન
એઓની સલાહથી તથા અનુમતીથી અમેએ કરાવ્યું છે.

“ વાસ્તે અમે તને આ જાહેરનામાથી જાણાવીએ છીએ
તથા પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ કે, તપર સખ્યા પ્રમાણે સમાત તથા
અનુમત લાને સારૂ રાજકારભાર અમેએ આપણા હાથમાં લીધે
છે; અને સારૂ યુગક કાલેની આપણી સર્વ ફેવરને કરમાવીએ છીએ
કે, આમારી માથે તથા આપણા વારનોની માથે અને આપણા જનપ-
નિગોની માથે તમેએ પ્રાપ્તથી તથા અરેખર પ્રાપ્ત થને પ્રમાણે માવનું;
અને આજ ખાતે સારૂ કૃષકનો રાજકારભાર અમારે નામે તથા
આમારી તરફથી ચલાવવા ન્હા, ને ને વજરે નેની નેની નિવરણ
અમે કરીએ, તે ને અધિકારીઓનાં કૃત્ય નેમેએ આપણા જાનું.
અમે આપણા પદા વિષય અને રજા.

સા. ૨૦૩૦-૬ ફેબ્રુઆરી

શાહાણુપણા ઉપર પૂરો વિશ્વાસ અને ભરૂંસો રાખીને, તેઓને એટલે સદરહૂ વાઇકાઉન્ટ કેનીંગ સાહેબને સદરહૂ મુલકમાં અમારા પહેલા વાઇસરોય તથા ગવર્નર જનરલ કરાવીએ છીએ તથા નીમીએ છીએ; અને અમારે નામે સદરહૂ મુલકનો રાજ્યકારભાર ચલાવવાને, તેમજ એક મુખ્ય સ્ટેટ સેક્રેટરીની મારફતે જે જે હુકમ તથા કાયદા તેઓને વખતો વખત અમારે ત્યાંથી પહોંચે, તે પ્રમાણે હરેક બાબતમાં અમારે નામે તથા અમારી તરફથી વહિવટ કરવાનો તેઓને અધિકાર આપીએ છીએ.

“ઓનરેબલ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ હાલમાં જે જે મુલકી તથા લશ્કરી કામ ઉપર જે જે આસામીઓને નીમેલા છે, તે સર્વને તે તે કામ ઉપર અમે કાયમ કરીએ છીએ. આગળ જેવી અમારી મરજી થશે અને જે કાયદા તથા કાનુન અમે કરાવીશું તે પ્રમાણે ફેરફાર થશે.

“અમો હિન્દુસ્તાન માંહેના રાજદરજવાડાઓને જાહેર કરીએ છીએ કે તેઓની સાથે ઓનરેબલ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ જે તહનામા તથા કરારનામા કર્યા હશે, અથવા જે સદરહૂ કંપનીના હુકમથી થયા હશે તે સર્વ અમારે કમુલ છે; અને અમો બરાબર પાળીશું; તેજ પ્રમાણે રાજદરજવાડાઓએ પણ પોતપોતાની તરફથી તે તહનામા તથા કરારનામા પાળવા જોઈએ.

“અમારું જે હાલનું રાજ છે તે વધારવાની અમોને મુદ્દલ ઇચ્છા નથી. અમારા રાજને તથા રાજ્યાધિકારને ઘટ્ટા પહોંચાડવાને કોઈ ચત્ત કરશે તો, અમો તેને સજ્જ કર્યા વગર સહીશું નહિ. અને તેજ પ્રમાણે બીજાના મુલકને તથા હક્કને ઘટ્ટા પહોંચે એવી વાત અમો કદી મંજૂર કરીશું નહિ. જે પ્રમાણે અમો અમારો અધિકાર, અમારો દરજ્જો અને અમારો મરતબો સંભાળી રાખીએ છીએ, તેજ

અમારો હિન્દુસ્તાન મુલકના રામચંદ્રાચાર્યોને અધિકાર નથા હાજીને અને મરનો અમે સંજ્ઞાથી રાખીશું. રામચંદ્રાચાર્યોની, તેમજ અમારી દેવની, વ્યાખ્યાની નવા સ્ત્રી સાથે એનું અમે છાંછીએ છીએ; અને એ વાત રેશમાં સ્વસ્થતા તથા આરા પ્રકારની રાજ્ય અવસ્થા હશે તોજ ખતમ.

“અમારી બીજું સર્વ દેવ બાબત ને રાજ્યધર્મ અમે અવશ્ય માનીએ છીએ, તેમ રાજ્યધર્મ હિન્દુસ્તાન માંદના અમારા મુલકની દેવ બાબત અમેએ પાગવા બેઠાએ એનું અમે સમજીએ છીએ; અને હિંદુસ્તાની કૃપાથી તે સર્વ વાસ્તવિક રીતે તથા અનંતરણથી પાળીશું.

“શિસ્તિ ધર્મના ખરાપણા ઉપર અમારો પુરો વિશ્વાસ છે, અને ધર્મના યોગ્યતા ને સમાધાન થાય છે તે સંભારીને અમે હિંદુસ્તાની ઉપકાર માનીએ છીએ. એનું છે તોપણ ધર્મ સંબંધી ને અમારા વિચાર છે તેનો અમારી દેવ પાસે સ્વીકાર કરાવવા બાબત સમ્પત્તી કરવાનો અમને અધિકાર નથી; તેમ તેરી છાંછા પણ નથી. ધર્મ સંબંધી વિચારના અથવા આચરણના સમબંધી કોઈની તરફદારી સાથ નહિ, કોઈને ઇજા સાથ નહિ અને કોઈને હુમ્મ સાથ નહિ; તેજ પ્રમાણે કાયદાનો આશ્રય સર્વને સમાન રીતે નિષ્પક્ષપાતપણે મળે એવી અમારી આશા છે. અમારા સર્વ અધિકારીઓને સખત તાકીદ છે કે અમારી દેવની ધર્મ સંબંધી સમજણ, અથવા ભક્તિ વિષે તેઓએ કોઈ પ્રકારે હાથ ધાતવો નહિ; ધાતવો તો તેઓની ઉપર અમારી મોટી જરમરજ થશે.

“વળા અમારી એવી આશા છે કે અમારી દેવનાં ને કોઈ વિદ્યાએ કરીને તથા દુષ્ટિવારીએ કરીને અને પ્રમાણિકપણે ને ને સરકારી કામે ખરાબર ચલાવવાને લાયક હશે, તે તે કામે અનુકૂળ હશે

તે પ્રમાણે બે દિક્કત અને વગર તરફદારીએ તે લોકોને, ન્યાત અથવા ધર્મ ઉપર નજર રાખ્યા વગર આપવા.

“આપદાદાથી ચાલતી આવેલી જમીન ઉપર હિન્દુસ્તાનના લોકોને ખ્યાર છે તે અમોને માલમ છે અને અમારા ધ્યાનમાં છે. સરકારનું વાજખી લેણું હશે તે લઇને લોકોના જમીન આપત જે જે હક હશે તે તે તેઓની પાસે સુરક્ષિત રાખવા, અને હરેક આપતમાં કાયદા દરાવતી વખતે તથા તે અમલમાં લાવતી વખતે હિન્દુસ્તાનમાં જે પ્રાચીન હકો તથા વહિવટ તથા રિવાજ ચાલતા આવ્યા હોય તે ઉપર યોગ્ય રીતે નજર રાખવી, એવી અમારી આજ્ઞા છે.

“રાજના લોભી માણસોએ પોતાના દેશના લોકોને ખોટું ખોટું સમજાવીને ફસાવ્યા, અને દંગો કરવાને પ્રવ્રત કીધાં; એવા તેઓને કામથી હિન્દુસ્તાનના લોકોને ઇજ્જત અને દુઃખ પ્રાપ્ત થયાં; તેથી અમને ઘણું દુઃખ થયું છે. દંગો કરનારાઓનો પરાજય કરીને દંગો ખેસાડી દીધો, તે ઉપરથી અમારું સામર્થ્ય સર્વને જાહેર થયું છે; પણ સદરદુ પ્રમાણે ફસેલા લોકોમાંથી જે પાછા યોગ્ય રીતે ચાલવા ઇચ્છે છે તેઓની ઉપર દયા કરીને તેઓના અપરાધની ક્ષમા કરવી એવી અમારી મરજ છે.

“વધારે ખુનરેજ ન થાય તથા હિન્દુસ્તાન માંહેના અમારા મુલકમાં સ્વસ્થતા વહેલી થાય એવા ઇરાદાથી, એક પ્રાંતમાં તો અમારા વાઇસરોય તથા ગવરનર જનરલે આગળ જે દુઃખદાયક દંગા થયા તેમાં જે લોકોએ સરકારની વિરુદ્ધ ગુન્હા કીધા તેમાંના ઘણાખરા લોકોને કેટલીએક સરતથી ગુન્હાની માફી થશે, એવી આજ્ઞા દેખાડી છે; અને જેઓના ગુન્હા માફ કરવા લાયક નહિ હશે તેવા ગુન્હેગારોને શી શી સજા થશે, તે પણ તેઓએ ઇરાવ્યું છે. સદરદુ તજ્જીન.

“કરિશ્ચની કૃપાથી જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં સ્વસ્થતા થશે, ત્યારે તે દેશના લોકોને ધંધાને ઉમેડન આપવું, લોકોચ્ચોગી અને લોકોની કલ્યાણનાં કામોની વધિ કરવી, અને તે દેશમાં રહેનારી અમારી સર્વ દેવતા સારી થાવે તેવી રીતે રાજકારણમાં થાવાવે, એવી અમારી અનિશ્ચય કરી રહ્યા છે. અમારી દેવતાની આગાહાની કોઈ અપાર આશંકા તેઓએ સંતોષ તેજ અપાર સમજી દેના, અને તેઓની કૃપા તેજ અપારે હિતન કરી છે. એવું અને માન્ય છે. દેશના કલ્યાણ થવાનું અમારી તેજ અપાર છે, તે પણ વાડવાને સમિતિમાં પ્રવેશને તે અપારે તમા અપારે અનિશ્ચયિતને સમજને અપારે અમારી કાર્યના છે.”

ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં સત્તાસભીશ્રીનાં ૧૮૫૮ ના ૮૮૨
૫૮ નામે ચર્ચા ના સમયે સંસદાર સત્તાસભીશ્રીનાં ૧૮૭૮
૮૮૨ નામે ચર્ચાના પેગામ મોકલવા દેવા.

૧૮૭૮ ના ૮૮૨.

પુરી થતી અરથી સદી તમારા જોનિદારીક જમાનામાં એક અનિશ્ચય
 હજારો બરેલી યાદગીરી તરિકે રહેશે. હિન્દુસ્તાન દેશ તોજના પ્રત્યક્ષ
 રાજકારભાર તમે એવા સંબંધના દરેકથી હિન્દુનો રાજકારભાર એકન
 ગયો અને તવારીખના એક નવા જમાનાની શરૂઆત થઈ. આ રા-
 જકારભાર ચલાવવાનું કામ થાણું વિકટ હતું, અને તેની ગતિ કોઈ
 વખત ધીમી માણુમ પડી હતી, પણ એક ધીમથી ઉત્કટ વિચારો
 ધરાવનારી ધણી કોમોને તેમજ આશરે ત્રીસ કરોડ માણુસોને શિદ્ધીશ
 દેખરેખ અને અંકુશ હેઠળ એકન કરવાનું કામ મુશ્કેલપણે તથા જરા
 પણ અટકાવા સિવાય આગળ વધ્યું છે. ગઈ અડધી સદીની અમારી
 મહેનત નરક અને સ્પષ્ટ દષ્ટિએ તથા શુદ્ધ અંતઃકરણથી જોઈ
 ચક્રાએ છીએ.

૨. માનવી રાજકારભારમાં દરેક જમાનામાં અને દરેક ઠેકાણે
 જે મુશ્કેલીઓ નડે છે તે મુશ્કેલીઓ હિન્દુસ્તાનમાં પણ દિવસે દિવસે
 હિમી થતી ગઈ છે. તે મુશ્કેલીઓ સામે શિદ્ધિ રાજના નોકરોએ
 મહેનતથી, હિમ્મતથી તથા ધીરજથી તથા ઉદ્ધ વિચારથી અને હદી
 પણ શિથિલ પડ્યો ન હોય અથવા હમમ્યો ન હોય એવા નિશ્ચયથી
 બાંધ બીડી છે. ભુસો થઈ હોય તો, અમારા પ્રતિનિધિઓએ તે
 સુધારવા માટે મહેનત લેવામાં અથવા આત્મજોગ આપવામાં કંઈ
 ક્યાસ રાખી નથી. અધિકારનો દુરપયોગ થવાનું પુરવાર કરવામાં
 આવ્યું હોય તો તે વખતે યોગ્ય ક્રિયા કરવાને મજબૂત દારી પ્રયત્ન
 કરવામાં આવ્યો છે.

૩. દુશ્મન અને મરદાની આતન દર કરવાની મુમ ફોનેડ કો
 પણ સામાન્યતા હાથમાં નથી પણ આ કુદરતી બચકર આશનોનું
 સંકટ એક કરવા માટે અનુભવી અધિકારીઓએ પાતાની રચના
 તથા એકનિદાથી બની સદે નેટલું હતું છે. તમારા દેશમાં આગળ

કદી પણ નહીં જણાયલી તેવી લાંબી મુદત સુધી તમે તમારી સર-
હદની લઠાઇઓની ભયંકર આફતોમાંથી બચી જવા પામ્યા છો.
તમારા દેશમાં શાન્તિ અખંડ જળવાઈ રહી છે.

૪. સન ૧૮૫૮ ના મહાન ઢંઢેરામાં મહારાણી વિક્ટોરીયાના
હિન્દુસ્તાનના સુલેહ ભરેલા ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાની, સાર્વજનિક
ઉપયોગ તથા સુધારણાનાં કામો ખીલવવાની, અને તે દેશના સઘળા
લોકોના હિત સાથે રાજ્યકારભાર ચલાવવાની પોતાની ઉત્કંઠા
સંબંધી ઉદાર અભયવચન આપ્યું છે, તમારી ઐહિક સુખ શાન્તિ
તથા વૃદ્ધિ કરવા માટે જે યોજનાઓ ખતથી તૈયાર કરીને અમલમાં
મુકવામાં આવી છે અને જે યોજનાઓ મહત્વતા અને સાહસના સં-
બંધમાં અપૂર્વ છે તે યોજનાઓ આ અભયવચન કેટલા ઉત્સાહથી
ખાળવામાં આવ્યું છે તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો પૂરો પાડે છે.

૫. ખંડિયા રાજ તથા ખીજા રાજકર્તાઓના હક તથા માન
મરતબાનું આદરપૂર્વક રક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે તથા તે જળવી
રાખવામાં આવ્યા છે; અને તેમની રાજનિષ્ઠા તથા વફાદારી જેવીને
તેવી અચળ રહી છે. ધાર્મિક મત અથવા ઉપાસનાને સખમે અમારી
રૈયતમાંના કોઈ પણ શખ્સ ઉપર મેહેરોની ખતાવવામાં આવી નથી,
તેમજ તેને દુઃખી કે હેરાન થવાનું કોઈ પણ કારણ આપવામાં આવ્યું
નથી. અમારી તમામ રૈયત કાયદાનું રક્ષણ ભોગવતી રહી છે. ખુદ
કાયદો પણ ન્યાત જાતને અથવા તો તમારા સમાજમાં સ્થાપિત
થયેલા રીવાજો તથા વિચારોને અપમાન કર્યા વગર અમલમાં મુક-
વામાં આવ્યો છે; તેજ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ સરળ ખતાવવામાં આવ્યું
છે અને તે અમલમાં મુકવાનું તંત્ર નવી દુનિયામાં ધીમે ધીમે દાખલ
થતી પ્રાચીન કોમોની જરૂરીઆતોને ખં ખેસતું થઈ પડે એવી રીતે
ગોઠવવામાં આવ્યું છે.

૬. સુવર્ણી અરજીને નોંધીને સંબંધમાં આવેલું છે તેને લઈને
 મેમ્બર દેવે ખાસીયા પંચના જાહેરાતના આશ્રયે સંબંધમાં નક્કી કરી
 નીચેના છે; તેમાં માટે જે મુદ્દા બરેલાં કારણોથી કહ્યાં જવું સમજાય
 પગલે દરેક ક્ષેત્રે જે નક્કી કરી જવું સંબંધમાં મેમ્બર પંચનાં નક્કી તે
 મેમ્બર દરેક ક્ષેત્રે દરેકની અમારી પટેલી કહેવા છે. અમે સ્વચ્છતા
 મેમ્બરે જે અમારી દિવસની પ્રત્યેક નોંધેલા અમલ પદાર્થ તથા
 નિમજ્જલાન છે તે એવાં કારણોથી નક્કી પિલાની નક્કરી થઈ છે,
 અને આ કારણોથીને મરજી અને અવરજની મોજનાના કામમાં
 આટે આપણા દરેક નક્કી.

૭. આ અનિવાર્ય વર્ગોત્તર આદ્યાની રહેમીયા અને મેટર-
 પાનીની કહેવા જવું જાણીયા અને અંગ્રાની વગર પગલે મવા ન દેવો
 રેની અમારી દરેક દોવાથી અમારા તરફથી એવી આગા કરવામાં
 આવે છે કે ૧૯૦૭ ની આગમાં સંબંધમાં અવરજમાં
 આવેલા દરખાસ્તના રમરજીયા પ્રસંગને અવસરીને, મવા વિરુદ્ધ કરેલા
 અવરજમાં માટે જે નોંધ આસામીઓને અમારી કોર્ટોએ સજા કીધી છે,
 તેમની સજા માફ કરવી અથવા તેમાં આપણે મતો પડાડે કરવો;
 વળી વિરોધ કહેવા એ છે કે, એવા યુનેદગારોએ આ દવાના કૃત્ય
 રમરજી રાખવું અને હવે પછી યુનેદો ન થાય એવી રીતે તેમજે વર્તવું.

૮. સરકારી અધિકારની તથા સત્તાની જગ્યાઓ પુરવા સંબંધી
 માનના નક્કી કરતી વખતે ન્યાય જાનના તકાવને કોરાણે મુકવા
 નિરંતર નક્કી કરવામાં આવે છે. જેમ જેમ કેળવણી ફેલાતી જાય,
 અનુભવ પાકે થતો જાય, અને હિન્દુસ્તાનના નિવ જુદિવાળા તથા
 સ્વાય કાયદાતવાળા લોકો જેમજમદારીની કીમત અન્ધી રીતે સમજના
 જાય તેમ તેમ સરકારી આખનામાં હિન્દુસ્તાનની ચઢતી મકકમરીતે અને
 ખાસીયત થશે એવો અમને સંપૂર્ણ બરોસો છે અને તેજ દેવ જે

૯. પ્રથમથીજ પ્રજાકીય બંધારણનું ધોરણ ધીમે ધીમે દાખલ કરવામાં આવ્યું છે, અને હવે એવો વખત આવ્યો છે કે બ્યારે અમારા વાઇસરોય તથા ગવર્નર જનરલ અને ખીજા સલાહકારોના મત પ્રમાણે એ ધોરણ વધારવું એ હાપણુભરેલું થઇ પડશે. તમારામાંના મોભાવાળા વર્ગના લોકો બ્રિટિશ અમલને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા અને ઉત્તેજન પામેલા વિચારો ધરાવે છે તેથી તેઓ શહેરીઓ તરીકે સરખા હકોની તથા કાયદા બાંધવામાં તથા રાજ્યકારભાર ચલાવવા વધારે હિસ્સો મેળવવાની માગણી કરે છે. એવી માગણી યોગ્ય તબક્કીજ કરીને કબુલ રાખવામાં આવે તો તેથી હાલની સરકારના અધિકારને તથા અમલને નુકસાન થવાને બદલે સામી મંજુરૂતી મળશે. રાજ્યકારભાર ચલાવનાર અમલદારોને જે લોકો ઉપર તેઓ રાજ્યકારભાર ચલાવતા હોય તેમની સાથે અને જે લોકો તે રાજ્યકારભાર વિષે પ્રજામતને ચોક્કસ વલણુ આપે છે અને તે પ્રસિદ્ધ કરે છે. તેમની સાથે જે નિયમિત પરિચયમાં આવવાની વધારે તક મળે તો તેથી દેશનો રાજ્યકારભાર ઉલટો વધારે સારી રીતે ચાલશે. આ હેતુ પાર પાડવા માટે જે યોજના હાલ સંભાળપૂર્વક તૈયાર કરવામાં આવે છે, તે વિષે હાલ તુરત અમે કાંઇ પણ બોલવા માંગતા નથી. તે તમને થોડાજ વખતમાં જણાવવામાં આવશે. અને અમને પુરતી ખાત્રી છે કે તમારા દેશના રાજ્યકારભારની હિતકારક વૃદ્ધિમાં નોંધી લેવાબ્લેગ નિવડશે.

૧૦. અમે અમારા હિન્દના લશ્કરની બહાદુરી તથા વશદારીની કદર પિછાનીએ છીએ, અને અમે હુકમ કર્યો છે કે તેની લડાયક વૃત્તિ તથા વખાણવાલાયક કંવાયત તથા નિમકહલાલીથી સેવા બજાવવાની તેઓની આતુરતા માટે અમારા તરફથી કરવામાં આવતી ભારે પિછાન કાંઈક સંજીન રૂપમાં આવતે મને વર્ષે બતાવતી.

૧૧. મહુમ મહારાણી વિદ્યારીઆના દિલમાં વ્હાત્રામાં વ્હાલી નેમ દિન્દુ કલ્યાણ કરવાની દત્તી. સન ૧૮૭૫ માં અમે લિન્ડુસ્તાનની મુલાકાત લીધી ત્યારથીજ અમે એ દેરાના રાગઓના તથા સોડોના લાભ એવી તો ગ્રેમપૂર્વક ઠાગજીથી તપાસના આપ્યા છીએ કે તેમાં કાંઈ કરીને કાંઈ પણ થટાટો થયો નથી. અમારા વ્હાતા યાદગારી મિન્સ આદરેલ્સ અને તેમનાં પત્નિ મિન્સેસ આદરેલ્સ તમારા મુલકમાં મુસાફરી કરીને પાછાં ફર્યા ત્યારથી તમારી રેલ્સ તરફ ગ્રેમની લાગણી થી થયેલી છે, અને લાંનાં લોકોનાં અંતઃકરણપૂર્વકની મિ તરફ ગ્રેમની લાગણી થી કુદંબ તથા વંશ તરફથી કલ્યાણ તથા સંતોષ માટે તેઓ પરેષરી અને અંતઃકરણપૂર્વકની ઠાગજી ધરાવે છે. અમારા બાંદરાહી કુદંબ તથા વંશ તરફથી લિન્ડુસ્તાન માટે એ રીતે ખંતગરેલી દિલગીરીની ને સાચી લાગણીઓ દેખાડવામાં આવે છે તેજ અહીંના સંબંધના લોકોની ઉડી તથા એકત્ર થયેલી ઇચ્છા તથા નેમ નકાપણે અને વાસ્તવિક રીતે દર્શાવે છે.

૧૨. વગતના લેખીન દનિદાસમાં કેઈ પણ સંબંધ અથવા સંબંધગાહનના રાગ્યકર્તા તેમજ પ્રગતને આજ સુધી ઠરી પણ નહીં સોંપવામાં આવ્યું હોય એવું મહારાજા અને કાર્તિવાણું કામ પાર માડ્યા માટે ને હતાપણુ તથા પરેષરની બહી લાગણીની વડર છે ને હતાપણુ અને બહી લાગણી પ્રધુની ફા તથા મહત્તી મહત્તી આપ રી અમારી પ્રાર્થના છે.

રોગીપણું એ રીખાવનારું હમેશાનું મૃત્યુ છે,
રોગથી દૂર રહેવું એ સુખની સીમા છે.

અમૃતતુલ્ય આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

શરીરમાંથી અશક્તિનાં તમામ કારણોને દૂર કરી રોગોને મટાડે છે તથા તંદુરસ્તીને ટકાવે છે. તે અખૂટ અખંડ શક્તિનો ભંડાર છે. કિંમત ઘણી ઓછી જ એટલે ચાર અઢવાડિયા માટે માત્ર બેજ ડબ્બી અને એક ડબ્બીનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

આળસ કરી દિવસો કહાડવાથી અશક્તિ અને રોગનું બળ વધે છે, માટે આજેજ એ ગોળીઓ મંગાવો અને તુરત બળવાન તથા પુષ્ટ બનો.

પ્રાંચો.

નં. ૧-સુખર્ષ, કાલબાદેવી.

નં. ૨-કલકતા, ૨૧૪ બાઉબજાર

નં. ૩-પુના, બુધવારપેક.

નં. ૪-મદ્રાસ, ૨૨ બોડે.

નં. ૫-રંગુન, ૩૪ મુગલ સ્ટ્રીટ.

નં. ૬-કરાચી, બંદરરોડ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

લાખો જીવાનોની બરબાદ થતી જીંદગીને સુધારી સુખી કરનાર.

કામરશાસ્ત્ર.

જીવાનીમાં થતી બધંદર બુદ્ધોનાં માણં પરીજીવોનો આગેદુમ્બ ચિતાર આપી આરોગ્ય અને ઉત્તરિતો ખરો રસ્તો બતાવનાર આ પુસ્તક જૂદી જૂદી દક્ષા લાખાઓમાં મળી આવતી સુખી સાન લાખધી વધારે નહીં વહેંચવામાં આવી છે.

જો તે તમારા વાંચકામાં ન આવેલ હોય તો નીચે નમુના સરનામે આવેજ ન પત્ર લખી મંગાવી લો. જેમ તેની કિંમત લેવામાં નથી આવતી તેમ તેનું પોસ્ટેજ પણ લેવામાં નથી આવતું.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી, જામનગર—કાઠિયાવાડ.

૫૦ વરસના અનુભવથી ઉત્તમ કરેલો
અને

મદર્શનમાંથી સોના ચાંદીનાં ધનામ મેળવેલો
ડા. વામન ગોપાળને

આયોજાઈ

બગડેલા લોહીને શુદ્ધ કરનાર,

સાસાપરિલા

લોહી સુધારવાનો અકસીર ઇલાજ.

લોહી આ મનુષ્યનું જીવન છે. તે સુધારવા દરેક માણસે કાળજી લેવી જોઈએ. બીજા ઘણાએક કરેલો ઉપર આ સાસા શુભકારી કરેલો છે તેનો ખુલાસો કયા-કયાગ મંગાવી કરવો.

કો. બા. એકની રૂ. ૧૧)

પ્રસિદ્ધ વેપારીને ત્યાં મળે છે.

માલેક-ઝાતમરાવ કેશવ.

ઘઠોરદાર-સુખધ.

શક્તિને માટે વરસો થયા વખણાતી

મદન મંજરી ગોળીઓ.

શરીરમાં લોહી તથા વીર્યનો મુશ્કેલી જથ્થો પેદા કરી આખા શરીરને અપૂર્વ તાકાત આપે છે. ધાતુ વિકારના તમામ રોગો તથા ખરાબ માળતથી શુભાવેલી જીવાની પાછી લાવવા માટે આ માધ્યમ અકસીર ઈલાજ છે.

કીમ્મત—ગોલી ૪૦ની ૮ળી ૧ નો રૂ ૧) એક.

તદન મફત વૈદ્યવિદ્યા તદન મફત.

શારીરીક અને માનસીક રોગોમાંથી મુક્ત કરી સુખનો સ્વરૂપ રસ્તો દેખાડનાર આ પુસ્તકની જુદી જુદી સાત લાખો ઓમાં લાખો નકલો મફત વેહેંચવામાં આવી છે. અને હજુ પણ કીમત કે ટપાલ ખર્ચ કંઈ પણ લીધા વગર તદન મફત જ આપવામાં આવે છે.

રાજવૈદ્ય નારાયણ કેશવજી,

જામનગર કાઠીયાવાડ

વ્યાંચ—નંબર ૧૮૬, કાલળાદેવી, સુ'ખર્ષ.

મહારાજા વસંતભાલતી દવા સરકારમાં
રજીસ્ટર થયેલી છે અને તેનો સરકારી
રજીસ્ટર નંબર ૧૦ છે.

શામળેરી તથા ધરની શાભારૂપ ઉત્તમ ગ્રન્થ

શામળેરી ગુણગાત્રી રીક્ષનરી—શ્રી. ડૉ. અંબાલાલ આશરજી
 કેમકે દુન. ભરેલી રૂંધાગ વગેરે શામળેરી નરી સ્થાવર
 શામળાશરેરીની કવચોમખાટે મંદુર રહેલી કીમત યજ્ઞ રૂપીઆ.

શુભગાત્રી શામળેરી—આ શ્રેયમાં નમંદેશમાંના શબ્દો ઉપરાંત
 નવલે શામળેરી સંધ્ય કવચમાં આપે છે. શામળેરી અત્યુત્તમ તથા
 આખર ખાટે લખાણોનાં અુવચરણો સાથે કીમત '૭ રૂપીઆ.

શામળેરી રાત્રીભાગાખ્યાન—કરી પ્રમાણે ૬૭ નોટક પ્રાચીન
 કાવ્યમાળાનો ૨૬ મો અંક. બીજી આરતિ. મૂળે કીમત દોઢ રૂપી.
 એ હતી. તે સી લાભ લઈ લોકે માટે પરાકીને રૂ. પાંચા કરી છે.

શ્રદ્ધા અને સંઘ—બોદ. ધર્મની દુનમાં અને સંસ્કર રીતે
 મેપૂર્ણ માહિતી આપનાર. કીમત ૭ આના.

શામળેરી શોકાણી—લોકપ્રિય નવલકથાગર ગ્રીસ કોરેલીની
 નવલકથા ઉપરથી. કીમત ૭ રૂપીઆ.

શુભીની મહોંકાણ—નવન નિર્દોષ પાસરી સંસ્કારી વાળું.
 કીમત દોઢ રૂપીઆ.

મહાકાળીની શ્રુતિ અને તેના લોગ—છરીસ ચિત્રો. મનોવેધક
 અદ્યુત નવલકથા. કીમત અઢી રૂપીઆ.

અયપણનો બહાર—આજ કેળવણીના સંબંધમાં માખાપોને અત્યંત
 ઉપયોગી પુસ્તક. કીમત દોઢ રૂપીઆ.

પ્રિન્ટર્સ 'એન્ડ બુક્સ એજન્ટ્સી.
 ડૉ. વિવિધ રૂપીનામ પામે—અમદાવાદ

રાજા રડવાડામાં વખણાતી “બાદશાહી યાકુતી-અનંગ
વિલાસ” નામની ઉમદા દવા સરકારમાં રજીસ્ટર
થયેલી છે અને તેનો સરકારી રજીસ્ટર નંબર
૨૩૧ છે. નકલીઆતથી સંભાળજો. અમારી
બનાવેલ માત્ર રાજકોટમાં અમારા
ઔષધાલયમાંજ મળે છે.

બાદશાહી યાકુતી.

અનંગ વિલાસ.

ગમે તે કારણથી ગુમાવેલી તાકાત પાછી લાવે છે. પુરૂષાતન
કાયમ રાખે છે. સંસાર સુખ ભોગવવા માટે દેશી અને યુનાની દવામાં
હંચામાં હંચી દવા જોઈએ તો આ બાદશાહી યાકુતિ અનંગ
વિલાસ છે. આ રાજવંશી યાકુતી વીર્યવીકારના તમામ વ્યાધી મટાડે
છે અને વીર્ય ઘટ્ટ બનાવી ખરૂં પુરૂષાતન આપે છે. ખરી મરદાઈ આપ-
નાર અને નબળા માણસને પણ જીવાનની માફક જોરાવર બનાવનાર
આ દવાનો લાભ લેવા અમારી ખાસ ભલામણ છે. આ દવા વાપરવામાં
કોઈ પણ જાતની પરેશની જરૂર નથી. ૪૦ ગોળીની ડબી ૧ ના રૂ. ૧૦.

બાદશાહી યુનાની લેપ.

અમાર ઉમરાવોમાં વખણાતી ઉમદા દવાઓમાંથી આ લેપ
બનાવેલ છે અને તે ગુપ્ત ભાગની નસોને પુરતી તાકાત આપે છે.
નબળા પડી ગયેલ નસોને પુરતું જોર આપી ખરૂં પુરૂષાતન લાવવા
માટે આ લેપ ફતેહમદ ધરાવે છે. આઉસ એકની ડબીના રૂપિયા
આઠ. તમામ દવાઓનું પોસ્ટ ખર્ચ જુદું.

ડાક્ટર કાલીદાસ ગોતીરામ રાજકોટ—કાઠિયાવાડ

શક્તિ આપનાર સદાની દવાઓમાં

મોરિ

ઉંચામાં ઉંચી ધાતુચાલીક દવા છે. ક્રિમિત રૂ. ૩) વી. પી. થી રૂ. ૩૦.

જસમાઈન ઇન્ડિયા એજન્સી.
કોલબાદેવીરોડ—મુંબઈ